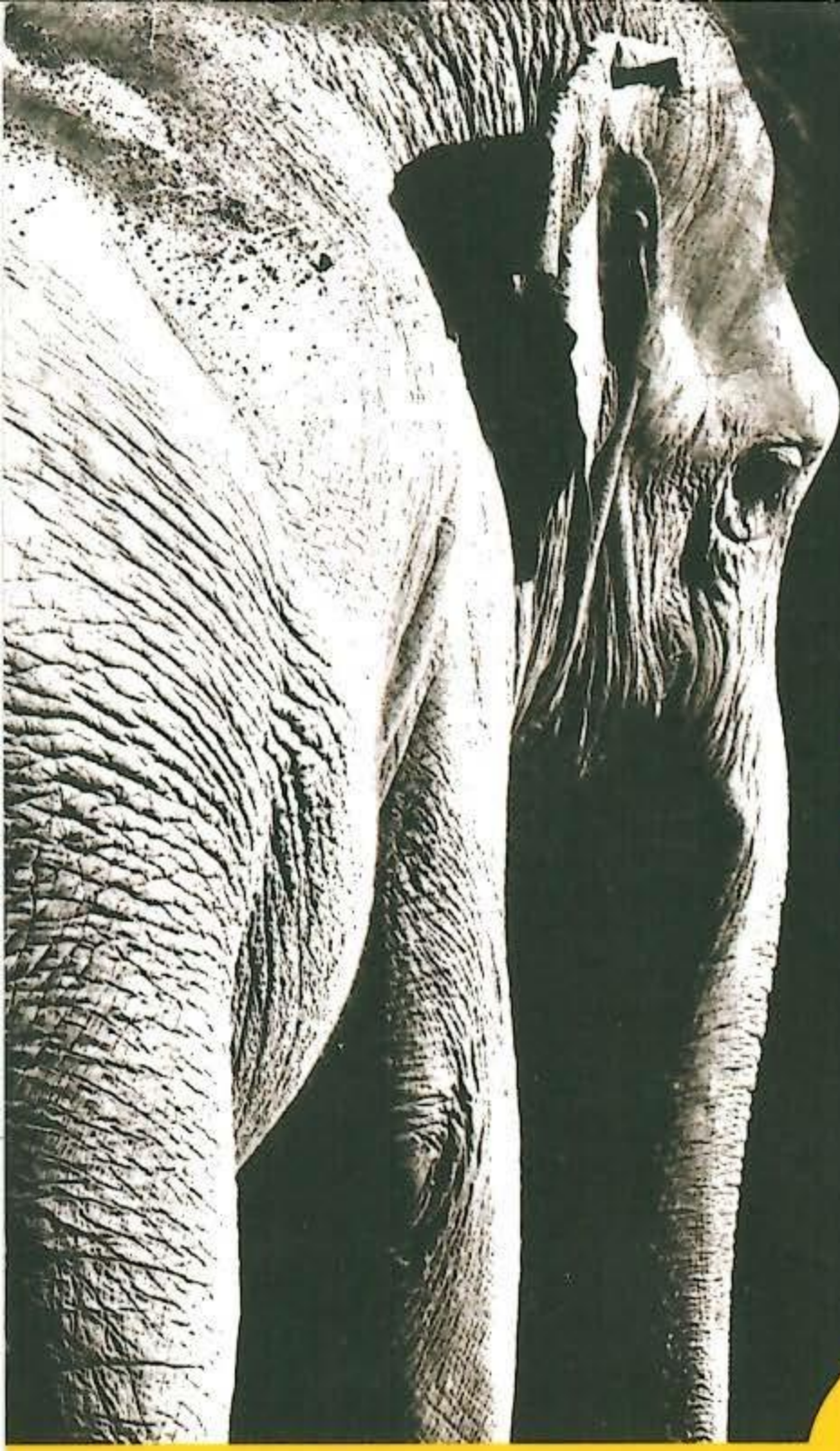

Hayvanlar Nasıl Yas Tutar?

Barbara J. King
Çeviri: Rengin Arslan

Hayvanlar Nasıl Yas Tutar?

Barbara J. King
Çeviri: Rengin Arslan

www.raskolnikovkitap.com

[Twitter](#) [Facebook](#) [Instagram](#) /raskolnikovkitap

William and Marry Kolej’de antropoloji profesörü olan Barbara J. King, aynı zamanda serbest çalışan bir bilim yazarıdır. King, “Hayvanlar Nasıl Yas Tutar?” adlı kitabında dikkatimizi keder konusuna çekerek hayvanların kaybettikleri eş ve arkadaşlarının yasını tuttuklarına ilişkin pek çok öyküyü ardı ardına sıralıyor.

King’in aktardığı bu dokunaklı öyküler, bizi aynı gezegeni paylaştığımız hayvanlara yaklaştırarak geniş bir yaşam, ölüm, sevgi ve kayıplar ağında yer alan kendi deneyimlerimizi, bağlılıklarımızı görmemizi sağlıyor.

HAYVANLAR NASIL YAS TUTAR?

BARBARA J. KING

BARBARA J. KING

Willam and Mary College'den emekli bir antropoloji profesörü ve bir bilim yazarıdır. Yazar, aralarında *How Animals Grieve*, *Personalities on the Plate: The Lives and Minds of Animals*, *We Eat ve Evolving God: A Provocative View on the Origins of Religion*'un da bulunduğu yayımlanmış altı eserinde hayvanların duygularına ve bilişlerine, hayvanlarla kurduğumuz ilişkilerin etiğine ve kültürüne, dil ve dinin evrimine odaklanır. King'in çalışmaları Scientific American, NPR, Aeon, ve Undark dergilerinde yayımlanmıştır. Radyo ve TV programlarına da sıklıkla konuk olan King, 92.St Y ve National Academy of Sciences'in Bilim ve Eğlence temalı gecelerinde bilimsel ve sosyal faaliyetlere katılmaktadır.

RENGİN ASLAN

Eskişehir doğumlu, çevirmen, editör ve gazeteci. İstanbul Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde okudu. Radikal Kitap, Remzi Kitap Gazetesi, Tiyatro Tiyatro gibi pek çok dergide eleştirileri ve söyleşileri yayımlandı. Reuters, BBC Türkçe ve Euronews Türkçe gibi uluslararası basın kuruluşlarında çalıştı.

Raskolnikov Kitap - Bilim

Hayvanlar Nasıl Yas Tutar? © 2019, Raskolnikov Kitap

How Animals Grieve © 2013, Chicago Press

Türkçe Yayın Hakları © Raskolnikov Kitap, 2019

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. Basım: Ekim 2019

Genel Yayın Yönetmeni: Barış Kapukıran

Çeviren: Rengin Arslan

Kitap Editörü: Aslıhan Kocabal

Kapak Fotoğrafı: Andrea Tummons

Kapak Tasarımı: Savaş Arıcı

Sayfa Tasarımı: Hakan Güngör

Baskı ve Cilt:

Özkaracan Matbaacılık ve Ciltçilik San. Tic. Ltd.

Evren Mahallesi, Gülbahar Caddesi, No:62 , Güneşli / Bağcılar / İSTANBUL

Matbaa Sertifika No: 12228

Raskolnikov Kitap

İstiklal Mahallesi, 1184 Sokak, No: 15, Pamukkale / Denizli

www.raskolnikovkitap.com - info@raskolnikovkitap.com

Yayınevi Sertifika No: 36161

ISBN: 978-605-80308-1-7

HAYVANLAR NASIL YAS TUTAR?

BARBARA J. KING

ÇEVİREN
RENGİN ASLAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / ACI VE SEVGİ ÜZERİNE.....	9
1. KEDİ CARSON İÇİN AĞIT	23
2. BİR KÖPEĞİN EN İYİ ARKADAŞI	37
3. ÇİFTLİKTE YAS.....	52
4. TAVŞANLAR NEDEN BUNALIMA GİRER?	65
5. FİL KEMİKLERİ.....	80
6. MAYMUNLAR YAS TUTAR MI?	96
7. ŞEMPAZELER.....	116
8. KUŞLARIN SEVGİSİ.....	132
9. DUYGU DENİZİ YUNUSLAR, BALINALAR VE KAPLUMBAĞALAR.....	145
10. SINIRSIZ TÜRLER ARASI YAS DUYGUSU	158
11. HAYVANLAR İNTİHAR EDER Mİ?.....	170
12. MAYMUNLARIN YASI	184
13. YELLOWSTONE'DAKİ BİZON ÖLÜMLERİ VE ÖLEN HAYVANLARA YAZILAN AĞITLARA DAİR	197
14. YASI YAZMAK.....	214
15. YASIN PREHİSTORYASI.....	226
SONSÖZ	240
TEŞEKKÜR.....	250
OKUMALAR VE GÖRSEL KAYNAKLAR	253

ÖNSÖZ

ACI VE SEVGİ ÜZERİNE

Biri, öylece hareketsiz bir şekilde, grubun kalanından ayrı bir yerde yatıyor. Onun dışındaki herkes, bir yerlere koşturuyor, onun işlerini yapıyor ve bu üretken topluluğun durmaksızın çalışmaya devam etmesini sağlıyor. Ama o, yalnız olan, orada ölmüş ve yok sayılmış.

Yaklaşık iki gün sonra bedeninden bir koku yayılmaya başlıyor, güçlü kimyasal bir koku. Bir süre sonra başka biri yanına geliyor ve cesedi diğer pek çok benzerinin götürüldüğü yakınlardaki bir mezarlığa taşıyor. Burası, cesedi ortadan kaldırmak için etkili bir yer. Kimse yas tutmuyor.

Bu, Hollywood'un yedeği sayılan Burbank'ten veya son zamanlarda yayıncılık sektörünü hayata döndüren zombi hikayelerinden bir sahne mi? Hangi gerçek yaşam kültürü, ölüsüne böyle soğuk ve mekanik bir şekilde davranır? Dünyanın her yerinde insanlar, ölüleri için detaylıca planlanmış ritüeller gerçekleştirirler: beden hazırlanır, yakınına kaybedenler teselli edilir, hayatını kaybetmiş kişiye öteki dünyaya giderken eşlik edilir (veya en azından soğuk, sert zemine giderken.)

Hayır, bu mezarlık senaryosu insanlardan değil; karıncalardan geliyor. Biyolog E. O. Wilson, bu örüntüyü 1950'lerde gözlemledi: bir karınca ölür, kimse umursamadan birkaç

gün öldüğü yerde yatar, başka bir karınca gelir ve ölü karıncanın bedenini onlar için mezarlık olan bir yere taşır. Wilson, 2009 yılında National Public Radio’da (NPR) Robert Krulwich’e ölen karıncanın bedeninden ölümden yaklaşık iki gün sonra yayılan oleik asidin diğer karıncalarda onu taşıma dürtüsünü tetiklediğini söyledi.

Eğer meraklı bir bilim insanı bir karıncayı alır, üzerine biraz oleik asit sürer ve karıncaların arasına tekrar koyarsa, bu karınca da ne kadar mücadele ederse etsin gayet canlı bir vaziyette mezarlığa taşınacaktır. Bu böceklerde ölümle ilgili davranışlar, tamamen kimyasallarla birlikte ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar entomolojistler, böceklerin duygularını nasıl gösterdiğini bilmeseler de, ben rahatlıkla karıncaların ölen arkadaşları için acı duymadıkları varsayımında bulunabilirim.

Hayvanlar aleminde karıncalar oldukça uç bir örnektir. Kimse, şempanzelerin veya fillerin bu tür bir kimyasal kokuya bu kadar mekanik bir şekilde yanıt vermesini beklemez. Şempanze ve filler, hayvan bilişselliği ve duyguları açısından sahici örneklerdir. Akıllı planlayıcılar ve sorun çözücüler olan bu büyük beyinli memeli hayvanlar, kendi topluluklarındaki diğer hayvanlara duygusal olarak bağlıdır. Kimle zaman geçirdikleri konusunda oldukça titiz olan bu hayvanlar, birlikte olmayı sevdikleri arkadaşlarından bir süre ayrı kalıp onlarla yeniden buluştuklarında sevinçten çığlık atabilir veya hortumlarıyla yüksek bir boru sesi çıkartabilirler.

Hayvan davranış biliminin hayli debdebeli bir şekilde ifade ettiği gibi, bu hayvanlar, sadece “sosyal bağlar göstermekle” kalmazlar. Şempanze ve fillerin diğerleri için hissettikleri duygular, onların dünyaya verdikleri hayli karmaşık bilişsel yanıtlarla da yakından ilgilidir. Şempanzeler, alet kullanma örüntülerini öğrenen kültürlü varlıklardır. Akka-

rıncaları avlamak, yemişlerin sert kabuklarını kırmak veya ağaç kavuklarındaki lemlurları mızrakla vurmak gibi şeyleri gruplarına özgü yöntemlerle yapabilirler. Ve tıpkı eski klişe sözün de belirttiği gibi, filler asla unutmazlar. Örneğin akrabalarının veya arkadaşlarının kaçak fildişi avcılar tarafından öldürüldüğünü gördükten sonra uykularının kabuslarla bölünmesinde olduğu gibi, travma sonrası stres bozukluğu yaşayacak kadar olan biteni çok açık, net bir şekilde hatırlarlar.

Şempanze ve filler yas tutarlar. Sahada çalışan öncü bilim kadınları Jane Goodal Tanzanya'da şempanzeler ve Cynthia Moss Kenya'da filler üzerine çalışmalar yaptıktan sonra yıllar önce ilk elden elde ettikleri gözlemlerine dayanarak bu hayvanların sevdiklerinin ölümünün ardından yas tuttuklarını bildirdiler. Dolayısıyla şempanze ve fillerin bu kitapta yer alması gayet doğal. Yeni araştırmalar, Goodal ve Moss'un bu hayvan türlerinin yas tutmaları üzerine yazdıklarının üzerine yeni detaylar ve derinlik kazandırdı.

Hayvanların acı duymaları ve bunların gözlemlenmesi, Afrika ormanları ve savanalarının çok daha ötesinde de gerçekleşti. Bu kitapta bir dizi farklı ekosistemi ziyaret ederek yabanıl kuşlar, yunuslar, balinalar, maymunlar, bufalolar, ayılar ve kaplumbağaların kayıpların ardından nasıl yas tuttukları ile ilgili bugüne kadar bilinenleri keşfedeceğiz. Aynı zamanda bize yoldaş olan kedi, köpek, tavşan, keçi ve at gibi hayvanların yası nasıl deneyimlediklerini anlamak için evlerin içine başımızı uzatıp çiftliklerden içeri gireceğiz.

Tarihsel olarak bilim, hayvanların düşüncelerini ve duygularını fena halde hafife aldı. Fakat şimdi bilim, daha önce tahmin edebileceğimizin çok daha ötesinde, çoğunlukla video ile kayda alınmış kanıtların da verdiği güçle bize hayvan türünün nasıl düşündüğünü ve hissettiğini gösteriyor.

Keçileri ve tavukları alın örneğin. Bu iki hayvanın düşünme ve hissetme potansiyeli konusunu iki saniye bile düşünmeye değer bulmamışımdır. Keçileri Virginia'daki evimin yakınlarındaki bir çiftlikte veya Afrika'ya yaptığım seyahatlerde sürüler halinde kim bilir kaç kere görmüşümdür? Aynı tavuklar için de geçerli. Pek çokları gibi ben de bilişsellik ve duygu söz konusu olduğunda hayvanlara dair üstü kapalı, zihinsel bir hiyerarşi yaratmıştım. Benim zihnimdeki varsayım –her ne kadar bilinçaltında olsa da, şempanze ve fillelerin bu tür bir sıralamada arka planda bir yerde duran veya akşam yemeğinde tabaklarımızda yer alan keçi ve tavuk gibi hayvanların çok üstünde yer aldığını söylüyordu.

Keçi eti, dünyada en yaygın tüketilen et ve Meksika, Yunanistan, Hindistan ve İtalya'da temel besin maddesi. Bunun yanı sıra son yıllarda ABD'de de kendine zengin socalarında yer bulmaya başladı. Ben hiç keçi eti yemedim. Neredeyse vejetaryen sayılacak bir şekilde besleniyorum. Ancak son zamanlarda, yakınlarımdaki keçilerle biraz vakit geçirdikten, keçi besleyen arkadaşlarımla haberleştikten ve Brad Kessler'in *Goat Song* isimli kitabını okuduktan sonra keçilerin haklarını vererek onların karmaşık varlıklar olduğunu gerçeğini teslim ettim.

Geçen sene güneşli bir öğleden sonra anne-kız, soyları bilinmeyen iki keçi, Bea ve Abby ile tanıştım. Benim Gloucester Country, Virginia'daki evimin yakınlarında yaşayan Lynda ve Rich Ulrich'in evinde 4BarW Çiftliği'nde ikamet ediyorlar. Lynda ve Rich ile tanışır tanışmaz kafadar ruhlarla bir arada olduğumu hissettim. Kurtarılmış keçiler, atlar, köpekler ve bir kedi, çiftlik içinde aylak aylak dolaşıyordu ve ev sahiplerim de hayvanları kurtaran insanların birbirleriyle paylaşmaktan hoşlandığı güzel hikayelerden birkaçını bana anlatıyordu.

Bea'nin çok hoş, kirli beyaz bir rengi, bir tutam sakalı vardı ve çok sakindi. Kızı Abby ise aynı renkte ama sakalsızdı. Lynda ve Rich, önce Bea'yı almışlardı ve sadece altı hafta sonra Abby de etrafı çevrili bir alanda birlikte dolandığı diğer keçilere katılmıştı. Bea ve Abby, bir süre sonra tekrar bir araya geldiklerinde ancak keçi neşesi olarak adlandırılacak şeyler yaptılar. Yüzlerini birbirlerine sürdüler, birbirlerini kucakladılar ve bu karşılıklı sevgi, Lynda'yı neredeyse ağlatıyordu.

Bea ve Abby. *Fotograf: David L. Justis. MD.*

Kessler, kitabında bu durumu şöyle açıklıyor:

Keçilerle daha çok zaman geçirdikçe duygusal yaşantıları, daha karmaşık ve muhteşem görünmeye başladı: duygu durumları, arzuları, hassasiyetleri, akılları; birbirlerine, yaşıadıkları mekana ve bize bağılılıkları... Ama aynı zamanda birbirleriyle vücutları, sesleri ve gözleri aracılığıyla benim çevirmeyi denemeye bile kalkmayacağım şekilde iletişim kurmaları: Onların keçi şarkıları.

Yunan tragedyaları, belki de Atina tiyatro yarışmalarını kazananlara keçi verildiği için “keçi şarkısı” olarak bilinirdi ve bu arada bu keçiler, daha sonra kurban edilirdi. Keçiler kurban edildiklerinde insanlar, dini bir tören şarkısı söylemeye başladılar ancak daha sonra göreceğimiz üzere, keçi sesleri de bir ölüme ağıt yakabiliyordu.

Keçiler, şempanzelerin yaptığı gibi alet yapmıyor, muhtemelen filler kadar geçmişi hatırlamıyor veya travmatik anılarını anımsamıyorlar. Öz farkındalıkları bu kadar gelişkin değil ve örneğin aynada kendilerini tanımıyorlar. Fakat şempanzeler ve filler, hayvanların hislerine ve düşüncelerine dair en üst ölçü birimi mi olmalı gerçekten? Alanında iyi hayvan davranış bilimcileri, bizi maymunların ve fillerin hissetme ve düşünme biçimlerini kendimizinkiyile kıyaslayarak değerlendirme yapma alışkanlığımızı yeniden düşünmeye itti. Diğer hayvanları da şempanzelerin ve fillerin yapabildikleriyle değerlendirmenin bir anlamı yok. Keçilerin düşünceleri ve hisleri de düşünce ve hislerdir.

Peki ya tavuklar? Çocukluğumdan itibaren 50’li yaşlarıma kadar yüzlerce tavuk yedim. Kümes hayvanlarıyla yapılmış yemekler, dışarı yemeğe çıktığımızda favori yemeklerim olurdu. “Tavuk karakteri” veya “tavuk akli”, bana göre tavuk gerçekliğinin makul bir tanımından ziyade bir oksimorundu. Bütün bunlar, yani yeme alışkanlıklarım ve bu iki ifadeyi

kavrayışım, konuyu daha iyi bilenlerin anlattıklarıyla hayli değişti. Her şey New Jersey'nin merkeze uzak bir bölgesinde evinde tavuk besleyen Jeane Kraines isimli arkadaşımınla başladı. Bir keresinde aynı anda 14 tavuğu beslediği oldu ve zamanla onları komşuları ziyaret etsinler diye civara salıp dolaştırma alışkanlığı da edinmişti. "Bir keresinde onları gelinler için düzenlenen hediye partisinde buldum, bütün kadın ziyaretçiler onların etrafında bir çember oluşturmuştu." demiş, "akşam eve gelirlerdi ve hava kararmadan önce kapıyı kapatırdım" diye devam etmişti.

Jeane'in en sevdiğim hikayesi ise "yüzme havuzu kurtarma operasyonu" idi. Bir gün mutfağındayken arka taraftan telaşlı sesler duydu ve tavukları bahçedeki güverteye kadar gelmiş halde buldu. O anı şöyle hatırlıyor: "Sürgülü kapıyı sertçe gagalıyorlardı. Hemen dışarı çıktım ve onlar da benimle birlikte benim hızıma ayak uydurmaya çalışarak koş-turmaya başladılar. Doğruca havuza gittik. Orada, herkesin en sevdiği tavuk olan Cloudy'yi havuzun içinde kanatlarıyla bir o yana bir yana çırpınırken gördüm. Havuza uzandım ve onu oradan aldım." Jeane, Cloudy'nin hayatının becerikli sürü tarafından kurtarıldığına emin.

Tavukların attıkları bir dizi adım, gerçekten dikkat çekici. Önce bir arkadaşlarının başının dertte olduğunu fark ettiler; insan dünyasında kimden yardım isteyeceklerini ve o insanın dikkatini nasıl çekebileceklerini biliyorlardı; ve bu insanı biçimlendirilmiş bir sürü halini alarak sorunun merkezine doğru yönlendirdiler.

Annie Potts, tavukların zeki özelliklerini ve sosyal faaliyetlerini anlattığı kitabı *Chicken* ile dünyamı sarsmıştı. Pott, tavukların biz insanların takdir ettiği pek çok şeyi, örneğin yüz civarı ayrı yüzü ayırt edebilmeyi ve bir nesnesinin bir kısmı gösterildiğinde bile tümünü tanıyabilmeyi nasıl

başardıklarını anlatıyordu. En iyisi ise tek tek tavuklara odaklandığı hikayelerdi. Tıpkı kişiliğinin kaçınılmaz bir sonucu olarak huzurevlerinin sevilen terapi hayvanı haline gelen karizmatik Bay Henry Joy gibi.

Potts, yas duygusuna ise hayvanbilimci Maurice Burton'dan alıntılacağı bir hikaye ile değiniyor. Bu hikayede genç ve sağlıklı bir tavuk, yaşlı ve neredeyse tamamen kör bir tavuğa eşlik ediyordu. Genç olan tavuk, yaşlı olan için yemek topluyor ve geceleri yuvasına yerleşmesine yardım ediyordu. Bir süre sonra yaşlı tavuk öldü. Genç olan, yemek yemeyi bıraktı ve gittikçe zayıfladı. İki hafta içinde o da öldü. Tavuklar düşünüyor ve hissediyorlar. Tavuklar yas tutuyorlar.

Fakat az önce söylediğim şey –tavuklar yas tutuyorlarsa– aslında bir kısaltma. Bu ifade, şu haliyle daha doğru: Tavuklar, tıpkı şempanzeler, filler ve keçiler gibi yas tutma kapasitesine sahip. Yas tutma kapasitesi, tıpkı insanlarda olduğu gibi, onların kişiliklerine veya bağlama bağlı olabilir. Bir tavukla, keçiyile veya kediyle yaşayıp kümeden, sürüden veya ev ahalisinden biri öldüğünde hiç yas belirtisi göstermediklerine tanıklık etmek de mümkün.

Peki bu insanlar için farklı mı? 16 Ocak 2012 tarihinde New York Times gazetesi, Metropolitan Günlükleri köşesinde Wendy Thaxter'ın kız kardeşiyle birlikte Manhattan'daki bir mahalle bahçesinin bakımıyla ilgilenirken yaşadıklarını aktardı. O gün ne kız kardeşinin ne de Thaxter'ın tanıdığı bir kadın, içinde babasının külleri olan kağıt bir torba ile onlara yaklaşmıştı. Kadın, küllerin bahçenin farklı köşelerine dağıtılıp dağıtılamayacağını sormuş, torbayı onlara uzatmış ve "Buyrun, lütfen bunu alın. Adı Abe idi ve ben ondan payımı fazlasıyla aldım" diyerek oradan ayrılmıştı. Onun bu sözlerine gülebiliriz veya bu sözler, bizi şok edebilir fakat mesele şu ki, bir kişinin bir akrabasının veya onun hayatında rol

oynamış birinin ölümüne nasıl tepki vereceğini öngörmeye çalışmanın faydası yok. İnsanlar, onlara yakın biri öldüğünde üzülebilirler. Veya içlerinden, başkaları görmeden, kendi başlarınayken üzülebilirler.

Hayvanların yas tutmaları ile ilgili yazarken iki uç nokta arasında gerili bir ipin üzerinde yürümüş gibiydim. İlki, hayvanların duygusal dünyalarını tanıma arzusu. İkincisi ise benim insanoğlunun biricikliğini onurlandırma ihtiyacım. Her şey bir yana ben sonuçta bir antropoloğum. Antropologlar, bizim türümüzün yas tutma biçimiyle ne kadar biricik olduğunu farklı şekillerde izah ettiler. Nasıl ki şempanzeler kimyasallar tarafından kontrol edilen karıncalar değilse, biz de gelişkin şempanzeler değiliz. Bütün hayvanlar arasında yalnızca biz, ölümün kaçınılmazlığını tam olarak öngörebiliyoruz. Her ne kadar huzurlu mu yoksa ürkütücü bir anilikle mi gerçekleşeceğini bilemesek de bir gün hayatlarımızın sona ereceğini, nefesimizin duracağını kavramış durumdayız. İster ihtişamlı ister darmadağın olmuş bir halde olsun; kayıplarımızı, sevdiğimiz kişilerin kaybını bir şekilde ifade ediyoruz.

Bizlerden sonra onlarca yıl daha yaşaması gereken bir çocuk öldüğünde acıyla inleyebiliriz veya bazıları, bu tür bir inlemeyi sanata dönüştürebilir. Roger Rosenblatt, üç küçük çocuğu olan kızının ani ölümü ile ilgili kitabında “Ciğerimi sökün” diye yazıyordu. “Beni yeryüzünün meridyenlerine bölün, kuzeyden güneye. Kemiklerimi derimin üzerine serin”. Hiçbir hayvan, acısını böyle dile getiremez veya dünyadaki dillerin sayısı kadar çeşitli cenaze törenlerine katılıp yas tutamaz. Binlerce yıl önce, atalarımız ilk kırmızı kök boyasını bedenlerin üzerine serpmeye başladığından bu yana; mezarlara ölümler öteki dünyada kullansınlar diye yiyecekler bırakmaya ilk başladığımızdan bu yana; mezarları, krema-

toryumu ve oturma yasını icat ettiğimizden bu yana; Facebook ve Twitter'da öleni anmayı adet haline getirdiğimizden bu yana, yasımızı ritüelleştirmek için bir araya geldik. Bizler, ölüm karşısında hiçbir hayvanın davranmadığı gibi davranıyoruz.

Demek ki keçinin yası, tavuğun yası değil. Ve tavuğun yası şempanzenin yası veya filin yası da insanın yası değil. Farklılıklar önemlidir. Fakat aynı türden bireylerin farklılıkları, türler arasındaki farklılıklarla aşık atabilir. 20. yüzyıl hayvan davranışı araştırmalarının bize öğrettiği en büyük ders; şempanze, keçi veya tavuk olmanın tek bir biçimi olmadığıdır. Tıpkı insan olmanın tek bir biçimi olmadığı gibi.

Bizler, insanlar ve diğer hayvanlar birbirimize benziyoruz ve birbirimizden farklıyız. Bu iki uç arasında dengede dururken ortaklıkları daha ilginç ve önemli buldum. Çünkü bizler gibi hayvanlar da sevdikleri zaman yas tutuyorlar. Hatta hayvanların yas tutmasını, hayvanların sevgi duyduğuna dair güçlü bir gösterge olarak bile açıklayabiliriz.

Hayvanların sevgisiyle ilgili yazmak acayip mi? Keçi bir yana bir maymun için sevginin ne olduğunu anlayabilir miyiz? İnsanlar için sevginin ne demek olduğunu anlamak için abayı yakmış kişinin kanındaki hormonların yükselmesinden veya yeni çiftin paylaştığı kelimeleri, hareketleri ve bakışların tablosunu çıkarmaktan daha fazlasına ihtiyacımız var. Bilim, aşkı ölçmeye yardım edebilir ama bütün hikayeyi anlatamaz. Elbette bilimin karşı karşıya kaldığı bu zorluk, en azından bizim bildiğimiz kelimeler ve cümleler olmadan düşünen ve hisseden varlıklara gelince daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyor.

Önemli hayvan davranış bilimcilerinden ve hayvan aktivisti Marc Bekoff, hayvanların birbirlerine duyabileceği -kendisinin oldukça heyecan verici bir şekilde yanıtladığı- sevgi

konusunun şüphe uyandıran bir mevzu olabileceğini kabul ediyor. Bekoff, bizlerin insan olduğumuzdan bu yana, sevgiyi anlamak veya tarif etmekteki zorlukla boğuştuğumuzu söylüyor. “Ancak” diye yazıyor, “sevgiyi tam anlamıyla anlamadığımız halde, ne varlığını ne de gücünü yadsıyoruz. Sevgiyi her gün yüzlerce farklı biçimde ya deneyimliyoruz ya da ona tanıklık ediyoruz; gerçekten de yas, sevginin bedelidir. Hayvanlar yas tutabildiğine göre sevgi de duyuyor olmalılar.”

Bekoff, Goodal, Moss ve diğer bilim insanlarının keşfettiği hayvan duygularının incelenmesinden yola çıkarak; hayvan sevgisiyle ilgili gelecekte test edilecek bir hipotez olarak da görülebilecek bir dizi beklenti üzerinde durarak çalışmalarımı sürdürmeyi uygun buluyorum. İşte bunun merkezindeki düşünce: Bir hayvan, bir başka hayvanı sevdiğinde sevdiğine yakın olmak için kendi yolundan sapacak ve belki birlikte yemek arama, düşmanlardan korunma, çiftleşme ve üreme gibi veya belki de bunların da ötesindeki sebeplerle onunla olumlu bir etkileşime girecektir.

Kullanmak istediğim bu çerçevede bir hayvanın diğer hayvanla birlikte olmak için aktif bir seçme işine girişmesi temel şart; bu, sevginin de temel şartlarından biri. Hayvan sevgisini tespit ettiğimizi iddia etmek için gerekli şartlardan biri yeterli değil sadece. Bir başka malzeme daha gerekli. Hayvanların biri diğeriyle vakit geçiremeyecek olursa –çiftlerden birinin ölümü muhtemel bir neden olabilir- diğer hayvan, gözle görünür bir şekilde acı çekecektir. Yemek yemeyi reddedebilir, kilo kaybedebilir, hasta olabilir, aşırı davranışlarda bulunabilir, neşesiz olabilir, üzüntü veya depresyon işaretleri taşıyan bir beden dili ortaya koyabilir.

Benim tanımlamamın işleyebilmesi için diğerlerinin yanı sıra iki tip durum arasında bir ayırım yapmak gerekli. Bir çift yabancı şempanzeyi ele alalım. İsimleri Moja ve Mbili olsun.

Birlikte seyahat ediyor, birlikte dinleniyor ve birbirlerine çekidüzen veriyorlar. Böyle yapmalarının nedeni, birbirlerine karşı bir tür güçlü olumlu duygu hissetmeleri olabilir. Veya duruma eşlik eden bu türden bir duygu da olmayabilir. Belki de Moja ve Mbili, birbirleriyle zaman geçirme alışkanlığına kapılmışlardır ve eğer ihtiyaç doğarsa bir başka dişi şempanzenin yarenliğinden de aynı şekilde memnun olacak olabilirler. Bilim insanları, bu iki çıkarımdan hangisinin veya belki de ikisinin birden doğru olup olmadığını nasıl anlayabilirler? (Her iki durumda da bu ittifak, iki taraf için de kaynakların edinimi için faydalı olabilir; unutmayın, hayatta kalma ihtiyacı, sevgi tanımının içindedir ama yanında başka şeyler de olması gerekir.)

Dikkatli bir gözlem veya daha ideali çiftin etkileşimlerini gösteren bir video filmin analizi sayesinde sevgiyi, diyelim ki, gözlerinin birbirlerini aramasından, bir araya geldiklerinde birbirlerine sarılmalarından veya birbirlerini yalayıp temizlerken gösterdikleri özenden gözlemleyebiliriz.

Fakat “sevgi” terimini hayvanların ilişkileri için bol keseden kullanmak, büyük bir hata olabilir. İnsan biçimciliğin fazlası, bazı kritik ayrımları göremememize neden olabilir. Ve işte burası da ikinci ve yeterli şartımızın sahneye çıktığı nokta. Eğer Moja ve Mbili, birbirlerine sevgi besliyorlarsa ayrı kalmak zorunda olduklarında, özellikle birisi öldüğünde, geride kalan büyük bir keder duyar ve bunu gösterir.

Şimdi, hayvanların dünyasındaki yas duygusunu ölçmek için ortaya koyduğum bu iki aşamalı yaklaşım kesinlikle mükemmel değil. Hayvanların sevgisinin vardıdığı noktayı hafife alıyor olabilir, çünkü yeterli şart –ayrılık veya ölüm-, her zaman gözlemlenebilir olmayabilir. Tam tersine, eşini sevmeyen bir hayvanın eşi öldüğünde acı duyması yine de mümkündür. Bir başka sorun da şu, sevginin farklı çeşit-

lerini birbirinden ayırt edemeyebiliriz. Eğer Moja ve Mbili anne-kız iseler o zaman duyguları, diyelim ki farklı gruplardan gelip aynı gruba göç eden iki dişi arasında paylaşılan güçlü duygulardan farklı olabilir mi?

Tabii ki bu ayrımları insan açısından yapmak bile zor olabilir. Bir kişinin ailesi, arkadaşları, en iyi arkadaşı veya hayat arkadaşı için hissettiği sevgi ve dolayısıyla bu kişilerin kaybı karşısında hissedilen keder duygusu da birbirinden farklı olabilir. Peki bu duygusal farklılıklar, dışarıdan bakan (sonuçta hayvanları anlamak için de ancak dışarıdan bakabiliyoruz) bizler için görünür müdür? Sadece bazen.

Hayvan duygularının arenası, gözlemcilere hayli kayda değer zorluklar sunuyor. Benim tanımsal şemam, sadece bir başlangıç. Bütün bunların ötesinde, bazı hayvanların sevgi ve kederlerinin bizim sevgi ve keder duygumuzdan veya şempanzeler gibi gruplar halinde yaşayan, davranışları bize daha çok hitap eden primatların duygularından oldukça farklı olma ihtimalini her zaman aklımızda tutmak gerek. Bu kitaptaki hikayeleri okurken ve “Okumalar ve Görsel Kaynaklar” bölümündeki videoları izlerken keder ve yas ile ilgili sunduğum “ideal tanımı” ve bunun sevgiyle ilişkisini akılda tutun. Bu sayfalarda ele aldığım hayvanların bir kısmı, belirttiğim yas ve sevgi şartlarını kesin bir şekilde karşılıyor, ama hepsi değil. Bazı durumlarda sevginin ve yasın işaretlerini şöyle bir gördük, bazı durumlarda ise gözlemler, hayvanların ne hissettiğini anlamamız için gerekli kesinliği sunamayacak kadar bulanık bir görüntüye sahipti. İnsanların hayvanların yas duygusunu anlama çabasında küçük ipuçları ve net bir resim göstermeyen gözlemler bile önemli. Çünkü bunlar, gelecekte hayvanları gözlemlerken daha iyi bir kavrayışla sorular sormamızı sağlayacak.

Bir bilim insanı olarak yapmayı zorunlu gördüğüm bunca uyarı ve sunmam gerektiğini düşündüğüm bunca niteliğin ötesinde işte uzun lafın kisası: Hayvanların kederini ve yasını bulduğumuzda muhtemelen hayvanların sevgisini de bulacağız. Veya tam tersi. İkisi bir tür duygusal sınır paylaşıyor gibi. Kendinizi şu ünlü göz yanılısamalarından birine bakarken düşünün. Bir çizime bakıyorsunuz ve ilk başta net bir şekilde tavşan görürken siz bakmaya devam ettikçe görsel bir kayma yaşanıyor ve birdenbire gördüğünüz şey ördek oluyor.

Bu sayfalarda hayvanların, tavşanların ve ördeklerin ve pek çok başka türün yas duygusunu bulacaksınız. Ama aynı zamanda sevgilerini de...

1

KEDİ CARSON İÇİN AĞIT

Arkadaşlarım Karen ve Ron Flowe'un Gloucester, Virginia'daki evi, her Noel mutlulukla dekore edilir. Her pencerede mumlar yanar. Girişi baştan aşağı bembeyaz ışıklarla donatılmış bir Noel ağacı süsler; çok renkli ışıklarla bezenmiş bir başka ağaç da üst katta ışıldar. Aralık ayından beklenen özel yemek, müzik ve uzun bir tatil, hane halkını uzun yıllardır sevinçten mest eder.

Bu yıl ise havada üzüntü kokusu var. Siyam kedisi Willa, bir odadan diğerine dolaşüyor ve önce şöminenin yanındaki divanda duraksıyor. Sıcak ve yumuşak yastıklara şöyle bir bakıp inlemeye başlıyor. Yatak odasına gidiyor, yatağın üstüne atlıyor, yüzünü ve bedenini yastıkların arasındaki sıcacık boşluğa gömüyor. Bakıyor, bakıyor ve yine inliyor. Ani ve korkunç; bu ses, bir kediden bekleyeceğiniz bir ses değil.

Willa, kendini sakinleştiremiyor. Onu sakinleştiren tek şey, Karen veya Ron'un kucağına, kolları arasına sığınmak veya birinden birinin kucağına yaslanarak uzanmak. O, ay başında ölen kız kardeşi Carson'ı arıyor. 14 yıldan sonra Willa, ilk kez bir kız kardeş değil; ilk kez kesintisiz ilişkilerinin dışı dönük ve baskın tarafı değil. O, sadece Willa. Yalnız ve yas tutuyor.

Ünlü yazarlar Willa Cather ve Carson McCullers'ın isimlerini alan bu iki kedi, Willa ve Carson, bu edebi eve bir 23 Nisan'da, Shakespeare'in doğum gününde, gelmişlerdi. Willa, grubun en tombuluydu. Carson, yarı fiyatına satılmıştı. Satıcı, "biraz çelimsiz" demişti.

Willa ve Carson. *Fotoğraf: Karen S. Flowe*

Carson, bu evdeki ilk haftasından itibaren oldukça tuhaf davranmaya başlamıştı. Olağandışı bir duyuşal hassasiyet gösteriyor ve en ufak bir ses veya harekette hemen tüylerini kabartıyordu. Bir fırtına sırasında Ron'un omzuna tırmanmış ve kendini onun boynuna yapıştırmıştı. Bazen oldukça tuhaf bir şekilde odanın bir ucundan diğer ucuna doğrudan değil yuvarlaklar çizerek giderdi. Miyavlamazdı; mırıldamaları bile çok zayıftı; Flowe ailesi, onun dilsiz olduğuna kanaat getirmişti.

Bir gün tırnaklarının sökölmesi için iki kedi veterinerine gittiler (pek çoğumuz gibi Flowe'lar da evin içinde yaşayan kedilerinin tırnaklarını yıllardır söktürüyorlardı ama artık bu eski uygulamadan vazgeçmiş durumdalar). Ancak bir keresinde veteriner, Willa'nın tırnaklarından birini almayı unutmuştu. Dolayısıyla Willa, yeniden veterinerine götürüldü. Karen, evde bırakılan Carson'ın çığlıklar atmaya başladığını hatırlıyor. Carson, evin içinde Willa'yı aramış ve ağlamıştı.

Kız kardeşler, çok kısa bir sonra yeniden bir araya geldi ve sevgi dolu kucaklarda güneş banyosu, mükemmel yemeklerle süren huzurlu hayatları devam etti. Her zaman lider olan Willa, ya divana ya da yatağın beğenilen bir köşesine doğru yönelir, Carson da onu takip ederdi. Beğendikleri yere kurulduklarında bu çift, bir kelebeğin kanatlarını birleştirmesi gibi bedenlerini birbirine yaslarlardı. Biri hasta olduğunda diğeri ona bakar ve tüylerini temizlerdi.

Carson yaşlandıkça şiddetli eklem iltihabıyla mücadele etti ve bağırsak düğümlemesi gibi sorunlar yaşadı. Kilo kaybetti ve ameliyat olmak zorunda kaldı. Veterinerine yapılan ziyaretler rutin haline geldi. Carson evden ayrı kaldığında Willa huzursuzlanıyordu ama bu ayrılıklar oldukça kısa süreliydi ve Carson'ın yaraları hızla iyileşiyor ve kız kardeşiyle aktif ilişkileri devam ediyordu.

Bir Aralık günü Carson titremeye başladı, bu daha önce hiç göstermediği bir semptomdu. Vücut ısısı düştü ve veterinerin tavsiyesi üzerine bir kuluçka makinesine konuldu. Kuluçka makinesinin sıcaklığıyla Carson, o gece uykuya daldı ve bir daha hiç uyanmadı.

Ron ve Karen, Carson uykusunda ve acı çekmeden öldüğü için şükür ediyorlardı. Ancak kederleri büyüktü. Willa ise başta, birbirlerinden veteriner ziyaretleri sırasında ayrı

kaldıkları gibi, bir şeyler yolunda değil mealinde ılımlı bir huzursuzluk göstermişti. Flowe'lar daha güçlü bir tepkinin geleceğini tahmin ediyorlardı ancak daha sonradan olacaklara hiç hazırlıklı değillerdi.

Karen, "İki-üç gün içinde" diye anlatmaya başlıyor ve devam ediyor "Willa tuhaf davranmaya başladı. Evin içinde durmadan Carson'ı arıyordu ve ondan daha önce hiç duymadığımız, aslında hiçbir hayvandan daha önce hiç duymadığımız bazı sesler çıkarmaya başladı. Eğer edebi bir örnek vermek gerekirse, İrlanda edebiyatı okudum ve orada ölenler için ağıt yakmaktan bahsediliyor ve ağıt sırasında çıkarılan sesler, onun çıkardığı seslere en yakın olanlar. Willa, bütün evde onu arıyor ve birdenbire bu korkunç sesi..." Karen bu noktada daha fazla konuşamıyor ancak bir süre sonra kaldığı yerden devam ediyor: "Ancak kucağıma geldiğinde susuyordu. Yas tutuyordu.. Şimdi daha iyi, tıpkı biz insanlar gibi."

Willa yas mı tutuyordu? Sadece günlük yaşamındaki ani değişiklik nedeniyle biraz huzursuzlanmış olamaz mı? *Modern Dog* isimli dergi için yazan Stanley Coren, tam da bu noktaya değiniyor, yazdıkları kediler için de geçerli: Genel olarak, hayvan davranışları dünyasında, köpeklerin gerçekten sevdiklerinin ölümü üzerine yas mı tuttuğu yoksa sadece günlük rutinlerindeki değişimle alakalı bir gerginlik mi yaşadıkları konusunda son söz henüz söylenmiş değil. Kuşkucular, hayvanseverlerin insan duygularını diğer varlıklara isnat etmeye hazır olduklarını söyleyerek "insan biçimcilik!" diye bağırmaya bayılırlar. Ve kuşkucuların haklı oldukları bir şey var: İnsan dışındaki hayvanların yas tuttuğunu, sevgi duyduğunu veya karmaşık duygular hissettiğini hiç sorgulamadan kabul etmeden önce diğer daha basit açıklamalara göz atmalı ve önce onları değerlendirmeliyiz.

Willa ile Carson vakasında ise birlikte geçirdikleri uzun yıllar içinde konuyla ilgili ortaya koydukları başka bir örnek daha biliyoruz. Tırnaklarının sökülmesi işleminde Willa her ne kadar evden kısa bir süreliğine ayrılmış olsa da Carson, Willa'nın arkasından ağlamıştı.

Ancak Willa'nın Carson'ın ölümüne gösterdiği tepki daha önce olan şeyin çok daha büyük bir versiyonuydu. Karen, Willa'nın kız kardeşinin yokluğunun süreceğine dair bir sezisi olduğuna emin. Bu, belli bir ölçüde Karen ve Ron'un kendi yaslarından kaynaklanabiliyor olabilir. Zira onların yası, Willa tarafından açık şekilde görüldü ve duyuldu. Belki de bir ölçüde kız kardeşlerin gün be gün yaptıkları tercihlerle de, bedenlerini birbirine sarmalamalarıyla da alakalı olabilir. Bu fiziksellik, bedenselleştirilmiş bir tür bilgiye yol açmış olabilir mi? Willa, bir daha kız kardeşiyle sarılamadığında Carson'ın yokluğunun kalıcı olduğunu bir şekilde kavramış olamaz mı?

Hayvanların yas duygusunun, ölüm mefhumunun bilişsel olarak öğrenilmesine bağlı olmadığını vurgulamak isterim. Bu, bu kitaptaki hikayelerin ve bilimin yinelediği bir mesaj. Biz insanlar, ölümü kâh korkuyla kâh kabullenerek bekleriz ve çocukluğun belli bir evresinden sonra ölümün ne demek olduğunu kavrarız. Tıpkı Karen'ın Willa için varsaydığı gibi, belki diğer hayvanlar da bu tür bir sona eriş hissine sahiptirler. Ancak önsözde de belirttiğim gibi benim yas tanımım düşünme değil; hissetme becerisine bağlı. Yas duygusu oluşuyor çünkü iki hayvan birbirine bağlanıyor, birbirlerine özen gösteriyor ve hatta belki de seviyor. Bir kalbin güvende olması için bir başkasının varlığı hava kadar gerekli.

Carson konusunda Willa'nın kalbinde bu kesinlik mevcut. Karen, ona biraz daha fazla şefkat göstermenin yanı sıra Willa için ne yapabileceğini düşünmeye başladı. Evdeki

Siyam simetrisini yeniden inşa etmek için yeni bir yetişkin kedi almayı uzun uzadıya düşündü. Ancak şu basit ve güçlü gerçeğin bütün türler için geçerli olduğunu biliyordu: seviyenlerin yeri doldurulamaz.

19. yüzyılda Fransa'nın kırsal bölgelerindeki hayvanlara adanmış denemelerden oluşan *Histoires Naturelles* isimli kitabında Jules Renard, Castor isimli bir öküz hakkında yazıyor. Bir gün Castor, kulübesinden çıkıp her zamanki gibi çiftesine doğru yöneliyor. "Elinde süpürgesiyle uyuklayan bir hizmetçi gibi Pollux'u beklerken geviş getirmeye devam ediyor." Pollux, onun çifteyi uzun zamandır birlikte sürdüğü ortağı.

Ama bir şey oluyor. Renard tam olarak ne olduğunu söylemiyor ama o sırada bir köpek, acı acı havlamaya başlıyor. Çiftlikte çalışanlar oradan oraya koşarak bağrışıyorlar. Ve bir süre sonra Castor, yanında "kıvranan, dönüp duran, vuran ve dumanlar çıkaran" bir şey hissediyor. Kafasını çevirdiğinde yanında Pollux'u değil başka bir öküzü buluyor. Renard, "Castor, ortağını özlüyor" diye yazıyor ve devam ediyor, "yanında bu bilinmeyen öküzün sıkıntılı gözlerini gördüğünde geviş getirmeyi bırakıyor."

Renard, şu kısacık cümlelere ne kadar çok duygu sığdırmış. Castor, herhangi bir öküzle huzurlu olamıyor; onun bildiği öküz Pollux ve Pollux'u özlüyor. Tıpkı insanlarda olduğu gibi, hayvanlar da birbirleri için önemlidir. Kız kardeşler önemlidir.

Sonunda Karen ve Ron, Amy adında, göğsünün üst tarafında "bir tutam" beyaz tüy olan muhteşem bir Mavi Rus kedisi sahiplendiler. Amy, safkan Mavi Rus kedisi çiftleştiren biri tarafından hayvan barınağına bırakılmıştı. Göğsündeki birkaç beyaz tüy, türü için standardı bozan bir özellikti ve değerini düşürüyordu. (Amy'nin hayvan yetiştiricisi tarafın-

dan reddedilmesi, benim tıpkı kendi altı kedimde yaptığım gibi, hayvanları hayvan barınaklarından veya diğer benzer örgütlerden alma önerimi daha da güçlendiriyor.) Karen, Willa için bir arkadaş aramak için hayvan barınağına gittiğinde Amy, onun kucağına tırmanmış ve mırıldayarak oraya yerleşmişti. Ve o gün Amy'nin Karen'ı seçmesi gibi, Karen da Amy'yi seçti.

Karen, Willa için yeni bir arkadaşı, Amy'yi eve getirerek hayvan davranışı alanında çalışan bilim insanlarının onlarca yıl önce bulduğu bir fenomenden istifade etmeyi umuyordu: Sosyal bir hayvan, duygusal olarak sıkıntılı bir dönemden geçtiğinde kendinden daha genç bir arkadaşına bakmaktan büyük faydalar elde edebilir. Bu prensip, 1960'lı yıllarda maymunlarda anne-bebek ilişkisini ve annenin yokluğunda ne olduğunu anlamaya çalışan Harry Harlow ve meslektaşlarının yaptığı "ayrılık deneyleri"nin ardından ortaya çıktı.

Bilim insanlarının deneyi, Hint şebegi isimli maymunların altı ay veya bir yıl boyunca izole edilmelerinin onlarda psikolojik rahatsızlıklara yol açtığını gösterdi. Annelerinin veya diğer arkadaşlarının yokluğunda maymunlar, öne arkaya sallanarak, kendilerine sıkı sıkı sarılarak şiddetli biçimde depresyon belirtileri göstermeye başladılar ve gerçekten de depresyondalardı. Bugün bu deneylerin nasıl yapıldığını okumak gerçekten acı verici, çünkü maymunlar, bugünden geçmişe baktığımızda çok aşık bir durumun kanıtlanması uğruna çok acı çektiler.

Üzerinde deney yapılan maymunlar, kendi yaşlarında, normal şekilde beslenmiş ve büyütülmüş maymunlarla karşılaştıklarında durumla pek de başa çıkamadılar. Sosyal deneyimden yoksun olduklarından olumlu karşılaşmalar yaratmak için akranlarına göndermeleri gereken doğru işaretlerin ne olduğu hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Fakat

kendilerinden daha genç normal maymunlarla zaman harcadıklarında zarar görmüş, kırılmış, annesiz büyümüş maymunlar bile gelişim göstermeye başladılar. Bilim insanları, genç maymunların terapist gibi bir işlev gördüğünü anladılar. 1971 yılında yayımlanan klasikleşmiş bir makalede Harlow ve Stephen Suomi şunları yazdı: “Sosyal izolasyona maruz kalmış altı aylık maymunlar, üç aylık normal maymunlarla karşılaştıklarında özünde eksiksiz bir sosyal iyileşme gerçekleştirdiler.”

Maymun deneyleri, duygusal bir acı çekerken bile kendinden genç ve daha az tehditkar olan varlıklara karşı [sosyal bir ilişki içinde] yanıt vermenin yarattığı teselli edici özelliği bize gösterdi. Elbette Willa sosyal olarak izole edilmemişti. Dolayısıyla maymun benzetmesi biraz aşırıya kaçıyor. Ama genel olarak fikir aynı. Amy eve ilk geldiğinde Willa itirazını sesli olarak dile getirdi. Carson’ın ardından çıkardığı sese hiç benzemeyen bir sesle, küçük bir kaplanın kükremesine benzer bir homurtuyla karşılık verdi. Ve bununla söylemek istediğini söylemişti: Willa, ne kadar genç ve tehditkar olmaktan uzak olsa da, bu yabancı kedinin kendi çöplüğüne gelmesinden hoşnut değildi.

Fakat kısa bir zaman sonra Willa, önceki aylara kıyasla etrafında olan bitenle daha çok etkileşim kurmaya başladı. Yeni misafir ile aynı odada olmak için aktif bir çaba gösteriyordu. Karen yüzünde bir gülümseme ile bana, “Willa’nın üzerine düşünecek yeni bir şeyi var”, demişti. İlk tepkisi pek sıcak olmamış olsa da Willa, Amy’nin varlığıyla eski halinden, yani Carson öldüğünden beri içine düştüğü duygusal kopukluk halinden çıkmıştı.

Willa ve Amy, ilk başlarda aynı odada olsalar bile mesafelerini korudular. Sadece bir durumda birbirlerine yakın olmaya katlanabildiler: ikisi de Karen’a fiziksel olarak

yakın olmak istediklerinde. Karen kanepede dinlenir veya yatakta uzanırken iki kedi, Karen'ın iki tarafına yerleşiyorlardı ve böylelikle, birbirlerine dokunmadan sevdikleri kişinin bedenini paylaşmış oluyorlardı. Bu böyle altı ay kadar sürdü. Sonra, bir sonbahar günü, Karen, Willa ona sokulmuş vaziyette kanepede uyuyakaldı. Belki bir saatlik kestirmenin ardından uyandığında, Willa hala kalçasına yakın bir yerde uyurken Amy de omzuna yaslanmıştı. Tüyleri birbirine dokunuyordu. "Ve" diyor Karen, "ortada hiç çirkin ses yoktu!"

Böylece Willa ve Amy'nin ilişkisi yeni bir aşamaya taşındı. Bir keresinde Amy, Willa'yı baştan aşağı yalayarak temizledi; Willa, hiç müteşekkir bir mırıldanma belirtisi göstermedi ama bu yakınlığa da izin verdi. Sonra iki kedi yan yana, aynı kaptan yemeye başladılar. Willa ve Amy'nin ilişkisi, kesinlikle Willa'nın kız kardeşiyle yıllar boyu sürdürdüğü ilişki kadar yakın değildi. Willa ve Amy, hiçbir zaman birbirlerine sıkı sıkıya sarılmadılar veya kız kardeşlerin kelebek şekline bürünmediler. Willa, yeni bir favori uyuma yeri buldu. Bu yer, Carson hayattayken asla uyumadığı bir yerdi. Karen ve Ron'un yastıklarının arasındaki oyuğa yerleşiyor ve yüzünü de tahta yatak başına çeviriyordu. Bir keresinde Karen, Amy'yi bu noktayı incelerken, sanki buranın Willa için neden bu kadar çekici olduğunu anlamak ister gibi bakarken buldu. Ama Amy, burada uyumayı hiç denemedi.

İki kız kardeşin birbirine sıkı sıkıya sarılı daire şeklindeki uyuyuşundan geriye kalan bir şey hala var. Willa yatağın veya divanın üzerinde uyurken (kardeşiyle paylaştığı bir yerdi burası) hala yarım ay şeklini alıyor. Karen için bu hayli anımsatıcı bir görüntü çünkü fazlasıyla eksik: bu boşluk ona Carson'ı hatırlatıyor. Karen, "[O halde uzanırken] Willa'nın duruşunda bir eksiklik var" diyor.

Karen, Amy geldiğinden beri Willa'nın fiziksel ve duygusal olarak daha iyi olduğunu biliyor. Willa kilo aldı, kendini daha titizlikle yalayıp temizliyor ve hayata karşı tavrı daha enerjik. Carson ile ilgili hatıralar hala Willa'nın zihninde bir yerlerde mi? Şöminenin ısıttığı divanda uyurken kız kardeşiyle paylaştığı anların görüntüleri rüyalarında ona göz kırıyor mu? Kedilerin zihin dünyası, bilimin de ötesinde bir konu.

2011 yılında National Public Radio'nun (NPR) bilim ve kültüre ayrılmış 13,7 isimli bloğu için haftalık olarak antropoloji ve hayvan davranışları üzerine yazmaya başladım. Hayvanların yas tutmasıyla ilgili bir yazıda Willa ve Carson'ın hikayesini kısaca aktardım. Okuyucular, kendi hayvanlarının yas tutmalarıyla ilgili hikayeleri anlatan yanıtlar gönderdiler bu yazıya.

Kate B.'nin hiyakesi, Willa ve Carson'un hikayesiyle güçlü paralellikler taşıyordu. Niles ve Maxwell isimli Siyam kedisi iki erkek kardeş, Kate B.'nin anne babasının evinde 15 yıldır birlikte yaşıyordu. Niles pankreas kanseri nedeniyle hasta düştü ve artık onu uyutmanın vakti geldiğinde Maxwell de kardeşiyle birlikte veterinerine gitti. Bir süre sonra Maxwell yeniden eve döndü, her şey aynıydı ama kardeşi yoktu.

Kate, "Maxwell, bundan sonraki birkaç ayı evin içinde sürekli dolaşıp kahredici bir şekilde ağlayarak ve kardeşini arayarak geçirdi" diyor. Maxwell, bundan sonra ancak birkaç ay daha yaşamış. Bu süre içerisinde onu en çok Kate'in Maxwell'i görmeye götürdüğü genç kedileri mutlu etmiş. Şimdilerde Kate üç kedisini anne babasının evine götürdüğünde bu kediler, evin içinde Maxwell'i arıyor ve bir tanesi tam olarak Maxwell'in uyuduğu yerde uyuyormuş.

Kardeş bağları, tıpkı Willa ve Carson veya Niles ve Maxwell örneklerindeki gibi güçlü bağlardır ve koptukları zaman yas tutmaya neden olabilir. Ancak kediler, aralarında

kan bağı olmayan arkadaşları öldüğünde de yas tutabilir. Channah Pastorius, kendisinin bir hayvan barınağından aldığı kahverengi bir tekir olan Boris ile oğlunun eve getirdiği yavru kedi Fritz arasındaki arkadaşlığı anlatıyor: birbirleriyle altlı üstlü yuvarlanarak oynar ve ön ayakları birbirine sarılmış vaziyette uyurlarmış. Boris sekiz yaşındayken böbrek yetmezliği sorunu yaşamaya başlamış ancak iyi bir veterinerin bakımı ve sevgi sayesinde iki buçuk yıldan daha fazla yaşamayı başarmış.

Sonunda kaçınılmaz son gelmiş ve Boris uyutulmuş. Bundan sonra olanlar ise kulağa tanıdık geliyor. Channah, “Fritz, Borris’in ardından kederli inlemelerle yas tuttu ve depresyona girdi” diye yazıyor. Fritz, aşırı halsizdi ve en sevdiği oyuncaklara veya herhangi bir şeye karşı tamamıyla ilgisizdi.

Ancak Fritz’in hikayesinde de Willa ve Maxwell’in hikayesine benzer bir şey oluyor: küçük siyah bir kedi yavrusu evin kapısının önünde belirdiği anda Fritz, canlanıp neşeleniyor. Daha sonra Scooter adı verilecek küçük yavruyla oynamaya başlıyor hemen . Yine, yeni ve daha genç bir ortak, kederin en azından bir kısmını bertaraf etmeyi başarıyor.

Önümüzdeki bölümlerde göreceğimiz gibi yas tutmak, türleri birbirinden ayıran sınırları aşabilir. Kathleen Kenan’ın sekiz yaşındaki köpeği bir hastalık sonucu öldüğünde, 15 yaşındaki kedisi Wompa, çok güçlü bir tepki göstermiş. Wompa, köpeğin onu yalayıp temizlemesine her zaman izin veriyormuş ve ikisi birbirlerinin en iyi arkadaşı gibiymiş. (Bu arada evdeki bir diğer kedi ise köpeğe karşı tamamen ilgisizmiş). Wompa, Kuma’nın kansere yenik düşmesinden birkaç gün sonra sesli şekilde yas tutmaya başlamış. Tuhaf ve kesik kesik bir ağlama hali günlerce sürmüş. Kathleen bu ağlayışı, “ölüm perisinin” ağlayışına benzetiyor. Kedi, aynı

zamanda akşamları uyuduğu yeri değiştirerek Kuma'nın önceden uyuduğu yatağın ucunda uyumaya başlamış.

Bir radyo programında hayvanların ölüme tepkileri hakkındaki konuşmamdan sonra Laura Nix isimli bir dinleyici bana e-posta yoluyla ulaştı ve uzun zamandır bir arkadaşıyla birlikte yaşayan Dusty ve Rusty adındaki iki kediden bahsetti. Onlar da kız kardeşlerdi ancak bir Willa ve Carson değillerdi! Birbirlerine karşı öyle hasmane bir tutumları vardı ki, ev aralarında fiziksel olarak ikiye bölünmüştü: Dusty üst katta, Rusty ise alt katta yaşıyordu. Dusty iyice yaşlandığında, Laura'nın arkadaşı ona en iyi şekilde bakmıştı. Bir gece öldüğünde, yani tam olarak öldüğü anda, her zaman alt katta ve kız kardeşinden ayrı olan Rusty, tek ve keskin bir uluma sesi çıkarmıştı. Laura, "Rusty'nin ilk kez böyle bir ses çıkardığını duyuyordum. [Kardeşinin öldüğünü] nasıl bu kadar ayan beyan şekilde bildiğini söylemem mümkün değil" diye anlatıyor.

Her ne kadar kedilerle çevrili bir hayatım olsa ve hayvanların yas tutma ihtimallerini bilerek yaşayan ve gözlemleyen biri olsam da, bir kedinin yas tuttuğuna hiç şahit olmadım. Kedilerimizi hastalık veya yaşlılık nedeniyle kaybettiğimiz oldu ama evin geri kalanı, sadece bizim kederimiz nedeniyle huzursuzluk yaşadı. Belki bunun nedeni, kedilerin diğer kedilerden çok bize bağlı olmalarıydı. Bizim kedilerimiz kurtarılmış kediler ve çok fazla kedimiz var. Altı tanesi bizimle içeride, bunun iki katı da arka bahçemizde hayli geniş bir alanda yaşıyor. Ağaçların altında gayet sağlam bir şekilde inşa edilmiş iki katlı bir "kedi otel"i ve bunun yanında korunmaları ve ısınmaları için yapılmış gizli kaçak mağaraları olan bu alan, York Nehri'ndeki evimize yakın bir teknede daha önce yabanileşmiş kedi kolonisinin bir parçası olarak yaşayan kedilere bir sığınak sunuyor. Bir noktada, birkaç

kişi bu koloninin varlığından rahatsız olup kedilere zarar verme tehdidinde bulundular. Bu tür bir alanı inşa etmek, eşimin kedilere yñelen tehditleri savma yöntemiydi. Her ne kadar kısırlaştırma yöntemleriyle yabanileştirilmiş kedi nüfusunu sıfıra indirmeye çalışsak da, şu anda bize ihtiyacı olan kedilere yardım etmek istiyoruz.

Artık kendilerini açlık, köpekler, çakal veya umursamaz insanlara karşı korumak zorunda olmayan bu küçük yaratıkların varlıklarından keyif alıyoruz. Dışarı çıkıp onların alanına girdiğimde, utangaç Big Orange'ın bir çalı altında derin bir uykuda olduğunu görmekten, tek gözlü Scout'un bir böceği yakalamak için zıplamasına bakmaktan, Dexter ve Daniel'in piknik masasının kenarında dinlenmesinden keyif alıyorum. "Beyaz kız kardeşler" takma adıyla çağırđığımız Haley ve Kaley, hiçbir zaman yabani kediler olmadılar. Bir arkadaşımız, bu iki kedi istenmedikleri için ötenazi yoluyla öldürölmeden önce acilen sahiplenecek birilerini aradığını söyleyerek bize ulaştı. Bu iki kız kardeş, bizim baktığımız kediler arasında birbirine en bağlı çift. Kaley, kız kardeşinden biraz daha kilolu ve bir gözü mavi bir gözü yeşil. Haley'nin başının üstünde bir tutam kara tüyü var ve bizlerle daha çok "konuşuyor". Bu iki kız kardeş, bir diğerinin bu kedi alanında nerede olduğuyla ilgili aşırı duyarlı görünüyor ve genellikle birlikte yemek yiyor, dinleniyor veya güneşin altında uzanıyorlar. Tam yaşlarını bilemiyoruz. Ama onlar doğduklarından beri, yani en az üç buçuk-dört yıldır, birlikte. Söylediğim gibi Haley ve Kaley, sahip olduğumuz kedilerin hepsinden daha bağlı birbirine. Biri öldüğünde ne olacak? Umarım bu sorunun yanıtını uzun yıllar almayız.

Açıkça görölüğü üzere, ben kedilerle yaşıyorum. Ama bu kitabı kedilerin yas tutmasını anlatan bir hikaye ile açmamın bir nedeni daha var. "Soğuk" ve "bağımsız" kelimeleri,

kedilerin karakteristik özelliklerini anlatmak için kullanılır sık sık. Collage of William and Mary'deki önceki dekanım fakülte üyeleri arasında bir fikir birliği yaratmanın "kedileri gütmek" gibi olduğunu söylediğinde herkes gülmüştü. Hemen bu türler arası benzetmeyi anlamıştık. Aşırı itaatkar ve görece daha kolay söz dinleyen köpeklerin karşısında bağımsız ve haniyse hain sayılan kedileri aşağılamak eski bir klişe. Ve bu kısmen doğru, köpekler yük hayvanlarından evrildi ve ortalama olarak insanlara kedilerden daha aşinalar. Ancak kediler, bireysel kişiliklerine bağlı olarak diğer kediler ve insanlarla en az köpeklerin diğer köpekler ve insanlarla olduğu kadar derin bağlar kurabilir. Ve ölüm geldiğinde bu tür bir bağlanma, arkada kalan için bir yasa dönüşebilir.

Willa geride kalandı. Her halinden belli ki Amy ile birlikte zaman geçirmeyi seviyor. Yine de Amy, Carson değil. Willa, kız kardeşi olmadan yaşamaya devam ediyor, ancak her anlamda doğru olan gerçek şu ki, Willa, hala kız kardeşine derinden bağlı.

BİR KÖPEĞİN EN İYİ ARKADAŞI

Yas, çoğunlukla sevgiden doğar. Bu gerçek, yas duygusuyla ilgili bir yılı aşan derin okuma ve yazma faaliyetimden sonra anladığım en güzel şey.

Köpeklerde bütün bedenlerini işin içine katarak bizimle paylaştıkları sevgiyi görmek kolaydır. Enerjileri, bizimle birlikte olduklarında kasları aracılığıyla sadece kuyruklarına değil, bütün vücutlarına yayılır; sulu gözleri neşeyle parlar. Köpeklerin sevgisi, bu türe ait efsanelere konu olmuş kişilik özellikleri ve sadakatle birleşmiştir.

Tokyo'yu ziyaret edenler, bazen Hachiko isimli Akita cinsi bir köpeğin heykelini görmek için Shibuya tren istasyonuna giderler. Hachiko veya bilinen lakabıyla Hachi, 1923 yılında doğmuş ve kısa bir süre sonra da Tokyo Üniversitesi'nde çalışan profesör Eisaburo Enyo tarafından sahiplenilmiştir. Profesör, her gün evinden Shibuya istasyonuna yürüyüp oradan da onu üniversitedeki odasına götürecek trene biniyordu. Ve her gün Hachi, yanında onunla birlikte yürüyordu. Enyo'nun sabah treni platformdan ayrıldığında köpek de evine dönüyor, ancak akşam onu karşılamak için yeniden istasyona geri geliyordu.

Bir yıldan fazla bir süre bu, onların değişmez rutini oldu. Sonra Enyo, üniversitedeki odasında aniden öldü. Hachi,

bir daha asla eve dönmeyen arkadaşını istasyonda bekler halde kalakaldı. 10 yıldan daha uzun bir süre bu ritüele devam etti, her sabah Shibuya istasyonuna gitti ve sessizce bekledi. Yaşlandığında, çok zor hareket eder hale geldiğinde bile nöbetine ve kendisi için önemli olan o tanıdık yüzü aramaya devam etti. Hachi, 1935 yılında öldü. Her 8 Nisan'da köpek severler, Hachi'nin heykeli önünde yapılan bir törenle anısını yad ediyorlar. Bu hikâyeden yola çıkarak Japonya'da 1987 yılında bir film yapıldı, daha sonra Amerika'da, 2009'da, aynı hikâyenin aktör Richard Gere'in profesör Enyo'yu canlandırdığı bir versiyonu gösterime girdi.

Hachi'yi ne zaman düşünsem gözlerim doluyor: hiçbir şey, bu köpeği sadık ve umutlu bekleyişinden alıkoyamadı. Arkadaşını unutmadı, yas tutmak veya depresyona girmek yerine gayet maksatlı bir şekilde arkadaşını her an yeniden görmeyi bekler gibi davrandı. Sanırım çoğumuz, en az Hachi'nin profesör Enyo'ya değer verdiği gibi başka biri tarafından değer görmek isteriz. Aynı şekilde, ölümümüzün ardından ne kadar geçerse geçsin en az Hachi'nin Enyo'yu hatırladığı kadar hatırlanmak isteriz. Alexander McCall Smith'in *The Charming Quirks of Others* isimli kitabında bir filozof olan Isabel isimli karakter, sevgilisi Jamie'ye Horatius'tan bir alıntı yaparak şöyle der: "Hiçbir zaman tam olarak ölmeyeceğim". Sonra da ekler, "Ancak beni hatırlayacak kimse kalmadığında tamamen ölmüş olurum."

Hachi'nin hikâyesi tamamen farklı iki tür arasındaki sadakat ve sevgi duygusu ile ilgili. Peki ya köpeklerin birbirleriyle etkileşimleri? Birlikte yaşadığımız veya karşılaştığımız köpeklerin birbirleriyle neşe içinde oynadıklarını veya gayet makul ölçülerde birbirleriyle çekiştiklerini ve genelde sakin bir yarenlik kurduklarını görürüz. Peki köpekler arasında sahici bir sevgi ve sadakat var mıdır?

Time dergisi, “Hayvanların Dostluğu” başlığını taşıyan büyük kahverengi bir av köpeği ve küçük beyaz bir çivavanın fotoğrafının olduğu kapağıyla köpek severler arasında küçük bir fırtınaya neden olmuştu. Kapak haberi, köpeklerin kalıcı arkadaşlık duygusu olduğunu yadsıyordu. Gazeteci Carl Zimmer, köpeklerin etkileşimini, “şempanze veya yunuslarda gözleendiğinin aksine süreklilik, karşılıklılık ve ortak savunma” gibi özelliklerden yoksun olduğunu yazıyordu. Bu noktada köpek severler öfkeden deliye döndüler. Hayvan davranış bilimcisi ve köpek eğitmeni Patricia McConnell öncülüğünde köpekleri küçümseyen bilim insanlarına ateş püskürdüler.

Köpeklerin birbirlerine sadakat duydukları kesin. Şili’de kaydedilen bir video, geniş bir otobanda hızla geçip giden araba ve kamyonları gösteriyor. Bu yolun ortasında ise bir köpek hareketsiz bir şekilde yatıyor. Çok net bir şekilde görülüyor ki, köpeğe bir araç çarpmış ve eğer henüz ölmediyse kesinlikle ağır yaralı. Bu arada kadraja ikinci bir köpek giriyor. Köpek, hızla akan trafiğin arasında zikzaklar çizerek hareketsiz yatan köpeğe ulaşmaya çalışıyor. Köpek çok büyük değil. Ama kararlı bir şekilde bir amaç uğruna hareket ediyor olmanın enerjisini yayıyor etrafa. Yaralı köpeğe sağ salim ulaşıyor ve arabalar yanından vızır vızır geçerken bile onu refüje sürüklemeye çalışıyor. Bir kurtarma görevlisi, bu iki köpeğe yaklaşırken video birden kesiliyor.

Videoda arkadaki ses İspanyolca ama olan biten apaçık anlaşılıyor: Bir köpek, diğeri için hayatını riske atıyor. Bu olayı takip eden gazete haberlerinden anladığımız kadarıyla yaralı köpek öldü ve ikincisi de kaçtı. Yine burada da, Hachi ve profesör Enyo örneğinde olduğu gibi, hiçbir yas işareti görmüyoruz. Ancak bu örnekte hikâyenin arka planından da yoksunuz, genel durumun ne olduğu hakkında hiç fikri-

miz yok. İki köpek, ortak geçmişleri olan arkadaşlar mıydı? Birbirlerinin akrabası mıydı? Kimse bilmiyor. Yolda yatan köpeği kurtaran köpek bir daha bulunamadı. Özellikle onu sahiplenmek isteyen onlarca kişi için bu hayli hayal kırıklığı yarattı. Ama yine de bir gazetede yazıldığı gibi bu cesur köpek, video viral olduğundan beri “bütün dünyanın” hayranlığına mazhar olmuş durumda. Şili’de yaşanan bu olayın milyonlarca insanı köpeklerin duygularının derinliğine ilişkin uzun uzadıya düşünmeye yol açmasını umuyorum.

Sonu daha iyi biten bir köpek kurtarma hikâyesini ise Stanley Coren Modern Dog dergisi (“modern köpekler ve arkadaşları için yaşam stili dergisi” gibi hoş bir sloganı olan bir dergi) için yazdı. Labrador cinsi Mickey ve çivava cinsi Piercy, bir ailenin evinde birlikte yaşayan ve sıkı dost olan iki köpekti. Mickey, Piercy’den daha yaşlı ve haliyle çok daha büyüktü. Bir gün Piercy, yola atlamış ve yolda ona bir araba çarpmıştı. Aile, Piercy’nin arkasından ağlamış, bedenini bir torbaya koymuş ve bahçelerinde kazdıkları pek de derin olmayan bir çukura koyup onun için mezar yapmışlardı. Mickey bile üzüntü içindeydi; koca labrador, ailenin bütün üyeleri yatmaya gittiğinde bile hâlâ mezarın üzerinde oturuyordu.

Bir süre sonra evin babası, dışardan gelen tuhaf seslerle uyandı. Bir köpeğin inlediğini duymuştu sanki. Ne olduğunu anlamak için aşağı indiğinde küçük köpek için yaptıkları mezarın açık ve köpeği içine koydukları torbanın da boş olduğunu gördü ve biraz ötede Mickey, heyecan içinde küçük arkadaşına eşlik ediyordu. Adam öylece onları izlerken Mickey, Piercy’nin yüzünü yalıyor, burnuyla vücudunu kontrol ediyordu. Sanki Piercy’yi canlandırmak ister gibi, Mickey bu hareketlerini büyük bir enerjiyle yapmaya bir süre daha devam etti. Adam, bu girişimlerin umutsuz olduğunu düşün-

yordu. Ancak bir anda onun bu kesin yargısı tuzla buz oldu: Piercy'nin vücudunda bir kasılma gördü ve sonra izlemeye devam etti. Piercy, kafasını kaldırdı ve sızlanmaya başladı.

Mickey keskin duyma yeteneği sayesinde belki de adamın veya herhangi bir insanın asla duyamayacağı sesleri, yani uyandığında kendini canlı şekilde gömülmüş halde bulunan Piercy'nin mezarından gelen sesleri duymuştu. Belki de köpeklerin efsanevi koku alma yeteneği sayesinde Mickey bir şey sezinlemişti. Hangi duyu yeteneği işin içine girmiş olursa olsun Mickey'nin sadakati ve sevgisi bu açıklamanın içine dahil edilmeli. Eğer bu koca labrador, küçük arkadaşına karşı böyle bir bağ hissetmeseydi ne mezarın yanı başında bu kadar tetikte olurdu ne de küçük arkadaşı çivavayı gömüldüğü yerden çıkarmak ve canlandırmak için bu kadar uğraşırdı. Mickey olmasaydı Piercy, kesinlikle boğularak ölmüş olurdu.

Mickey'ninki veya Şili'deki köpeğinki gibi kahramanlık hikâyelerini pek sık duymuyoruz. Ancak köpeklerin yas duygusunun temelinde hangi duyguların olabileceğine dair bir ipucu veriyorlar. İki köpek birbiriyle iyi vakit geçirdiğinde birbirinin nerede olduğunu, hareketlerini, ruh halini merak etmeye meyilli olduklarında koşullar, biri öldüğünde yas tutmak için hazır demektir.

Köpeklerin yas tutmasıyla ilgili neredeyse hiç bilimsel araştırma yapılmadı. Ancak köpeklerin bilişselliğine ilişkin son zamanlarda yapılan bir dizi araştırma, köpeklerin etraflarındakilere karşı son derece hassas oldukları olgusunu destekler nitelikte. Psikologlar Brian Hare ve Michael Tomasello, yaptıkları bir dizi deneyle ev köpeklerinin insan hareketlerini kavrama konusunda şempanzelerden çok daha iyi olduklarını gösterdi. Yaptıkları test çok basitti: Bir kişi, köpeğin sevdiği bir yiyeceği veya nesneyi yan yana dizili

ışık geçirmeyen kaplardan birinin altına gizliyor ve sonra da bakışlarını bu kaba yöneltiyor. Soru şu, bunu izleyen bir hayvan, bu işareti alıp doğrudan doğru kaba yönelip ödülünü alacak mı?

Eğer bu sorudaki hayvan bir insansa ve en az 14 aylık ise yanıt kesinlikle evet. Aynısı ev köpekleri için de geçerli. Köpekler de doğrudan içinde ödülün olduğu kaba yöneliyor. Aslında köpekler, deney biraz daha karmaşık hale getirildiğinde bile gayet başarılı oluyorlar. Şöyle ki, bir kişi kaplardan bir metre uzakta duruyor ve koluna çapraz bir açı vererek kabı gösteriyor veya yanlış kaplardan birine doğru yürürken doğru kabı işaret ediyor.

Şempanzeler bu testlerde köpekler kadar iyi sonuçlar çıkaramıyor. Burada insan olmayan hayvanların bazıları açısından başarının anahtarı, beyin gücünden çok insanlarla uzun süre bir arada olmak gibi görünüyor. Evcilleştirilme tarihinin bir getirisi olarak köpekler, insan arkadaşlarının hareketlerini okuma konusunda inanılmaz bir “pratiğe” sahipler. DNA bilimi, arkeolojik araştırmaların da katkısıyla insanların köpekleri evcilleştirme sürecini on bin yıldan daha fazla bir süre, belki 15 bin yıl kadar önce başlattığını söylüyor. İlk evcilleştirilmiş köpekler, muhtemelen Çin ve Ortadoğu’dan geldi ancak insan ve köpekler arasındaki bağ, tarih öncesi çağlarda Avrupa ve Afrika’da da hayli yaygındı. İlk yerleşimciler Bering Boğazı’nı geçip Kuzey Amerika’ya giderken yollarında köpekler vardı.

Birbirine inanılmaz derecede zarif bir şekilde uyum sağlamış köpek-insan ilişkisi, evcilleştirmeyeyle birlikte etkin hale geldi ama aynı zamanda köpeklerdeki değişimi de tetikledi. Tabii ki köpekler, sürü bazlı güçlü sosyal yönelimleri olan kurtlardan evrimleşti. Biyoloji ve sosyalleşmenin birleşimi, güçlü bir etki yaratıyor. Bu bağlamda Hare ve Tomasello,

oldukça heyecan verici bir sonuç sunuyor: gizlenmiş nesne deneylerinde köpekler, ipuçları ister diğer köpekler ister insanlar tarafından verilsin, her koşulda aynı ölçüde başarılı sonuçlar elde ettiler. Bununla birlikte, köpeklerin diğer köpeklere ödülün bulunduğu kabı nasıl işaret ettiğine çok emin olmasam da bundan çıkarılacak sonuç açık: Köpekler, diğer köpeklere inanılmaz bir dikkat gösteriyor. Hare ve Tomasello'nun araştırmasında olduğu gibi, bazen gözden kaçırılan bir nokta var. O da bu deneylerde köpeklerin birbirleriyle ilişkisinde sergiledikleri dikkatin hangi duygularla örülmüş olabileceği.

Köpeklerin diğer köpeklerin ardından yas tutmasıyla ilgili karşıma çıkan onlarca hikâyede şu üç güçlü karakteristik özellik öne çıkıyor: Sevgi, sadakat ve acıma duygusu. Çoğunlukla bu hikâyeler, bir yandan çok sevdiği bir köpeğinin ardından yas tutan diğer yandan evde geride kalan diğer köpeğinin duygusal sağlığı ilgili endişelenmeye başlayan kişiler tarafından paylaşıyor. Tıpkı benim ailemden birinin başına geldiği gibi.

Connie Hoskinson, 16 yıldır Sydney isimli ipek tüylü teriyeri ile birlikte yaşıyordu. Connie ve Sydney, her gün 45 dakika boyunca Virginia'nın eteklerinde dolaşır, karşılaştıkları komşularına ve arkadaşlarına selam vermeyi ihmal etmezlerdi. Evde ise Sydney, Connie'nin eşi George'u tercih ederdi.

George'un sağlığı kötüleşmeye başladığında Sydney'nin ona bağlılığı daha da arttı. George, ömrünün sonlarına doğru artık yattığı yataktan veya kanepeden doğrulamıyordu ve Sydney de günlük faaliyetlerini onunla birlikte kalacak şekilde yeniden düzenlemişti. Oyuncaklarını doğrudan George'un kucağına getiriyor, gündüz uykularını George'a göre ayarlıyordu ki böylece birlikte kıvrılıp uyuyabiliyorlardı,

George'u lavaboya kadar takip ediyor ve ancak o döndüğünde gelip onunla birlikte uzanıyordu.

Sonra bir gün George öldü. Bu değişim Connie için olduğu kadar Sydney için de zor bir süreç oldu. Connie bana bir gün, "Sydney, neredeyse bir yıl boyunca benimle pek bir şey yapmadı. Ancak ondan sonra benim köpeğim oldu" dedi. Sydney'nin enerjik yapısı, Connie'ye iyi geldi. Eve geldiği ilk günlerden itibaren Connie ve George ile birlikte piyanonun başına oturup notalara basmayı severdi. Birisi piyanoyu çaldığında o da ona eşlik ederek "şarkı söylerdi". Daha sonra, George'un ölümünün ardından Connie'nin ruh haline daha dikkat eder oldu. Örneğin Connie'nin ağladığında ellerini yüzüne götürme alışkanlığı vardı. Sydney bu hareketten endişelenip Connie'nin ellerini yüzünden çekmeye çalışıyordu.

Sydney ve Angel. *Fotoğraf: Constance B. Hoskinson*

Connie, Sydney 13 yaşındayken yeni bir köpek daha sahiplendi. Bu Maltız cinsi, Angel adında yetişkin bir köpekti. Sydney'nin hayatı bir kere daha değişti. Bu yeni arkadaşı-

nın varlığından o kadar büyük mutluluk duydu ki yatağını bile değıştirdi ve Connie'nin yatağı yerine Angel'ın yattığı mutfağı gitmeye başladı. Tam üç yıl boyunca bu ikili birlikte uyudu. Sydney mavi köpek yatağında, Angel ise pembe köpek yatağında.

Fakat bir gün Angel, ani bir kalp krizinin ardından öldü. İnanılmaz derecede üzgün olan Connie, Angel'ı gömmeye yardım etmesi için bir komşusunu bekliyordu. Angel'ı küçük pembe yatağına yerleştirdi. Sydney de ardından bu yatağı geldi ve başını Angel'ın cansız bedeni üzerine yasladı. Angel o gün defnedildi. Bundan sonraki üç hafta boyunca Sydney, evin her yerinde onu aradı. Bir seferinde Connie, onu Angel'ın pembe yatağını yıkamak üzere götürdüğü çamaşır odasında buldu. Sydney, yatağı ittirmiş ve Angel'ı aramıştı. Daha sonra daha az yemek yemeye başladı ve bu durum üç hafta boyunca gittikçe kötüleşti. Veterinerin bütün tavsiyelerine, Connie'nin şefkatine ve önerdiği her tür yemeğı rağmen Sydney kilo kaybetti. O zayıfladıkça Connie daha çok endişelendi.

Sydney o arada yeniden Connie'nin yatağında uyumaya başlamış ve Angel'dan önceki alışkanlıklarına geri dönmüş-tü. Connie bir sabah uyandığında onu ölmüş halde buldu. Connie, Sydney'nin Angel'ın ölümünü kaldıramadığını düşünüyor.

Bundan sonra Connie, 16 yıl sonra evinin civarında ilk kez tek başına yürüyüşe çıktığı günü ise şöyle hatırlıyor: "komşum benimle buluşmak için evinden çıkıp caddeye doğru gelirken kollarını açmıştı, çünkü eğer yalnız yürüyorsam bu, benim daimi arkadaşımı kaybettiğim anlamına geliyordu."

Bir evcil hayvanın ölümünün ardından arkada kalan ve yas tutan hayvanın kötüleşen haline tanıklık etmek, pek çokları için ikinci bir darbe olabilir. Hayvanların yas tutma-

sına ilişkin internette açılan bir tartışma sayfası, bu bağlamda bir yardım çığlığını gözler önüne serdi. Bir kadının 18 yaşındaki mastı cinsi Ginger isimli köpeği, veterinerin tavsiyesiyle ötenazi ile uyutulmuştu. 14 yılını paylaştığı Ginger öldükten sonra kadın, büyük bir kayıp duygusu yaşıyordu. Bu duygusu, 8 yaşındaki ve altı haftalıktan beri Ginger ile birlikte yaşayan ikinci köpeği kötüleşmeye başladıktan sonra daha da şiddetlendi. Tıpkı Connie'nin köpeği Sydney gibi. Durum öyle bir noktaya geldi ki, ikinci köpeği Heidi, yemek yemeği tamamen reddetmeye başlamıştı. Uykuları da çok huzursuzdu. Ginger ve Heidi, her zaman birlikte yerlerdi ve aynı ödülü almayı severlerdi. Kadın, "Heidi'nin şu an azıcık bile olsa ilgilendiği neredeyse tek şey bu ödülleri" diyor. Kadının yardım arıyordu: Heidi'nin yas duygusunu nasıl azaltabilirdi?

Modern Dog dergisinde bu tür sorular için köpek sahiplerine önerilerde bulundukları bir bölüm var. Hemen yanında ise Mickey ve Piercy'nin hikâyesi yer alıyor. American Society for the Prevention of Cruelty to Animals (Hayvanlara Karşı Şiddeti Önlemek için Amerikan Toplumu) isimli kuruluşun Arkadaş Hayvanların Yasası isimli projesinden gelen istatistikler, aynı ev içinde birlikte yaşadığı bir köpeğin ölümünün ardından geride kalan köpeklerin üçte ikisinin olumsuz davranışsal değişimler gösterdiğini ve bu değişimlerin altı ay kadar sürebileceğini gösterdi.

İştahın azalması, halsizlik ve volta atmak veya "ilgi delisi" olmak gibi kaygılı davranış bozukluklarının bir köpek sahibinin farkında olması gereken hususlar olduğu söyleniyor. Yas tutan bir köpeğe düzenli egzersiz yaptırmak, oyuncaklarını ve ödülleri arttırmak, daha düzenli ve yeni bir eğitim sunmak yardımcı olabilir. Dergi, Elavil ve Prozac gibi ilaçların ise daha kötü durumlarda verilmesi gerektiği belirtiyor.

Köpeklerin hassas duygusal doğasını keşfederken bununla bağlantılı olarak ana akım bilimsel araştırmaların sorduğu sorulardan ayrılan başka sorular da sorabiliriz. Köpekler, sadece sevdikleri bir arkadaşın ölümünü hissetmenin ötesinde, bir şekilde yaklaşan ölümü de seziyor olabilirler mi? Bu tür sorular, köpek severler arasında hayli yaygın. Bunların arasında ağır başlı bir şekilde “bana kanıt gösterin” diyenler de var, daha çıkarımsal, “New Age” (Yeni Çağ) türü düşünceyi benimseyenler de.

Birkaç yıl önce katıldığım bir radyo programında bir dinleyici arayıp mastı cinsi köpeğinin bir gece nasıl telaşlı, gürültülü ve sıra dışı davrandığını anlattıktan sonra söylediği şey çarpıcıydı. Ertesi gün, köpeğin başka bir aileyle yaşayan yavrularından birinin o gece öldüğü haberini almıştı.

Mastı cinsi bu köpeğin olağandışı davranışı, yavrusunun ölümünü sezmesi gibi bir durum ile açıklanabilir mi? Telapi olmadan (benim oldukça kuşkuyla yaklaştığım bir durum), köpek, bu bilgiye ulaşabilir mi? Anne sadece yavrusundan değil, aynı zamanda onun öldüğünü bilen kişilerden de ayrıydı. Burada hayli tartışmaya açık bir alana giriyoruz. Bazı köpeklerin bazı şeyleri “bir şekilde bildiğini” iddia etmek, şaşırtıcı biçimde popüler. Özellikle sahiplerinin örneğin bir seyahatten dönüşünü tam bir kesinlikle bilip heyecanlı hareketlerle bunu belli ettiklerinde... İddialara göre bu kesinlik, seyahatten dönüş o sıralarda beklenmediği veya günün herhangi bir saatinde gerçekleştiğinde bile söz konusu olabilir.

Araştırmacı Rupert Sheldrake, sahipleri uzak bir noktadan eve yola çıktıklarında heyecanlı bir bekleyiş içinde hareket etmeye başlayan köpeklerin videolarını kaydetmişti. Bir kamera Pat Smart isimli bir kadının hareketlerini kaydederken diğeri de onun köpeği Jaytee’ninkileri kaydediyordu.

Araştırmacılar, Smart'ın hareketlerini değiştirdiklerinde ve Jaytee'nin heyecanlanmasına neden olabilecek diğer faktörleri kontrol altına aldığı anda bile köpek, Smart'ın eve doğru yola çıktığının farkında olduğunu gösterir şekilde davrandı. Tetikte olma düzeyi hızlı bir şekilde yükseldi ve Smart'ın gelişini gözlemek için pencereden dışarı bakmaya başladı. (Detaylı analiz için *Being with Animals* isimli kitabımın dokuzuncu bölümüne bakabilirsiniz).

Böyle bir kanıtla karşılaştığımız zaman bile temkinli davranıyorum. Nasıl davranmam? Bilim insanları, hayli rahatsız edici bir şekilde, hayvanların altıncı hissi olduğu iddiasına dayanan hikâyeleri kabul etme alışkanlığına sahip değildirler ne de olsa. Köpekler üzerinde daha sıkı denetlenen testler yapılmasına büyük ihtiyaç var. Üstelik sadece köpekler üzerinde de değil.

Oscar isimli bir kedinin Rhode Island'da bir huzurevinde kalan yaşlılardan biri ölmeye yaklaştığında bunu tahmin ettiği bile söyleniyordu. Oscar, hasta olan bir yaşlının kucağına kıvrılıp oturduğunda orada çalışanlar bu kişinin ailesini arayıp yakınlarının her an ölmek üzere olduğunu söylüyorlardı çünkü kedi bu kadar güvenilirlikti. Oscar'ın davranışını *New England Journal of Medicine* isimli dergide tarif eden doktor David Dosa, daha sonra bu sıra dışı fenomen ile ilgili bir kitap yazdı. Bazen huzurevinin yaş ortalaması ve kalanların kötü sağlık durumları nedeniyle kedinin dikkati birden fazla kişiye dağılıyordu. Eğer huzurevindeki iki yaşlı birden ölmek üzereyse Oscar biriyle sonuna kadar kalıyor sonra da diğerine koşturuyordu. Ölen kimseyle daha fazla kalmaya meyilli değildi. Varlığı, her ne kadar ölen kişinin ailesinin yüreğini ferahlatırsa da, kedinin davranışının merkezinde yas tutmak değil, ölümün gelişini fark etmek vardı.

Oscar'ın örneğinde görüldüğü gibi, keskin duyular sadece köpeklerle sınırlı değil. Bence, Oscar'ın ölümü öngörmesinin açıklamasının temelinde ölmekte olan bedenden yayılan keton isimli moleküllerin kokusu var. Bu tıbbi açıklama, Oscar'ın çarpıcı özelliklere sahip bir kedi olduğu gerçeğini değiştirmiyor; belki burnu olağandışı değildi ama kokladığı şeye verdiği bu biricik yanıt kesinlikle öyleydi. Köpeklerin yas duygusundan uzaklaşarak konudan sapmamız, aslında ev hayvanlarının etraflarında olan bitene ne kadar dikkat gösterdiklerinin altını çizmek için. Elbette, her akıllı kedi bir Oscar değil ve her köpek de ölüm ile karşılaştığında yas tutmuyor. Bir fenomenin varlığı için evrenselliği bir ölçüt olarak belleme tuzağına düşmememiz gerek, ki bu bununla da demek istediğim şu: bazı köpeklerin yas tuttuğuna inanmak için her köpeğin yas tutmasını beklemememiz gerekir.

Köpeklerin yas tutmasıyla ilgili internette yapılan tartışmalardan birindeki hayli ilgi çekici bir yorum, davranışlardaki bu tür bir farklılığı şöyle tarif ediyordu:

Ben Bir Numaralı Köpeğimi uyutmak zorunda kaldığımda, İki Numaralı Köpeğim de veterinerlere gitti ve ona en iyi arkadaşından geriye kalanları görme fırsatı verildi. Çok kararlı bir şekilde hiç de ilgili değil gibi duruyordu ve ben de ona insan duyguları atfettiğim için kendimi biraz aptal gibi hissediyordum. Onun ölümü "anlayıp anlamadığı" hakkında en ufak bir fikrim yok. Hatta, onun ölümle ilgili hiçbir fikri olmadığından şüpheleniyorum. Veterinerde gördüğü beden, uzun yıllardır arkadaşı olan köpeğin değildi; o onun bilmediği bir şeydi.

Belki bazı köpekler ölü beden ile yaşayan ve sevilen bir arkadaş arasındaki bağlantıyı yapabilecek beyin gücüne sahip değildir. Bu yorumdan da şüpheliyim gerçi. İki Numaralı Köpek, gördüğü ölümün farkında olabilir ve hatta diğ-

rinin bedenini bile tanımıştır. Belki bunlara rağmen diğer köpeğin ölümüne karşı kayıtsız olabilir. Aslında bu hikâyeyi yazan kişi, İki Numaralı Köpek artık tek olacağı, yeni statüsü sayesinde ona daha çok zaman ayrılacağı, böylece yaşamının daha iyileşeceği gibi sonuçlar çıkarmış olabileceğini de belirtiyor. Bu ise köpek için diğer köpeğin ölümünden çok daha önemli bir sonuç.

İki Numaralı Köpek ölen arkadaşını tanıсын veya tanımasın, güvenilir tanıklıklar bize fillerden şempanzelere ve bizonlara kadar pek çok hayvanın bir beden neyi temsil ettiğini, değişen formunda bu gördüğü ve bildiği hayvanın bir zamanlar canlı olduğunun farkında olduğunu çok güçlü bir şekilde ifade ediyor. Bu hikâyelere kitabın ilerleyen bölümlerinde değineceğiz.

Son olarak bir Labradora ait çok etkili bir fotoğraf ve bu köpeğin yaptıklarıyla ilgili küçük bir hikâye, bizi köpeklerin ölüm karşısında nasıl bir zihinsel bağlantı kurduklarını daha fazla düşünmeye zorluyor. 2011 yazında Afganistan'da görev yapan otuz Amerikan askeri, Taliban'ın helikopterlerini roket güdümlü bir el bombası ile düşürmesi sonucu hayatını kaybetti. Bu büyük trajedinin içinde bir köpek, bütün ülkenin dikkatini üzerine çekti.

Hawkeye isimli bu köpek, helikopterin düşmesi sonucu hayatını kaybeden ABD donanmasında görevli 35 yaşındaki Jon Tumilson'ın köpeğidir. Hawkeye yıllardır Tumilson ile birlikte yaşamaktadır ve hep birliktedirler. Tumilson'ın Rockford, Iowa'da bir okulun spor salonunda düzenlenen cenaze töreninde 1.500 kişi salonu doldurmuştu. Aralarında Hawkeye de vardı. Hatta öyle ki, aileye bayrakla kaplı tabuta doğru giden koridorda en önde eşlik etmişti. Tumilson'ın yakın arkadaşlarından birisi ayağa kalkıp bu asker ile ilgili övgü dolu sözlerle bahsetmeye başlayınca beklenmedik bir

şey oldu. Konuşmak için ayağa kalkan arkadaşını salonun ön tarafına kadar takip etti, tabutun önüne uzandı ve dini tören boyunca burada kaldı. O anı ölümsüzleştiren bir fotoğraf, bu anın vakarını ve köpeğin tabut önündeki o halini yakaladı.

Kuşkucular, köpeğin tabutun tam önünde yatmayı neden seçtiğini açıklamak için alternatif hipotezler sunabilirler: Belki sadece bir tesadüftü, belki dinlenmek için rahat bir noktaydı ve belki Hawkeye'nin bu tabutun içinde en yakın arkadaşının yattığı konusunda hiç fikri yoktu.

Bu tür itirazlara karşı bir kere daha konudan sapmayı tercih ediyorum. Hawkeye'yi köpek sevgisi, sadakati ve bilişselliği ile ilgili bildiğimiz her şeyin arka planına yerleştirerek; 80 yıl öncesine kadar uzanarak ve Japonya'da bir köpeğin yaptıklarını hatırlayarak ona bakıyorum. Hawkeye'nin Jon Tumilson'a duyduğu sevgiyi uzun uzun düşünüyorum. Bu yolu takip ederek bildiğim bir şeye, tam bir kesinlik ile bildiğim bir şeye ulaşıyorum: Hawkeye, Tumilson'ın o tabut içinde olduğunu kavramış olması veya olmaması, Hawkeye'nin yasını veya herhangi bir köpeğin yasını anlamanın en kritik noktası değil.

Sadık köpekler, bir kişi veya başka bir köpek için yas tuttuğunda, yas tutarlar çünkü sevmişlerdir.

3

ÇİFTLİKTE YAS

Storm Warning (Fırtına Uyarısı) isimli at, hayli zorlu bir kişiliğe sahip çok güzel bir safkandı. Pek çok şey bu atı korkutabiliyordu: şemsiyeler, bisikletler, küçük köpekler, mirdilli atlar ve hatta ona binerken ceplerinden küçük bir parça kumaş çıkaran kişiler bile. Storm, adı gibi biraz sinirliydi. Ancak bir açıdan şanslıydı: Bir psikolog olan Mary Stapleton ile 15 yılı bulan yakın bir ilişkileri vardı. İnsanların korkuları ve kaygılarını son derece iyi tanıyan Mary, içgörülerini ve başkalarını sakinleştirme kabiliyetini bu ata aktardı. Birlikte engelli atlama yarışına katıldıklarında bile yarış sahasında Storm'un korkularını yenmesi için uğraşıyordu. Mary'nin deyimiyile Storm, "büyük bir cesaretle, atlamayı ve bütün büyük korkularıyla yüzleşmeyi öğrendi."

Sonra bir gece, Storm 18 yaşındayken bir trajedi meydana geldi. Çiftlikte diğer beygirlerle birlikte yaşadığı çayıra geri götürülmüştü. Gece bir şekilde bir kaza geçirmiş olmalı, çünkü sabahleyin Storm kötü şekilde yaralanmış halde bulundu. Yapılan muayene, arka bacağında açık bir kırık olduğunu gösteriyordu ve kırık, başarılı bir şekilde tedavi edilemeyecek kadar büyüktü. Storm, en güzel günlerini geçirdiği bu çayırda, hemen oracıkta, uyutuldu. Ve tam oraya gömüldü.

Mary, bir atın yaşadığı çayırlara gömülmesinin çok sıradışı bir şey olduğunu söylüyor. Mary, çiftliğin sahibine Storm için böylesine bir şey yaptığı için hâlâ minnettar olduğunu ekliyor.

Mary, Storm'un öldüğü gecenin akşamında yalnız başına çayıra gitti. Atın ölü bedenini örten toprak yığınının başına vardı ve Storm'un yemeyi çok sevdiği çiçekleri bu tümseğin üzerine bıraktı. Mary, sonra olanları ise şöyle aktarıyor: "Etrafımda atların otladıklarını duyuyordum ve her zamanki gibi onların varlığı bana huzur veriyordu. Yavaş yavaş bu atların altısı tümseğin etrafında toplandı, otlanmayı bıraktı ve mezara bakmaya başladı. O zaman, atların ve benim artık hayatta olmayan Storm'un mezarı etrafında bir daire oluşturduğumuzu fark ettim."

Mary için bu durum, mezarı çevreleyen atların hangileri olduğunu fark ettiği zaman daha da tüyler ürpertici hale gelmişti. Çünkü orada duranlar Storm'un arkadaşları, aynı sürüde bir arada yaşadığı diğer beygirlerdi. Beygirler, başlarını eğmiş halde, bakışları aşağıya yönelmiş biçimde duruyorlardı. Mary, "Eğer atlar başlarını kaldırırlarsa bu uzaklara baktıkları anlamına gelir. Ama Storm'un etrafındaki grup, tam da Storm'un gömüldüğü yere bakacak şekilde başlarını eğmişlerdi" diyor. Çayırdaki yakınlarda dolaşan, çiftliğe yeni gelmiş ve Storm'un sürüsüne dahil olmayan diğer atlar, mezarın etrafındaki bu daireye katılmamıştı. Atların hiçbirisi, Mary'nin mezar için getirdiği çiçekleri yememişti ve Mary diğer atlara yiyecek herhangi bir şey de getirmemişti. Storm'un arkadaşlarını mezarın başına çeken, bir şey yeme umudu değildi. Mezarın başında oluşturdukları bu kendiliğinden daire ile birlikte bir çeşit nöbet başlatmışlardı. Mary ertesi sabah gittiğinde onları yine orada buldu. İhtiyatlı biri olan Mary, bu tür bir davranışın pek çok farklı açıklaması

olabileceğini kabul ediyor. “Ben, sevdiğimiz ortak arkadaşımızın yasını birlikte tutmak için bu dairenin içinde yer almama izin verdiklerini düşünmeyi seçiyorum” diyor.

Mary’nin Storm ile ilgili bu hikâyesi benim için bir katalizör oldu. Çünkü hem kişisel olarak hem de hayvanların duygularıyla ilgili yaptığım çalışmalar bağlamında atlarla ilgili pek bir bilgim yoktu. Kısa bir süre sonra anladığım üzere ise atların oluşturduğu çember, yani aslında atların yas tutması, atlarla ilgilenen insanlar için hiç de yeni bir durum değildi.

Bir seferinde Janelle Helling, Colorado dağlarında, içinde 20-30 kadar atın yaşadığı bir çiftliği idare etmişti. Bir sabah at sürüsü, her sabah yemeklerini yedikleri ağılın etrafına bir türlü gelmemişti. O gece bir kısrağ yavrulanmıştı ve yeni doğan tay da ayakta durmak için çok zayıftı. Janelle o sabahı şöyle hatırlıyor: “Atlar, kısrağın ve tayın etrafında bir daire oluşturmuştu ve bizim onların yanına sokulmamıza izin vermiyorlardı. Atlar, kısrağ ve yavru ile bizim aramızda bir bariyer oluşturmuş ve kıpırdamaya da yanaşmıyorlardı.”

Bu bariyer, koruyucu bir amaç için oradaydı. Colorado’da puma, ayı ve çakal gibi hayvanlar doğal hayatın bir parçasıydı ve belki de atlar, avcılar konusunda aşırı tedbirliydi. Ancak belli ki akıllarında insanlar da vardı. Janelle, kısrağı ve yavrusunu almak için bir römork ile geldiğinde bariyer ancak yarılabilmiş ve yavruya ilk tıbbi muayene yapılabilmişti. Römork, anne ve tayı da alarak ahıra doğru yola çıktığında atlar da ardından yakın mesafeden takip etmişlerdi.

Tay hayatta kaldı, neyse ki bu hikâye bir yas hikâyesi olmadı. Ve bu atların oluşturduğu çember, Storm’un mezarı etrafında oluşturulan sessiz ve sakin çemberden de farklıydı. Burada atlar, karmaşık bir hareketlenme içindeydi, kimi saat yönünde kimi ise saat yönünün tersinde hareket edi-

yordu. Janelle, bu hali “kıpırdanmalı, dönmeli, koşturmalı, tepiklemeli, toynaklı bir kaos” olarak tarif ediyor. Janelle şundan emin ki ne bir insan ne bir avcı, bu hareket halindeki çemberi yaramazdı. Atların bu çemberinin koruyucu niteliği, Storm’u çevreleyen beygirlerle ilgili yeni bir ihtimali ortaya çıkarabilir mi? Belki de beygirler, çayırın ortasında beliren bu tümsek ve Storm arasında bir bağ sezdiler ve bunu çember içine alarak bu noktayı, yani Storm’u, korumak istediler. Ya da belki de onun için yas tutuyor olabilirler mi?

Atların çember oluşturduğu gerçeği, Storm’un arkadaşlarının zihninden ne geçtiği sorusuna tek başına yanıt veremiyor. Ama bu anekdot, bazı uzlaşmaz kişilerin ısrar ettiği bir noktayı çürütmeye yardım ediyor. Onlara göre bizim atların yas tutması diye yorumladığımız şey, aslında sürüde yaşanan ayrılık nedeniyle hissedilen bir tür kırılgnlık duygusunu ifade etmekten başka bir şey değil. Bu şüpheli görüşe göre, “yas” abartılı bir iddia çünkü atlar, sürü odaklı türlerde olduğu gibi, geride kalanları saran kaygıyı ifade etmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Ancak bu “sürü psikolojisi” iddiası, Storm’un ölümünden sonra olanları açıklamıyor. Storm’un mezarını çevreleyen diğer atlar, belirli bir biçimde dizilmişlerdi ve vücut dillerinde en ufak bir gerginlik ve sıkıntı işareti yoktu. Grubun duruşu sağlandı ve kırılgn hissetmek için hiçbir nedenleri yoktu. Her ne kadar atların ne hissettiğini tam olarak sezemesek de belli ki sıra dışı bir şey oluyordu ve bu kendileriyle ilgili bir kaygı duymanın ötesindeydi.

Thoroughbred Times (Safkan Zamanlar) isimli bir dergide atların yas tutmasıyla ilgili Kenneth Marcella’nın kaleme aldığı bir yazıya yanıt veren bir okuyucu, safkan bir yavru kısırağın arkadaşını kaybettikten sonra yaşadıklarını aktarıyordu. Adı Silver olan diğer at birdenbire ölmüştü ve

bedeni de yavru kısırak tarafından görülmüştü. Silver gömülürken o başka bir çayırılığa götürüldü. Daha sonra Silver ile birlikte zaman geçirdikleri çayıra döndüğünde yavru kısırak, mezarın üzerindeki toprağı eşelemeye başladı. Teklif edilen yemekleri veya yarenliği reddetti ve sonunda ancak zorla geceleyin mezardan ayrılabilirdi. Ancak bu davranışını yaklaşık iki hafta boyunca sürdürdü.

Atların davranışını inceleyen bilim, bu tepkiyi anlamımıza yardım edebilir mi? Marcella yazısında son on beş yılda atların ömrünün gittikçe daha fazla uzamasının aynı zamanda “birbirinin en iyi arkadaşı olan atların” birbirleriyle gittikçe daha çok zaman geçirir hale getirdiğine dikkat çekiyor. Birlikte uzun zaman geçirdiği bir arkadaşını kaybeden bir at, depresyona girebilir. Tony ve Pops isimli iki arkadaş atın başına gelenler de bunun gibi bir şeydi. Yıllardır birbirini tanıyan iki koşum atı, emeklilik yıllarında yeniden buluşmuşlardı. Birbirlerini hatırladıkları andan itibaren bir daha neredeyse hiç ayrılmadılar. Ta ki Pops ölene kadar. Onun ölümünün ardından Tony kilo kaybetti, diğer atlarla iletişim kurmayı bıraktı ve o kadar halsizleşti ki bir süre sonra kasları erimeye başladı. Eklem iltihabı nüksetti.

Atların dünyasında bu durum genellikle depresyon olarak tanımlanır ve bu tanıya göre tedavi edilir. Tedavi yöntemi, insanlardan göreceği daha fazla ilgi ve ekstra Valium verilmesi olabilir. Atlarda görülen depresyon, sancılı karın ağrıları gibi bazı fiziksel rahatsızlıkları ağırlaştırabilir, bu nedenle yas tutma, hastalanma ve muhtemelen daha da depresif hale gelme döngüsünü olabilecek en kısa sürede kırmak elzemdir. Tıpkı diğer hayvanlarda olduğu gibi, daha genç bir arkadaş bu depresif atın hayatına dahil etmek bir çözüm olabilir. *Thoroughbred Times* dergisine yazan bir başka okur, 23 yıldır birlikte otladığı atın ölümünün ardından

yas tutan atından bahsetmişti. Atın tam iki hafta boyunca arkadaşıyla birlikte gitmeyi en sevdikleri ağacın altında öylece durduğunu söylüyordu. Yemek yemiyordu. Ancak bir kısırak, yavrusunu doğururken öldüğünde annesiz kalan bu yavruya bakmak için normale dönmüştü.

Atların akıllarına ve zarafetlerine hayran olmamın dışında atlarla ilgili neredeyse hiç kişisel bir tecrübem yok. Sadece dördüncü sınıftayken bir okul gezisinde attan nasıl düştüğümü ve yere doğru hızla devam eden yolculuğumun o an bana nasıl uzun geldiğini çok iyi hatırlıyorum. O görkemli boyutları ve güçleri, beni inanılmaz derecede etkiliyor. Bunun yanı sıra atlarla birlikte yaşayan, atların yas duygularına kucak açan ve onları rahatlatmak için ellerinden gelen her şeyi yapan insanlara da hayranlığım giderek artıyor. Marcella, atların yas tutarken gösterdikleri bireysel farklılıkları da vurguluyor ki bu, hayvan davranışı bilimindeki en çağdaş görüşlerle de örtüşüyor. Tıpkı kediler, köpekler ve diğer hayvanlarda olduğu gibi, atlarda da türün her bireyi bir arkadaşı öldüğünde yas tutmuyor. Atların bir diğer atın ölümü karşısında gösterdiği tepki, aşırı depresyondan tamamen ilgisiz bir tutum takınmaya kadar geniş bir yelpazede farklılık gösteriyor.

Bir tay öldüğü zaman bazı kısıraklar çok kaygılı bir şekilde davranıyor. Bazıları ise görünür pek az tepki gösteriyor. Memelilerdeki güçlü anne-yavru bağı göz önüne alındığında, bazı atların ölen taylarının ardından yas tutmadığını ilk öğrendiğimde hayli şaşırmıştım. Fakat daha sonra düşündüğümde bunun benim diğer hayvanlarla ilgili bilgimle de örtüştüğünü anladım. Jane Goodall, şempanzelerle ilgili yaptığı çalışmalarda farklı nitelikteki doğum sonrası davranışlar konusunda bilim insanlarının düşünme biçimlerini genişleten bir rol oynadı. En yakın akrabalarımız olan

şempanzelerde –hatta kendi türümüzde bile- hem özenli ve koruyucu hem de umursamaz anneler var. Peki neden diğer hayvanlarda da aynı durum söz konusu olmasın ki? Şimdi ölen yavrusunun bedeni yanı başındayken duruma hayli kayıtsız gibi görünen bir annenin bebek hayattayken hayli besleyici, koruyucu olmuş olma ihtimali de elbette var.

Atların davranışlarını inceleyen uzmanlara göre bu örnekti, atlar için de geçerli. Marcella, “Otlak arkadaşının ölü bedenini görme şansı verilen atlar, genellikle daha az sesli tepki ve kaygı gösteriyor ve aynı zamanda normal davranışlarına daha çabuk geri dönüyor” diyor. Geride kalan atlara ölen atların bedenini gösterme uygulaması, geride kalan atların bu durumla başa çıkmasını kolaylaştıracak inancıyla bir süredir daha yaygın hale geliyor. Atların yas tutmasıyla ve iyileştirilmeleriyle ilgili bilimsel araştırmalar için ihtiyacımız olan şey, tutarlı ve titiz bir şekilde bir araya getirilmiş bir veri tabanı. Bu veri tabanının aktardığı raporlar, farklı atların farklı tepkilerinden çıkan sonuçları da gösterebilmeli. Yani arkadaşının ölü bedenini gördükten sonra daha iyi hisseden atlardan arkadaş Silver’ın ölü bedenini gördükten sonra bile mezarını eşelemeye devam eden yavru kısrağa kadar, farklı atlarla ilgili durumu gösteren raporları bir araya getiren bir veri tabanı oluşturulmalı.

Ölen hayvanların bedenini geride kalanlara göstererek yas duygusunun önüne geçme yöntemi, başka bağlamlarda da gittikçe artan bir uygulama olmaya başladı. Hayvanat bahçelerinde, evlerde, çiftliklerde hayvanların yas tuttuklarını bilen ve onların kederlerine deva olmaya çalışan insanlar, bu yöntemi benimsediler. Bu strateji Myrtle isimli bir keçi için işe yaramış gibi görünüyor. Myrtle, ne istediğini bilen bir keçiydi. Colorado’da bir evde yaşamaya başlayan bu keçi, civarda kendine en yakın gördüğü varlıklar olan at-

ların yaşadığı komşunun bahçesine kaçıyordu sürekli. Yeniden ve yeniden eve getiriliyor ve o yeniden kaçıyordu. Sonunda bu inatçı keçinin olmak istediği yerde yani komşunun evinde kalmasına izin verildi.

Atların yeni doğan tayın etrafında koruyucu bir çember oluşturduğu hikâyeyi anlatan Janelle Helling, buradaki evin sahibiydi. Jane, Myrtle'in sadece atlarla değil diğer keçilerle de arkadaşlık etmesine olanak tanınması gerektiğine karar verdi. Bunun aslında sadece yalnız yaşayan bir keçiye duyulan şefkat dolu duygudan kaynaklanmadığını, aynı zamanda Myrtle'in gezinme sevdasının da bu kararda etkili olduğunu itiraf ediyor. Janelle, ne zaman ata binerek dolaşmaya çıksa Myrtle de onun arkasına takılıyordu. Ancak etraftaki araç trafiği göz önüne alındığında bu hiç de güvenli değildi. Dolayısıyla Janelle, Blondie isimli bir keçi daha sahiplendi ve Myrtle'nin onun peşini bırakıp iki keçinin ev arkadaşları olabileceğini düşündü.

Plan işe yaramıştı. Myrtle'den dört veya beş yaş daha büyük olan Blondie, pek hareketli sayılmazdı. Janelle nereye koysa orada kalıyordu. İki keçi, hemen iyi arkadaş oldular ve kısa bir süre sonra Myrtle de evde kalmaya başladı. Janelle'nin gözlemlerine göre Myrtle ve Blondie, hemen hemen her zaman birbirlerinden en fazla 5-6 metre uzakta oluyorlardı, çoğunlukla ise daha yakındı. "Biri, diğeri olmadan yanınıza geldiyse ortada bir sorun olduğunu anlıyordunuz" diye hatırlıyor o zamanları. Birkaç sefer biri kafasını veya boynuzlarını tel örgülerin arasına sıkıştırmayı başarmış ve kurtulmak için elinde tel kesici aletlerle bir insanın yanına gelmesini beklemişti. Yine de çoğunlukla Myrtle ve Blondie, birlikte sakince otuluyor, geniş getiriyor, oynuyor ve uyuyordu.

Bu şekilde yıllar geçti. Bir sonbahar günü Blondie hastalandı ve durumu hızla kötüleşti. Solunum yolu iltihabı için

verilen penisilin iğnelerine rağmen Blondie hayatını kaybetti. Bu bir Cumartesi sabahı erken saatlerde oldu ve Janelle, veterinerden bir ölüm raporu beklediği için hafta sonu boyunca Blondie'nin ölü bedenini gömemedi. Myrtle, arkadaşının bu ani gidişinden rahatsız olmuştu. Janelle, "Myrtle Cumartesi günü boyunca otlakta sağa sola koşturup yakındı" diye tarif ediyor yaşananları ve devam ediyor: "Çıkardığı sesler, yüreğinizi ağzınıza getiren panik dolu çığlıklardı. Otlakta zıplayarak koşuyor ve Blondie ile takıldıkları yerlerde onu arıyordu."

Janelle, Blondie'nin bedenini doğal bir uyku pozisyonuna sokmaya ve Myrtle'nin de onu görebileceği bir yere koymaya karar verdi. Böylece Myrtle, sanki arkadaşı birden bire yok olmuş hissinden kurtulacak, konu ile ilgili biraz aydınlığa kavuşacaktı. En azından bu açıdan bu karar bir işe yaradı. Myrtle'nin öylece yerde yatan Blondie'yi gördüğü anda çığlıkları ve bağırışları durdu. Bedene baktı, onu kokladı ve en az 20 dakika Blondie'nin yanında kaldı. Myrtle, bir süre sonra yanından ayrıldı, biraz su içti ama hemen ardından yine arkadaşının yanına geldi. Bundan sonra saatlerce Blondie'nin yanından uzaklaşıp yeniden geri geldi. Janelle, bu davranışı Myrtle'nin kafasının karışmış olabileceği şeklinde yorumladı. Normalde canlı ve aktif olan arkadaşının neden yerde kıpırdamadan yattığını anlamaya çalışıyordu. Sonra Myrtle, Blondie'nin yanında gittikçe daha kısa zaman harcamaya başladı ve gidişlerinin süresi de uzadı.

Bir noktada Myrtle, atların otlığına yöneldi. Oradan bile Blondie'nin olduğu yere geri gelip onu kontrol etti. Ancak Pazartesi günü gelip de Blondie'nin bedeni götürüldüğünde Myrtle duruma hiç ilgi göstermedi. En başta Myrtle, arkadaşını bulamadığında çıldırmıştı. Janelle onu arkadaşının bedeni ile buluşmaya yönlendirdiğinde Blondie'nin bedeni

onu mıknatıs gibi çekmişti. Ama yavaş yavaş ilgisi de son buldu. Myrtle, tam anlamıyla yola devam etti, hem ölü bedenden uzaklaşarak hem de muhtemelen zihinsel olarak...

Diğer hayvanlar, Myrtle'nin gösterdiğinden daha uzun süre, hatta uzatmalı bir acı yaşayarak yas belirtileri gösterebilirler. Belki de keçilerin zihinsel kapasiteleri, diğer memeli hayvanlarındaki gibi değildir, ama yine de bence bu durumun daha muhtemel açıklaması şu: Yasın bu şekilde ifade edilişi, Myrtle'nin kendi tarzını yansıtıyor. Diğer keçiler farklı bir şekilde yas tutabilirler. Myrtle, bir kere daha bize yasın tek bir yüzü olmadığını hatırlatıyor.

Bugün bile Janelle, Myrtle'nin Blondie'yi kaybetmesiyle ilgili deneyiminin bu kadar yoğun olmasının nedeninin onunla olan sosyal geçmişi olup olmadığını merak ediyor. Genç bir keçi olarak Myrtle, yan komşular tarafından sahiplenilmeden önce bir yıl boyunca tek başına tutulmuştu. Janelle, "keçi kadar sosyal bir hayvan için bu çok travmatik olmuş olmalı" diyor. Myrtle'nin kurduğu ilk gerçek bağ, atlarla olmuştu. Sonra Blondie öldüğünde, Blondie'nin ölü bedeninden uzaklaşmaya başladığı andan başlamak üzere Myrtle'nin yarenlik için yanına gittiği canlılar, yine atlar olmuştu. Teselli, türler arası hiçbir sınırı tanımayan bir duygu.

Diğerlerinin yanı sıra keçi, domuz, inek gibi çiftlik hayvanlarının kişilikleri, duyguları ve iç dünyaları bugüne dek pek keşfedilmedi. Amy Hatkoff'un *The Inner World of Farm Animals* isimli kitapta topladığı hikayelerin çok güzel bir şekilde gösterdiği gibi bu durum artık değişiyor. Woodstock Hayvan Barınağı'nda yaşayan Debbie isimli bir inek bir anda yere yığıldığında diğer inekler etrafını sardı ve o kadar yüksek sesle feryat ettiler ki barınaktaki bakıcılar, bir şeyin yanlış gittiğini anladılar. Debbie'yi muayene eden bir vete-

riner, eklem iltihabının Debbie'nin aşırı derecede acı çekmesine neden olduğunu tespit etti ve inek uyutuldu. Debbie gömüldüğünde diğer inekler, mezarın etrafında toplandı ve ağlamaklı bir şekilde mö'lemeye başladılar. Barınağın ortak kurucularından biri olan Jenny Brown, hayvanların yas tutmasına şahit oldu. Brown, ineklerin sadece mezarın üzerine uzanmakla kalmadığını söyleyerek ekliyor: "bütün grup, 400 dönümlük arazimizde neresi olduğunu bilmediğimiz bir yere gittiler ve iki gün boyunca yemeklerini yemek için bile geri gelmediler. Bu tür bir tepkiyi hiç beklemiyordum. Birbirlerinin bu kadar farkında olduklarını ve aralarında böyle bir bağ olduğunu bilmiyordum."

Hatkoff, aynı zamanda New York'taki Watkins Glen'de bulunan Çiftlik Barınağı'ndaki küçüklük günlerinden beri çok iyi arkadaş olan Winnie ve Buster isimli iki domuzdan da bahsediyor. Beş yılın ardından Buster ölmüş. Winnie, kendi başına kalmış ve diğer domuzlarla iletişim kurmayı tamamen reddetmiş ve kilo kaybetmiş. Fiziksel olarak sağlıklı olmasına rağmen duygusal olarak pek iyi olmadığı ortadaymış. Ancak barınağa yeni bir grup domuz yavrusu geldiğinde hali biraz daha düzelmiş. Koşmaya, kovalamaya ve domuz yavrularıyla oynamaya başlamış ve bütün gece onlarla uyumuş. Bütün davranışları, o zamanlar ölümünün ardından iki yıl geçmiş olan Buster ile olan alışkanlıklarının bir benzeri imiş

Geçen sene Çiftlik Barınağı'ndan bir tavuk sahiplendim. Fiesta isimli bu simsiyah tavuk, Bronx'ta bir parkta dolaşırken bulunmuştu. Onu bulanlar, tavuğun daha önce o civarda bulunan diğer ölü tavukların nedeni olduğu söylenen, bir hayvanın kurban edilmesiyle yapılan Santeria töreninden kaçmış olabileceğini düşünüyorlardı. Olan her ne idiye bu evsiz tavuk, güvenli bir yere getirilmişti. Benim onu sahip-

lenmem, tabii onu arka bahçeme getirip kedilerle oynaması anlamına gelmiyor. Ben sadece onun Watkins Glen Barınağı'nda bakım masraflarını karşılıyorum.

California'da iki ayrı yeri ve ülke genelinde de hatırı sayılır bir varlığı olan Farm Sanctuary (Çiftlik Barınağı), çiftlik hayvanlarını koruyor ve insanları onlarla ilgili yeniden düşünmeye davet ediyor. Son kampanyalarında çiftlik hayvanları "biridir, bir şey değil" sloganıyla vurguladıkları gibi... Çiftlik Barınağı'nda çalışanlar, barınağın internet sitesinde "Kendi kişisel deneyimimizden yola çıkarak çiftlik hayvanlarının kediler ve köpekler kadar farklı kişilik ve özelliklere sahip olduğunu söyleyebiliriz" diye yazmışlar.

Daha önceki örneklerde de gördüğümüz gibi bir hayvan, sevebilen ve yas tutabilen "birisidir". 2006 yılında foei gras ismi verilen, ördek ciğeri üretimi yapan bir çiftlikten kurtarılan üç tane yaban ördeği Çiftlik Barınağı'na getirildi. Foei gras, yani "yağlı ciğer", ördeklerin ve kazların zorla beslenmesiyle elde edilen ve hayvanlara acı çektiren bir yöntem. Üç ördekte de yağlı karaciğer hastalığı ismi verilen hastalık tespit edildi. En kötü halde olanlar Harper ve Kohl ismi verilen ördeklerdi. Foei gras çiftliğinde tedavi edilmeyen kırıklar nedeniyle Kohl'un bacakları deforme olmuştu. Harper'ın ise bir gözü kördü. İki ördek de insanlardan inanılmaz derecede korkuyorlardı. Bütün bu tablo içindeki en büyük lütuf, ikisinin yakın arkadaş olmuş ve neredeyse bütün zamanlarını birlikte geçiriyor olmalarıydı.

Kohl ve Harper'ın barınakta dört yıl boyunca yaşamaları, travmatik geçmişleri göz önüne alındığında sevindirici ama aynı zamanda beklenmedik bir durumdu. Kohl, artık tamamen yürüyemez hale geldiğinde ve acısını etkili biçimde indirmenin bir yolu kalmadığında uyutuldu. Harper, işlemin yapıldığı ahırın dışından olan biteni izliyordu ve süreç sona

erdiğinde arkadaşının bedenini görmüştü. Ahır içinde samanların üzerinde uzanıyordu. Başta arkadaşı Kohl ile alışıldık yöntemlerle iletişim kurmaya çalıştı. Yanıt alamayınca eğildi ve kafasıyla Kohl'u dürtmeye başladı. Biraz daha inceleyip yeniden dürttüktan sonra Harper, Kohl'un yanına uzandı ve kafasını ve boynunu Kohl'un boynuna dayadı. Saatlerce bu pozisyonda kaldı.

Harper sonunda ayağa kalktığında sığınakta çalışanlar, Kohl'un bedenini oradan götürdüler. Bundan bir süre sonra Harper, her gün bir zamanlar Kohl ile paylaştığı en sevdiği yere, küçük bir göletin kenarına gitti. Orada sadece oturuyordu. Onu potansiyel olarak yeni arkadaşı olabilecek yeni bir ördek ile tanıştırma çabaları işe yaramadı. Bu durum özellikle üzücüydü çünkü bu, artık Harper'ın yanında Kohl olmadan insanların etrafında daha da gergin olması anlamına geliyordu. Barnaktaki herkes Harper'in depresif halinin farkındaydı. İki ay sonra Harper da öldü.

Harper ve Kohl, bu kitabın temasının ördek posterleri olabilirler: Bir yerde yas varsa, orada sevgi vardır.

TAVŞANLAR NEDEN BUNALIMA GİRER?

Ailem, bugüne kadar kurtarılmış iki tavşana ev sahipliği yaptı. Birincisi uzun karamel rengi tüyleri olan erkek bir Angora tavşanı ve ikincisi çıtı pıtı koyu kahverengi, Oreo bisküvilerinin renginde kısa tüylü bir dişi idi. Yaratıcılığımızı zorlayarak bu tavşanların adını Caramel ve Oreo koyduk.

Caramel, kızımın gittiği Montessori tarzı eğitimi benimsemiş okulunda, onların sınıflarında yaşayan bir tavşandı. Okulda çocuklar, sınıflarında istedikleri gibi hareket edip etraflarını keşfetme özgürlüğüne sahiptiler ancak sınıfın tavşanı bir kafesin içinde sıkışıp kalmıştı. Kafesinden çıkmasına pek izin verilmiyordu ve hoplayıp zıplamak için kesinlikle daha fazla alana ihtiyacı vardı. Okulun da onayıyla Caramel'i sahiplendik ve ona ihtiyacı olan alanı sağladık. Caramel evimizde bizim yarenliğimizden ne kadar mutlu olduğunu açıkça göstererek, bazen kedilere anlayış göstermek zorunda kalarak (onlar da Caramel'e anlayış gösterdiler), sekiz yaşına kadar yaşadı. Caramel öldüğünde bir hayvan barınağından Oreo'yu sahiplendik ve zaman geçip de doğal sebeplerden ölene kadar o da Caramel gibi bizimle birlikte mutlu bir hayat yaşadı.

Bu iki tavşan, hiçbir zaman birlikte yaşamadığı için tavşanların birbirleriyle arkadaşlıkları veya birbirleriyle olan etkileşimleri konusunda herhangi bir gözlemde bulunma şansım olmadı. Ancak Caramel ve Oreo'nun keyifleri yerindeyse bize karşı nasıl sevgi dolu olabileceklerini gördüm: evin içinde bizi arar, küçük burunlarını bize dayar veya bizim sevgi dolu dokunuşumuzun huzuruna kavuşmak için yanımıza gelirlerdi. Caramel biz televizyon izlerken bizimle izler, evin arka tarafındaki onun için yaptığımız çimlik alandan zıplayarak çıkar ve bu amaç için serdiğimiz küçük kilimin üzerinde uzanırdı. Oreo koltuğa zıplayıp yanımda oturmayı tercih ederdi.

Arada yanı başımızdaki evde yaşayan Jeremy ve Jilly isimli iki tavşanı görmeye gidiyorum. Kızıl renkteki Jeremy, birlikte kedi kurtardığımız arkadaşlarımız Nuala Galbari ve David Justis tarafından sahiplenilmişti. Jeremy, yakınlarındaki bir pet shop'ta içinde tutulduğu küçük kafesten kurtulup içinde kedilerin ve kuşların da olduğu sevgi ve özen dolu bir eve yerleşince birden serpilmeye başladı. Janelle'nin keçi Myrtle ile hissettiği gibi Nuala ve David de aynı türden iki hayvan arasında bir yarenliğin olduğunu gördüler. Jilly, Jeremy'den daha yaşlı bir dişiydi. Aralarındaki altı yıllık büyük (tavşanlar için hayli büyük) yaş farkına rağmen birbirlerine hızla bağlandılar. Yatak odasındaki halının etrafında yarışıyor, havaya zıplayıp dönüp eğleniyorlar. Daha sakin anlarında ise birbirlerini yalayıp temizliyorlar. Geceleleri veya günün belli saatlerinde kendilerine ait çitle çevrili alanda kapalı olduklarında, yayılmak için sahip oldukları o koca alana rağmen bedenleri birbirine sıkı sıkıya sarılmış halde duruyorlar.

Jilly'nin atikliği ve enerjisi yaşını maskeleyse de şu anda dokuz yaşında. Jeremy'nin onunla birlikte olmaktan ne ka-

dar mutlu olduğunu görünce, Jilly'nin -beklendiği üzere- ondan önce öldüğünde nasıl tepki vereceğini merak etmek hayli doğal. Michelle Neely, Lucy ve Vincent isimli iki arkadaş tavşanın hikayesini paylaşıyor. Michelle ve eşi, Vincent'i hayvan barınağından alıp sahiplendiklerinde tavşan oldukça kötü durumdaymış ve inanılmaz derecede sevgi delisiymiş. Vincent, Michelle'in veya eşinin kollarında veya kucağında bebek gibi sallanmaktan hoşlanıyormuş. Bu şekilde yarım saat veya bir saat hiç şikayet etmeden yatarken insan arkadaşları da ona tavşan masajı yapıyormuş.

Daha sonra bu çift, Lucy isimli bir tavşanı sahiplenmiş. Diğer iki erkek kardeşi gibi Lucy de kulaksız doğmuş. Uzun kulaklarının olması gerektiği yerde sadece yumru halinde kıkırdaklar varmış. Tamamen sağırmış. Ancak Lucy, diğer tavşanlarla oldukça fazla zaman geçirdiği için sosyal ilişkiler içinde nasıl davranması gerektiğini biliyormuş. Vincent'ın tam tersine! Michelle, ikisini birbirleriyle tanıştırmalarının ardından üç ay boyunca her gün onların birbirlerine bağlanmaları için dil döküp uğraşmış. Bu süreç hayli yavaş ilerlemiş çünkü Vincent, Lucy'ye onu temizlemeyi istediğini veya arkadaşça bir yaklaşmayı sağlamak için vermesi gereken sinyalleri bilmiyormuş. Hayli vaatkâr şekilde başlayan eğlenceli bir etkileşim, bir süre sonra yerini orta karar bir gerilime bırakıyormuş. İlişkilerinin içinde bulunduğu durumun başlıca nedenlerinden birinin Lucy'nin kulaksız olması olup olmadığı ise muamma. Aralarındaki bir ileri bir geri işaretleşmenin bir sebebi de Lucy'nin olağandışı yapısı olabilir. Onun pek de tavşan gibi görünmeyen dış görünüşü, Vincent'in verdiği bazı yanıtları etkilemiş olabilir. Hangi unsurlar rol oynamış olursa olsun, bu kesinlikle bir ilk görüşte aşk senaryosu değilmiş.

Jeremy ve Jilly. *Fotoğraf: David L. Justice*

Sonra birden bire Lucy, bir gün Vincent'in yaşadığı kapalı alana atladı ve geceyi orada geçirdi. Michelle, sabah ikisini birlikte gördüğünde çok esaslı bir değişimin gerçekleştiğini fark etti. Vincent ve Lucy birbirlerine bağlanmışlardı. Öylesine bağlanmışlardı ki, Vincent neredeyse Lucy'yi sevdalı gibi görünüyordu. Tıpkı Jeremy ve Jilly'nin yaptığı gibi, sabahları birbirlerinin etrafında koşturarak oynuyor, bitkin hale geliyor ve sonra da birlikte uyuyorlardı. Michelle, "Lucy, her zaman ikisinin merdivenlerden yukarı, salonun etrafında veya balkona yaptıkları küçük yolculuklarının lideriydi" diyor ve devam ediyor: "Vincent, her yerde onu takip ediyordu çünkü her zaman yakınında olmak istiyordu. Onu Lucy ile birlikteyken izleyince sanki bundan önce dünya üzerinde tavşanlar olduğunu bilmiyormuş da şimdi keşfetmiş, keşfedince de bu gerçeğin muhteşemliği ve katıksız keyfi içinde kaybolmuş olduğunu sanıyordunuz."

Ne yazık ki Vincent ve Lucy birlikte ancak sekiz-dokuz ay geçirebildiler. Lucy muhtemelen doğuştan gelen durumundan kaynaklı olarak kulak kanallarında oluşan ve tedavi

edilemeyen enfeksiyon nedeniyle hasta düştü. Deneyimli bir grup veterinerin yaptığı ameliyata rağmen hayatını kaybetti. Michelle, Vincent'ın "bir hafta boyunca evin altını üstüne getirerek onu aradığını" söylüyor. Bu bir haftadan sonra Lucy'nin geri gelmeyeceğini kavradı. Bu kabulden sonra bir tür bunalıma girdi: Yemek yemeyi bıraktı ve kendi "tavşan evinden" çıkmayı reddetti. Evin içinde Lucy'nin en çok tercih ettiği yere gidip oturuyor ve bunun dışında pek de bir şey yapmıyordu. Lucy ile oynarken gösterdiği enerjiden eser yoktu.

Michelle, Vincent'ın da ölmesinden kaygılanmaya başladı. Vincent'ı yeniden hayata döndürmesini umarak Annabel isminde yeni bir tavşan sahiplendi. Umduğu şey hemen gerçekleşti. Vincent, Annabel ile tanışır tanışmaz günlük faaliyetlerine olan ilgisini yeniden kazandı, yeniden yemek yemeye başladı.

şimdi, bu birbiri ardına gelen bağlanma –önce Lucy sonra Annabel ile-, bazı soru işaretlerini beraberinde getirebilir. Vincent sadece yalnızlıktan hoşlanmadığı için yanında bir tavşan istemiş olamaz mı? Öyle veya böyle yanındaki sıcak bedenin Lucy veya Annabel'e veya başka bir tavşana ait olup olmadığını önemsiyor muydu? Lucy'yi tamamen unutmuş muydu?

Vincent'ın düşüncelerini bilemeyeceğimiz için bu sorulara ancak onun Annabel ile tanışmasından sonraki aylarda neler olduğuna daha yakından bakarak yanıt vermeye çalışabiliriz. Bu süre zarfında daha önce davrandığından çok daha farklı davranmaya başladı. Annabel'den ayrı kaldığı ufacık bir zaman diliminde bile, örneğin Annabel uyumak için kendine evin bir köşesinde bir yer bulduğunda, Vincent birden kaygılanıyordu. Bütün evde onu arıyor ve onu bulamadıkça daha da stresli oluyordu. Michelle, "En sonunda biz

onu alıp Annabel'in olduğu yere götürüyorduk ve bu noktada birden rahatlıyordu" diyor. Michelle'e göre Vincent, Lucy'yi kaybettiği gibi Annabel'i de kaybetmekten korkuyordu.

Arkadaşlıklarının ardından yedi ay geçmişti ki, Vincent'in gergin davranışları son buldu. Belki Annabel'in ortadan kaybolmayacağına inanmaya başlamış belki de Lucy'yi unutmuştu veya davranışı başka bir faktöre bağlı olarak değişmişti, kimse bilemiyor. Tavşanlar konusunda yeni bir tavşanla hızlıca bağ kurmanın, bir öncekinin ardından tutulan yasın sahici olmadığı anlamına geldiğini varsaymak hata olur. Aslında bakış açımızı 180 derece döndürmeye ne dersiniz? Vincent'in Annabel'in gelmesinin ardından bu kadar hızlı bir şekilde yeniden hayata dönmesinin nedeni, onun Lucy ile olan ilişkisindeki derin tatmin duygusu olabilir mi? Belki de Annabel'in kokusu, Vincent'a yenilenmiş bir yarenlik umudu yaratmıştır. Öbür yandan Michell, Vincent ve Annabel'in hızlı ve kolay bir şekilde arkadaş olduklarını ancak Vincent ve Lucy arasındaki ilişkiden daha az yoğun bir ilişki olduğunu söylüyor. Vincent'in Annabel'i kaygılı arayışlarına rağmen...

Michelle, benimle ilk iletişim kurduğunda e-posta yoluyla konuşmaya başladı. Bu e-postaların başlamasının ardından birkaç hafta sonra Vincent hayatını kaybetti. Bu kez Michelle, yeni bir şey denedi ve Annabel'e Vincent'ın bedenini gösterdi. Annabel, arkadaşının hareketsiz bedenini yaladı, kokladı ve sonra biraz dolaşıp geri geldi. Tıpkı keçi Myrtle'nin Blondie öldüğu zaman yaptığı gibi. Annabel, Vincent'ın bedenini birlikte yaşadıkları itli alandan çıkarmaya çalıştığı zaman Michelle, Vincent'ın ölü bedenini krematoryuma götürdü.

Annabel önümüzdeki haftalarda Vincent'ın Lucy'nin ardından yas tuttuğu gibi yas tutmuş görünmüyordu. Burada

iki ilişkinin birbirinden farklı olduğunun ve arkada kalan iki tavşanın bir kayıp karşısında verdikleri yanıtların çeşitli olduğunun kanıtlarını görüyoruz.

The House Rabbit Society (Ev Tavşanları Topluluğu-HRS), merkezi California'da bulunan, etkisi uluslararası çapta olan bir hayvan kurtarma organizasyonu. Amaçları terk edilmiş tavşanları kurtarmak ve insanları doğru düzen tavşan bakımı konusunda eğitmek. İnternet siteleri, keşfedilecek onlarca bağlantı ile dolu. Bunların arasında, "Sırf Eğlence İçin: Tavşanlar ve Mizah Anlayışları", "Kendi Halinde bir Tavşanla Yaşamak", ve "Tavşanların Duygusal Mesajlarını Anlamak" gibi makaleler var. Bu uzmanlar, tavşanların yas duygusunu anlıyorlar ve Vincent'ın Lucy'nin ardından yas tuttuğunu söylemekte tereddüt etmezler.

HRS'in kendisi de internet sitesinde bazı yas hikayelerine yer veriyor ve tavşanların ölüm karşısındaki tutumlarının büyük farklılıklar sergilediğinin altını çiziyorlar. Öğrendim ki bazı tavşanlar, alışılmışın dışında davranışlar sergileyebiliyor: Örneğin aynı kafesi paylaştığı bir tavşan veya çok yakın bir arkadaşı öldüğünde sanki bir tür dans edermiş gibi havaya zıplıyorlar. Bu hareketin açıklamasına dair hiçbir şey görmedim, ancak ani enerji dışavurumu olarak tarif ediliyor.

Başka tavşanlar, haylazlık yapıyor veya uygunsuz davranışlar sergiliyor. Dinah isimli arkadaşını kaybettikten sonra dört yaşındaki Lefty isimli tavşan, her zamanki gibi neşeli bir şekilde hayatına devam etti. Vincent'ın yas duygusunun kırıntısı bile yoktu burada. Onun yerine Lefty, "birlikte yaşadığı kişilerin" uyuduğu yatağının üzerine çıkıp zıplamış ve yastıkları kemirerek büyük delikler açmıştı. HRS, bu bağlamda böyle yaramaz bir tavşanın fazladan şefkate, sevgiye veya yeni bir tavşan arkadaşına ihtiyaç duyabileceğini,

Çünkü yasin kendini haylazlık şeklinde gösterebileceği uyarısında bulunuyor.

Joy Gioia, HRS sitesinde üçlü bir tavan grubu içindeki yası anlatıyor. Tıpkı merkezinde Vincent'in olduğu; Vincent, Lucy ve Annabel'in oluşturduğu bir tür duygusal üçgen gibi, Trixie'nin merkezinde olduğu Joey ve Majic'in dahil olduğu bir l bu. Bu hikayede başkalarıyla birlikte yaarken  tavandan ikisinin baından hayli kötü şeyler geçmişti. Üçü de HRS'de gönüllü tavan bakıcısı olarak alıan Joy tarafından kurtarılmıtı.

Hikaye Joey ile balıyor. Çünkü ilk sahipleri oldukça özensiz kimselermi ve bir gözünün kr olmasına, diğerinin neredeyse tamamen göremez hale gelmesine neden olmuş ve tavan, sürekli akıntıya neden olan bir enfeksiyondan mustarip olmuş. Aynı zamanda sağırdı ve nefes alma güçlüğüyle boğuuyordu. Duygusal olarak neredeyse tamamen kapahydı. Özellikle akıntılı gözünün temizlenmesinden nefret ediyordu. Joy veya başka bir insan ile etkileşim içinde olmaktan da hiç holanmıyordu. Bakıcılar için onu uyutmak kolay bir seçenek olabilirdi ancak HRS, hiç bu türde bir yer değildi.

Trixie ise bu kadar kötü bakılmamıtı ama ağzının kusurlu kapanıtan mustarip olması yüzünden n dişlerinin bir ameliyat ile çekilmesi gerekiyordu. O da Joey gibi insanlarla birlikte olmaktan hiç holanmıyordu. ansına Joey'nin evinin hemen yanında yaşayan Joy'un bakımı altına girmişti. İki tavan da birbirlerine karşı ilgi göstermişler ve bu ilginin verdiği cesaretle ikisinin birlikte yaşayabileceği çitle çevrili bir alana yerletirilmelerine karar verilmişti. Bu birleştirme, inanılmaz derecede iyi bir sonuç ortaya çıkardı. Trixie, kendini adayarak Joey'a baktı ve akıntılı gözünü bile sürekli temizledi. Bu gözünü kibarca yaladı ve Joey de g-

zünün bu şekilde temizlenmesini insanların uyguladığı sulu pansumana kesinlikle daha çok tercih etti. İkisinin arasındaki sevgi ve şefkat, açık bir şekilde görülebiliyordu.

Üçüncü bir tavşan da yine bakım için geldi ama bu tavşan insanları tercih ediyor ve diğer iki tavşanla hiç alakadar olmuyordu. Majic, beş yıl boyunca bir sınıfın tavşanı olmuştu. Bu bir tavşan için oldukça iyi bir hayat gibi görünebilir ancak Caramel'i Montessori okulundan alıp sahiplendiğimiz zaman kendi deneyimimiz sonucu anladığımız üzere, iyi niyetli okullar bile tavşanlar için gerekli kaynakları ayırmıyorlar. Majic'in kafesi çok küçüktü, hatta kulaklarını doğru dürüst temizlemesini engelleyecek kadar küçük. Zemini teldendi, bu da kedi ve köpeklerin patilerindeki gibi yumuşak "yastıklardan" yoksun olan tavşanların ayakları için pek iyi değildi. Ve etrafının heyecanlı çocuklarla dolu olması da kafesteki biri için pek dinlendirici bir şey olmasa gerek. Sonunda Majic, parmaklarını kafesine sokan çocuklara saldırmaya başlamıştı.

Biz, bakım merkezine gittiğimizde Majic kötü bir kulak enfeksiyonundan, onun doğru dürüst yemek yemesini engelleyen kötü durumdaki azı dişlerinden ve pençesinin sökülmesi sırasında yapılan bir yanlış nedeniyle de ayağındaki sinir zedelenmesinden mustarıptı. Majic'in diş ve kulak sorunlarını halletmek hiç de zor değildi. Ancak sinir zedelenmesi nedeniyle pek zıplayamıyordu. İnsanlarla birlikteyken rahatlamaya ve hatta kucağa alınmaktan bile keyif almaya başlamıştı ancak diğer tavşanların yanına konduğunda savunmacı bir şekilde davranmaya başlıyordu. Trixie ve Joey ile aynı odada, kalın ve rahat bir tavşan yatağının da olduğu ayrı bir tavşan evinde kalmaya başladı. Diğer iki tavşanın onun alanına girmesini engellemek için yatağının etrafı çevrelendi ancak kilitli bir kapı konmasına gerek duyulmadı

Çünkü Majic, kendi alanından çıkmak için hiçbir çaba sarf etmiyordu.

Joey ve Trixie, iki yıl boyunca arkadaşlıklarının tadını çıkardılar. Bir gün Joey kilo kaybetmeye başladı ve sağlığı kötüleşti. Fel geçirdi. Joy ve eşi bir veterinerine danıştı ve hepsinin üzerinde fikir birliğine vardığı şey, Joey için gitme zamanının geldiğiydi. Uyutuldu ve veterinerdeyken Trixie'nin onun bedeniyle bir süre kalmasına izin verildi.

Joy ile birlikte eve dönen Trixie zgnd. Yemek yemedi. Joy, o günü “bomboş evinin içine girdiğinde küçük ve iler acısı bir resim ortaya çıkartıyordu” diye hatırlıyor. Ancak ertesini gün Joy, oldukça beklenmedik bir manzara ile karşılaştı. Majic yatağından fırlamıştı ve iki tavşan birbirlerinin yanında uzanmışlardı. Aralarındaki teması önleyen tek şey, Trixie'nin evinin kapısıydı.

Majic'i kötü ayağını korumak için kendi yatağına tekrar yerleştirdikten sonra Joy, iki ev arasında bir tünel açtı. İki gün boyunca Trixie iki “ev” arasında gidip geldi ve sonunda Majic'in evine taşındı. nc günün sonunda yeni arkadaşlar birbirlerine sarılıyor ve birbirlerini temizliyordu. Trixie yeniden yemek yemeye başlamıştı.

Tıpkı Vincent gibi Trixie de şanslılar arasındaydı. Bazı tavşanlar, yas duygusundan bu kadar kolay ıkamayabiliyorlar. Tıpkı diğer hayvanlar gibi tavşanlar da yas tutarken ciddi bir şekilde depresyona girebiliyorlar. Bazı uç örneklerde açlıktan lebiliyorlar bile.

Tam yas duygusunun ardından gelen şiddetli bunalımın doğası ile ilgili araştırma yaparken Karen Wager-Smith, bana Athina Markou ile birlikte yazdığı depresyonun nöro-biyolojisi üzerine bir makalesini gönderdi. İnsanlar da dahil olmak üzere oldukça geniş çeşitlilikle hayvanlara odaklanarak yazdıkları bu makalede Wager-Smith ve Markou, dina-

mik beyni anlamanın semptomik olarak hem çok yoğun hem de süre açısından görece kısa olan akut depresyonun uyarlanabilir yönleriyle ilgili bize bilgi verip veremeyeceğini soruyordu. İki bilim insanı, bir kişinin akut depresyon sırasında başına gelen olaylar zinciri ortaya koydular. Örneğin belki biri işini kaybetmiş veya istemediği halde boşanmaktadır. Veya defalarca savaşa gönderilmiş veya hayat arkadaşını kaybetmiştir. Çalışmalar, ilk bunalım devresinin dörtte üçünün bu tür bir büyük sorunun ardından başladığını gösteriyor.

Bundan sonra meydana gelen şey ise nöropsikolojik düzeyde gerçekleşiyor. Beynin dinamik doğası, artık bu organın yetişkinlikten sonra belli bir büyüme döneminin ve gençlik yılları boyunca yaşanan kabullenişin ardından sabit ve statik bir hal aldığı varsayımlarından kurtulmanın zamanı geldiği anlamına geliyor. Aslında beyinlerimiz, her zaman büyür ve yeni bir psikolojik seviye benimser. Her birimiz, hayatımızda meydana gelen (veya bizim yarattığımız) olaylara karşılık olarak kendimizi görür, düşünür ve hissederiz; bunu yaparken de beynimiz yeniden yeni kablo-larla döşenir. Deneyimlerimizle bağlantılı olarak nöronlar, ya ölür ya da daha da güçlenir. Bazı sinirlerimiz budanır ve elbette bunu başta olumsuz bir şey gibi görebiliriz: beyin dokusunda bir kayıp, sonuçta kulağa pek hoş gelmiyor. Burası, Wager-Smith ve Markou'nun dizininde ikinci adımın sahneye çıktığı yer.

Wager-Smith ve Markou, bu noktada beyne yükleyebileceği stresi ve belli alanlarda kritik önemdeki sinirsel iletişimi kesen "mikro hasar" türlerini tarif ediyor. Hayvan modellerden toplanan veriler, iki beyin alanında, hippokampus ve prefrontal kortekste, snaptik materyalin stresten sonra azalıyor olabileceğini gösteriyor. Çünkü hipokampus, hafıza

ve duyguları düzenler ve prefrontal korteks de planlama ve kişiliği şekillendiren merkezdir. Sınırlı bile olsa bu tür bir hasar, hayvanların dünyayı algılayış biçimlerini etkileyebilir. Ve bu çalışma, sadece hayvan modellerin beyinlerinde değil, insanların beyinlerinde de stres nedeniyle değişimler yaşandığını tahmin ediyor. Son yıllarda beyni görüntüleme ile ilgili çalışmalar, uzun süreli depresyon ve insanların beyinlerinin belli bölgelerinde ama özellikle hipokampus bölgesinde görülen küçülme arasında rastlantısal bir ilişki olduğunu öne sürüyor.

Ancak nasıl ki vücudumuz bir uzvumuzda yaşanan travmaya veya bir organdaki enfeksiyona aniden tepki vermeye çalışıyorsa, beynimiz de kendini stresin saldırılarından korumak için çalışıyor. İki bilim insanın dizdiği zincirdeki bir sonraki adım onarım. Bu süreç, mikro hasar yangılı bir tepkiyi tetiklediği anda başlıyor. Tıpkı fiziksel bir travma veya hastalıktan iyileşirken görülebilecek kısa vadeli olumsuz sonuçlar gibi, beyni şoke eden stresin ardından kişi, halsiz olduğu, daha çok uyumak, daha az yemek istediği bir dönem geçirir. Beyin işin içine girdiğinde muhtemelen fazladan bir şey daha işin içine girer, akut biçimde duygusal acı hissetme eğilimi. Wager-Smith ve Markou, yangılı tepkinin psikolojik acıya yönelik aşırı duyarlılık yaratabileceğini söylüyor.

Aşırı duyarlılık, pek çok vakada sadece sınırlı bir süre devam eder. Zira bir yandan onarma mekanizmaları devreye girer ve zihinsel ıstırap yavaş yavaş yok olmaya başlar. Ancak ne yazık ki acı, her zaman tam olarak ortadan kalkmaz. Bazı insanlarda stresli bir olaya yanıt olarak gelişen akut depresyon, insan ruhuna yerleşir. İnsan beyni kadar karmaşık sistemler, genetik yatkınlıktan aile içindeki örüntülere, kişisel özelliklerden kişinin bu durumla başa çıkmasında ona yardım edecek kaynaklara erişimine kadar bir dizi fak-

töre bağı olarak farklı sonuçlar ortaya çıkarmaya oldukça meyillidir. Eğer bir nedenle zihinsel acı sabit kalırsa, William Styron'un *Darkness Visible* başlığıyla yayımladığı anılarında tarif ettiği gibi, kişi kendini uzun süreli depresyonun "amansız acısı" içinde bulabilir.

Benim sunduğum bu sınırlı kısım, çok detaylı bir hipotezin sadece bir kısmını özetliyor. Bu makalede Wager-Smith ve Markau, bu bahsedilen zincirin her halkasını destekleyecek nörobiyolojik kanıt sunuyor. Çünkü açıklama gücü hem biyoloji hem de kültüre dayandığı için insan türünün bu uyum sağlama modeli, benim gibi antropologların hayranlık duyduğu türden. Çünkü bu araştırma, hem yaşanan örnekleri hem de psikoloji ve genetiğin bakış açılarını hesaba katıyor. Yine belirtmek gerekirse etrafımızda olanlara verdiği-
miz yanıtları beynimiz şekillendirmiyor, bizim etrafımızda olanlar da beynimizi şekillendiriyor ve bu, bütün hayatımız boyunca devam ediyor.

O zaman demek ki, belli sınırlar içinde kalmak kaydıyla, şiddetli stres karşısında depresif bir tepki vermek bizim yararıma olabilir. Bir kişi veya bir hayvan, yaşamını tehdit eden bir olayla karşılaştığında bu bireyin beyninin kısa bir süre kapalı kalmasının faydaları olabilir. Böylece bu olaydan mustarip olan kişi, duygusal açıdan iyileşmek için biraz zaman kazanır. Yeni sinirsel bağlantılar, Wager-Smith'in deyişiyle, kişi stresli olayı geride bırakmaya çalışırken birey için "yeni davranışsal stratejiler bulmaya çalışır".

Daha önceki teorilere çok önemli bir katkı sunan bu model, John Archer'ın *The Nature of Grief* isimli kitabında kısaca ele alındı. Archer, evrimsel açıdan yasın uyumsuz bir davranış olabileceğini, hayvanın hayatta kalma ve yeniden üreme kapasitesine gölge düşürebileceğini söylüyor. Yas, ayrılığa verilen tepkinin abartılmış hali olabilir. Birbirleri için

önemli olan iki hayvanın bir nedenle ayrı kalmalarının ardından gösterdikleri ayrılık tepkisi, içinde üzüntü, protesto ve kaybedilen ile yeniden birleşmek için çaba gösteren davranışları da barındırır. Bu nedenle, yeniden bir araya gelme ihtimalini arttırır ve bu haliyle uyumlu bir davranıştır. Bazı durumlarda yas tepkisi, henüz ortadan kaybolan arkadaşın geri dönme ihtimali varken, arkadaşından ayrılan partnerin hemen yeni bir partner bulmamasını temin edebilir. Başka durumlarda ise gözle görülür bir yararı yoktur; yas bu durumda olabildiğince doğal, ayrılık tepkisinin biraz daha abartılı bir yan ürünü veya daha geniş bir tanımla hayvanlar arasındaki yakın bağın kanıtı olabilir.

Archer, depresyonu yas ile ilgili olduğu kadar inceliyor ancak Wager-Smith ve Markou modeli, daha ileri gidiyor ve hayvanlar için bir arkadaş veya partnerin ölümünün karşısında gösterdikleri şiddetli yas duygusunun neden patolojik olmayabileceğini daha net bir şekilde açıklıyorlar. Eğer bir hayvanın beyni stresle yapılandırıldıysa bozulmuş uyku ve yemek düzeni, hayvanın psikolojik ve fiziksel olarak iyileşmesine yardım edecek derecede bir enerji tasarrufunu bile sağlayabilir. Örneğin üzüntü -aşlında pek çok durumda zihinsel acı-, beyin içindeki stresin bir yansımasıdır. Wager-Smith'in bana böylediği gibi, "Yas zaman içinde gelişmiş, hayli kayda değer bir yeniden yazım işi devam ederken bir nekahet dönemi geçirmeyi teşvik eden, hastalık sırasındaki davranışlara benzeyen bir davranışsal programdır."

Belki de arkada kalan, yeni bir partner ile bir araya geldiğinde beynin onarım süreci hız kazanmakta ve iyileşme daha hızlı gerçekleşmektedir. Bunu Vincent ve Trixie isimli tavşanlarda ve diğer hayvanlarda gördük: yeni bir sosyal uyarıcı, hayvanı o halsiz, bitkin halden çıkarabilir. Yeni bir arkadaşın gelmesi ve beynin bir iyileşme sürecini başlatması arasında

rastlantısal bir bağ olduğunu iddia ederek sadece bir yorum yapıyorum. Wager-Smith ve Markou'nun modeli, bunun doğru mu yanlış mı olduğunu detaylarında ve hatta ana hatlarında bile gösterebilir. Çok basamaklı, çapraşık ve bu örnekte hayli şık bazı açıklamalar sunmak bilimin işi. Bu daha sonra, bu tezleri öne süren yazarlar ve diğerleri tarafından daha çok veri elde ettikçe test edilmeye devam edilmeli.

Elbette insanlarda ve hayvanlarda görülen depresyonun bütün bölümlerini kapsayacak tek bir açıklama yok. Ancak Wager-Smith ve Markou'nun modelinin güzelliği, bize sunduğu öneride yatıyor: Ölüm ve yas hayatın en stresli olaylarından sayıldıkları için hayvanların –atların, keçilerin, tavşanların, kedilerin, köpeklerin, fillerin, şempanzelerin ve insanların- yas tutmasıyla ilgili hepsinin ortak bir biyolojik dayanağı vardır. Bu önermeyi yapmak, hepimizin beyinlerinin aynı donanımla yüklü ve aynı tepkileri vermeye yazılı varlıklar olduğumuzu söylemek anlamına gelmiyor. Bu daha çok, biz memelilerin biyolojimiz çerçevesinde bazı yönelimleri paylaştığımız ve bu noktada yaşam deneyimlerimizin de biyolojimizi etkileyebileceği ihtimalini ciddiye almak demek. Ancak bu ortak platform temelinde sonuçlar; türlerin kendilerine has davranışları, farklı gelişimsel tarihleri ve bireysel kişiliklerinin kompleks bileşimi nedeniyle hem aynı türde hem de türler arasında hayli çeşitli olacaktır.

Bu arada ben, tavşanları, hayvanların yas tutma evreninde “buzdağı” gibi görüyorum. Önsözde de bahsedildiği gibi Tavşanlar, tıpkı keçiler ve tavuklar gibi, insan-olmayan canlıların yas tutması düşünüldüğünde insanların ilk akıllarına gelen hayvanlar değillerdir. Onlar, buzdağının görünen ucu, çünkü bize birbirlerinden çok farklı türlere ait hayvanların yas tuttuğu gerçeğinin genel bir bilgi haline geldiği belki bugünden çok da uzak olmayan bir geleceği işaret ediyorlar.

FİL KEMİKLERİ

Filler yas tuttuğunda koca, kırış kırış gri bedenlerinden yayılan duygular, belirgin dalgalar yaratırlar. Eğer yeterince yakınsanız bu dalgaları havada hissedebilirsiniz.

Hayvan davranışı uzmanı Marc Bekoff, dünyanın filler üzerine çalışan en iyi bilim adamı Ian Douglas-Hamilton ile birlikte Kenya'nın kuzeyine gitti ve bu devasa yaratıkları uzaktan ilk izlediğinde çok şaşırdı. Bekoff, "Başlarını eğmişlerdi, kulakları sarkıyordu, kuyrukları öylece sallanıyordu ve ortalıkta öylesine dolaşıyor, kalpleri gözle görünür bir şekilde kırılmış halde oradan oraya geziniyorlardı." Bekoff, haklarında hiçbir şey bilmeden önce fillerin bu duygularını böyle gözlemlemişti. Daha sonra ise Douglas-Hamilton'dan henüz yakın bir zaman önce bu sürünün reisi olan dişi filin öldüğünü öğrendi.

İki bilim insanı yol almaya devam ederken sadece birkaç kilometre ötede ikinci bir grup fille karşılaştılar. Burada manzara çok daha farklıydı. Bu filler, hallerinden memnun görünüyorlardı. Başları yukarıda, kulakları canlı, kuyrukları havada duruyor, dışarıya bir mutluluk havası yayıyorlardı.

Birinci grup, sadece bir liderin ölümünün ardından başsız bir sürü haline gelmenin veya bir mesele üzerine geçi-

ci bir kaygı yaşamamanın değil, bir yasin üzüntüsü içindeydi; bunu kesin bir olgu olarak öne sürebiliriz. Birbirine sıkı sıkıya bağlı fil gruplarında bir filin ölümünün ardından fillerin nasıl yas tuttuğuna ilişkin pek çok örnek, bilim insanları tarafından kayıt altına alındı. Bunlar, bizim hayvanların yas tutmasıyla ilgili yeni yeni oluşmaya başlayan çalışmalarımız arasında bilimsel kesinliğe en yakın olan örnekler. Bu bağlamda filler, vahşi hayvanların nasıl yas tuttuğunu anlamak konusunda bir mihenk taşı görevi gören hayvanlardır.

Douglas-Hamilton'ın fillerle ilgili yıllardır yaptığı çalışmalar da bu noktayı kanıtlar nitelikte. 1997 yılından bu yana Douglas-Hamilton'ın araştırma ekibi, Kenya'da 900 filin bulunduğu Samburu National Reserve'deki fil nüfusunu inceliyordu. (Bu rakamda fili birbirinden ayırt ederek incelemek, çok etkileyici bir beceri. Kenya'nın güneyindeki Amboseli'de altı üstü yüzden biraz fazla habesh maymununun kimliklerini güvenilir bir şekilde tespit etmek ve öğrenmek için büyük çaba harcamıştım.) GPS teknolojisi, onun çalışmalarına başlamasından bir yıl sonra bilim insanlarının hizmetine girdi ve bu yolla edinilen veriler, ekibe filleri doğrudan gözlemlene olanağı sunmaya başladı.

Samburu'da da dişiler, diğer fil sürülerinde olduğu gibi, yavrularıyla sıkı bağlar kurar; dişi akrabalar ve sevilen başka yakın arkadaşlar birlikte kalmaya meyillidir veya bu gruplar ara sıra daha küçük parçalara ayrılırlar da belirli aralıklarla sürüyü yeniden oluşturmak için bir araya gelirler. Erkek filler ise yılın büyük bölümünde istedikleri gibi dolaşır ve ancak üreyebilen dişilere yaklaşmak için sürüye gelirler.

2011 yılındaki muhteşem bir keşfe göre, tarih öncesi filler de bu şekilde organize olurlarmış. Birleşik Arap Emirlikle-

ri'nin sınırları içindeki bir çölde geniş bir alana yayılmış ve devasa boyutları nedeniyle kısmen havadan görüntülenerek üzerine çalışılmış antik "kalıntılar", aslında fillerin ayak izleriydi. İlk başta baktığınızda yeryüzü üzerinde sadece birer çöküntüyümüş gibi görülen bu ayak izleri, bundan 7 milyon yıl önce farklı yaş ve boyutlarda en az on üç filin birlikte yürüdüklerini gösteriyordu. Bunlardan ayrı olarak bir tane de çok büyük bir filin izleri bulundu. Eğer durum bilim insanlarının şüphelendiği gibiyse ve ayrı yürüyen bir erkek filse; bu ayak izlerinin fillerin bugünkü sosyal örgütlenmelerinin prehistorik bir kopyası olduğu anlamına geliyor.

Fosilleşmiş bu çift yönlü yolun geometrik görünümünü de bize bir şey söylüyor. 12 hayvanın ayak izlerinin birbirini takip eden bir güzergah içinde olması, bize bu fillerin uyum içinde birlikte hareket ettiğini düşündürüyor. Yalnız dolaşan filin ayak izleri ise sürünükileri enlemesine kesiyor, bu da demektir ki neredeyse dikine bir yönde hareket ediyordu. Paleontolog Faysal Bibi, BBC'ye bu ayak izlerini bugünkü fillerin artık soyu tükenmiş atalarının sosyal davranışlarının "çok güzel bir fotoğraf karesi" olarak tarif etmişti.

Amboseli filleriyle ilgili uzun soluklu araştırmalar yapan Cynthia Moss, günümüz fillerinin akrabalık şemasını iç içe geçmiş bir çember olarak tarif ediyor: Dişiler ve onların yavruları merkezdeki çemberde. Bundan sonraki çemberde kız kardeş ve büyükanne gibi diğer dişi akrabalar, en dış çemberde ise önce bağımsızlığın kıyısında dolaşan genç filler ve son olarak da olgun gezici erkek filler var.

Birbirinden ayrı yaptıkları yolculukların ardından yeniden buluşan fillerin bir araya gelişleri ise neşe dolu, gözle görülebilen bir koreografi ortaya çıkarıyor. Filler, sarkık hortumlarını birbirine bağlıyor, fildişlerini birbirine dokunduruyor ve kulaklarını sallıyorlar. Bu arada büyük mik-

tarlarda çiş de yapıyorlar. Bazen bu büyük bedenler, kendi etrafında dönüyor ve tekrar birbirlerinin yüzüne bakacak şekilde eski pozisyonlarına dönüyorlar. On dakika gibi uzun bir süre devam edebilen bu karşılaşma sırasında büyük bir gürültü, çığlıklar ve boru sesleri de onlara eşlik ediyor.

Madalyonun öbür tarafında ise bu neşenin yerini yas alıyor. Douglas-Hamilton'ın ekibi, 2003 yılında, First Ladies ismi verdikleri bir ailenin kadın reisi Eleanor'un merkezinde olduğu hayli sarsıcı bir olayı kaydetti. Ekip tarafından iyi bilinen bir fil olan Eleanor, yıllar içinde 106 kez görölmüş ve gözlenmişti. Birazdan anlatacağım olayın meydana gelmesinden yaklaşık beş buçuk ay önce ise doğum yapmıştı. Dünyaya getirdiği dişi fil yavrusunun durumu iyiydi. Eleanor'un yakın arkadaşı Maya isimli fil ise araştırma ekibi tarafından geçen yıllar içinde 101 kez görölmüşü ve araştırmacılar onun büyük ihtimalle Eleanor'un kızı olduğunu düşünüyorlardı.

10 Ekim akşamının erken saatlerinde Eleanor, şiş vaziyetteki hortumunu yerde sürüklerken göröldü. Bir kulağı ve bir bacağı da yaralanmıştı. Douglas-Hamilton ve birlikte çalıştığı ekip arkadaşlarının daha sonradan bildirdiği üzere Eleanor, "birkaç küçük adım" atmış ve "büyük bir gümbürtüyle yere çökmüşü". Virtues ismi verilen fil ailesinin dişi reisi Grace, iki dakika sonra Eleanor'un yanına gelmişti. Önce hortumunu ve bir ayağını kullanarak Eleanor'un vücudunu incelemişti. Daha sonra fildişlerini ve hortumunu kullanarak Eleanor'u ayağa kaldırmaya çalıştı. Ancak ayağa kalkamayacak kadar zayıf düşmüş olan Eleanor, yeniden çöktü ve bu sefer Grace , iterek onun yürümesine yardım etmeye çalıştı.

Grace, Eleanor'un hayli kötü fiziksel durumuyla ilgili bir şey anlamış olacak ki, onun yardımına gelir gelmez inanılmaz bir sıkıntı hissettiğini açıkça göstermeye başlamıştı.

Bağırıyor ve Eleanor'u uzun fildişleriyle itmeye çalışıyordu. Grace'in kendi ailesi bir süre sonra yola devam etmeye başlasa da o, Eleanor'un yanında en az bir saat daha kaldı. Bu noktada, Eleanor'un kızı olduğu düşünülen Maya uzaktaydı ve Eleanor'un yere kapaklanmış olduğuyla ilgili en ufak bir fikri yoktu. Eleanor, bir daha hiç ayağa kalkamadı. Ertesi sabah öldü.

Radyo sinyalleri sayesinde öğrendiğimiz kadarıyla ikinci günde Maya, Eleanor'un on metre yakınına kadar geldi. Ancak Eleanor'un hareketsiz bedenine asıl ilgi gösteren Hawaiian Islands ismi verilen ailenin bir üyesi olarak bilinen Maui olmuştu. Hortumunu uzattı, hareketsiz vücudu kokladı, hortumuyla ona dokundu ve sonra da hortumunu ağzına götürerek dokunduğu şeyin tadının ne olduğuna baktı. Sağ ayağıyla Eleanor'un bedeni üzerinde dolaştı, onu dürtükledi ve ölü bedeni sol ayağı ve hortumuyla çekmeye başladı. Anladığım kadarıyla, bir önceki gün Grace'in yapmaya çalıştığı gibi Eleanor'un bedenini düzeltmeye çalışıyordu. Sonra Maui farklı bir şey daha yaptı: bedenin üzerinde ayağa kalkıp ileri geri sallanmaya başladı. Bu hareketlerin tamamı sekiz dakika sürdü.

Eleanor'un ölümünün ardından filler, tam bir hafta boyunca onun uzanmış bedenini incelemek ve duygularını ifade etmek için deyim yerindeyse bir geçit töreni yaptılar. Bu doğal parkın görevlileri, fildişi avcılarını caydırmak için olsa gerek, ölümünün üçüncü gününde Eleanor'un fildişlerini kestiler. Bu noktadan sonra geriye kalan, biçimi fena halde bozulmuş bir fil bedeni idi. Eleanor'un hortumu fena haldeydi ve normalde fildişlerinin olduğu yerde büyük delikler vardı.

Grace, aynı gün Eleanor'un yanına geri döndü. Bu kez bu yere yığılmış fili kaldırmak için hiçbir girişimde bulunmadı,

bedeninin yanında sakince durdu. Maya ve Eleanor'un ailesinin diğ er  yeleri de yakınına geldi. Ancak araştırma ekibinin raporlarına dayanarak söyleyebilirim ki onlar, biri hariç, Eleanor'un bedenine hiç dokunmad . O fil, Eleanor'un genç yavrusuydu. Annesine sokulmuştu. Kafası karşmıştı, diğ er genç yavrulardan süt emmeye çalışıyor, sonra tekrar annesinin bedenine yöneliyordu.

Nihayetinde bu yavru, hayatta kalma mücadelesini kaybetti. Annesinin ölümünü takip eden haftalarda emziren diğ er dişi fillerden sürekli emmeye çalışırken görülse de bu annelerin hiçbiri, onu emzirmek zorunda değildi ve o da süt olmadan hayatta kalabilmek için çok genç ve çok kırılgandı. Ancak bu arada, Eleanor'un ölümünün ardından geçen üçüncü günde, bu küçük yavru, sadece hareketsiz yatan annesiyle birlikte olmak ister gibi görünüyordu. Biblical Towns isimli akraba olmayan bir aile Eleanor'a doğru yaklaşırken Eleanor'un akrabalarından oluşan First Ladies isimli ailenin üyelerini bir kenara itmişti. Bu hareket, hem bir egemenlik gösterisi hem de bedeni inceleme arzusunun bir birleşimi gibi görünüyordu. Onlar da bu hareketleri yaparken sadece Eleanor'un genç yavrusuna dokunmamışlard . O zaman çekilmiş bir fotoğraf, bu genç yavruyu annesinin ve akrabası olmayan büyük ve azametli bir grup filin yanında yalnız başına dururken gösteriyor. Bebeğ n kat  duruşu ve eğilmiş hortumu, dokunaklı bir görüntü ortaya koyuyor.

Bundan sonraki dört gün boyunca Maya ve First Ladies ailesinin diğ er  yeleri, zamanlarını bazen Eleanor'un bedeni yanında bazen ondan uzakta geçirdiler. Ancak filin bedeni, dördüncü günde leş yiyen hayvanların,  akallar n, sırtlanların, akbabaların ve aslanların ziyafet alan  haline gelmişti. Spice Girls isimli aileden dişi bir fil olan Sage, alt nc  günde bedene yöneldi. Bir kısmı yenmiş, fildişleri kesilmiş haldeyken

bile beden, diğer fillerde bir tepki uyandırıyor. Sage, hortumuyla bedene dokunarak ve onu koklayarak orada üç dakika geçirdi.

Eleanor'un ölümünü takip eden hafta boyunca tek bir erkek fil bile oraya yanaşmadı. Bütün tepkiler dişilerden geldi ama sadece Eleanor'un dişi yakınlarından da değil. Eleanor'un kendi ailesi de dahil olmak üzere beş farklı fil ailesi, onun bedenine gözle görülür bir ilgi gösterdi. Douglas-Hamilton ve ekip arkadaşları, raporlarında ölüme ve ölen bir bireye sadece akrabalarından değil, diğer fillerden de gösterilen ilginin dikkat çekici olduğunu yazıyorlardı. Sonuç olarak, "Filler ıstırap ve ölüme genel olarak bir tepki vermektedirler" diye yazmışlardı.

Samburu'da gözlemsel çalışmalardan öğrendiklerimizi radyo takip verileri tamamlarken, Amboseli'de fillerin tepkilerini ölçen deneysel girişimler, fillerin ölüme verdikleri tepki ile ilgili bize yeni bir bakış açısı kazandırıyor.

Amboseli'deki filler üzerine yapılan araştırmayı özel olarak beğendiğimi söylemeliyim. Amboseli'de 2 bin 200 fil tespit edilmişti ve araştırmacılar tarafından ayrı ayrı tanınıyordu. Samburu'daki 900 filin tek tek bilinir olmasını etkileyici bulduysam, bunun iki katından fazla filin tanındığı bu araştırma ve araştırmacıların yoğun emeği karşısında saygıyla eğilmiş vaziyetteyim. Aynı zamanda Amboseli, benim Habeş maymunlarını izlemek için 14 ayımı geçirdiğim ve aynı zamanda ağır adımlarıyla arka bahçemde yürüyen filleri gözlemleme deneyimine sahip olduğum yer. Araştırmayı yürüten Cynthia Moss'un takip ettiği filleri (öyle olduklarını düşünüyorum), orada kaldığım sürece yaşadığım Amboseli Habeş Maymunu Projesi'ne ait sazdan yapılmış evin bir hayli yakınında gezintiler yaparlardı". Geceleri, telle kaplı açık pencereden yeşilliklerin arasında yavaşça hareket eden

büyük bedenlerinin çıkardığı sesleri duyardım. Gün içinde, karla kaplı Klimanjarro Dağı'nı arkalarına alan bedenlerinin siluetlerini izlerdim. Benim çalışma alanım primatlar olmasına ve hiçbir zaman resmi olarak Amboseli filleri üzerine çalışmamış olmama rağmen, evimde ve sahada çalışırken onlarla yaşadığım bu rastlantısal karşılaşmalar benim için unutulmazdı.

Amboseli fillerinin okşamak için bu hayattan göçmüş sevdiklerinin kemiklerini aramaya çıkmaları, bana inanılmaz derecede muhteşem geliyor; bu, fillerin zekalarını ve duygularını bir paket halinde sunuyor size. Fillerin hayatlarını kaybetmiş akrabalarının kemiklerini aynı yerde birlikte yaşadığı fillerin kemiklerinden ayırabildiklerini ve akrabalarının kemiklerine farklı davrandıklarını ben de gözlemledim. Bu bilgi, ne bir mit ne de hatalı. Fil mezarlığıyla ilgili popüler ama uydurma fikirlerle bir değil. (Filler ölmek için belli bir yere gitmezler. Suyu doğru seyahat ederken sulak bölgelerde ölmüş olmaları rastlantısal bir şeydir veya maa-lesef insanlar aynı dönemde o kadar çok fil öldürmektedirler ki onların sağa sola dağılmış iskeletleri, bir mezarlık gibi görünmektedir.) Aslında, fillerin ölen akrabalarının kemiklerini aradıkları fikrini Cynthia Moss'tan edindim.

Elephant Memories isimli kitabında, birkaç hafta önce hayatını kaybetmiş bir dişi reisin çene kemiğini kampa geri getirmesinin ardından olanları anlatıyor. Bu hikayeye göre filler, çene kemiğinin kokusunu aldıklarında yollarından geri dönüyor ve kemiğin yanına gidiyorlar. Aile kemiği incelemeyi bitirip yoluna devam derken bir fil, geride kalıyor. Bu, ölen dişi filin yedi yaşındaki oğlu ve çene kemiğini sıvazlamaya, onu ayağı ve hortumuyla evirip çevirmeye devam ediyor. Moss, bu genç erkek filin annesini tanıdığına emin.

Diğer Amboseli fillerinin bir akrabalarının –ailenin dışı reisinin- kemiklerine verdiği tepki, video ile kayda alınmıştı. Küçük bir grup, fil kemiğinin etrafını sarıyor. Bazı filler, kemikleri evirip çeviriyor ve hortumlarıyla alıp en ince ayrıntısına kadar her şeyini inceliyor, üzerindeki çatlakları hissediyorlar. Kemikler bu kadar detaylıca incelenirken fillerin, en azından bazılarının, sesler çıkararak bu duruma eşlik etmesi çok çarpıcı. Kemikler yine yere bırakıldıktan sonra filler, bu kez onlara arka ayaklarıyla dokunuyor.

Yolculukları boyunca karşılarına çıkan güneşten kuruyup sararmış kemikleri okşamak, Amboseli filleri arasında yaygın bir hareket. Peki bu videoda da kaydedilen (ve diğer fil araştırmacıları tarafından tarif edilen) fillerin kemikleri inceleme hareketi, anlatıcıların iddia ettiği gibi bir yasın yansıması mı? Fillerin kemiklere gösterdiği tepkinin derecesi, ölmüş fil ile olan akrabalığıyla bir şekilde ilgili olabilir mi? Akrafa fillerin birbirleriyle çok güçlü bağlar kurduğunu, fillerin hafızalarının çok iyi olduğunu ve fillerin yas da tuttuğunu bildiğimiz için bu sorduğumuz sorunun evet şeklinde yanıtlanması akla daha yatkın geliyor. Fillerin bir süre önce ölmüş sevdiklerinin kemiklerini tanıyabilmeleri ve ölmüşlerine bağlılıklarını göstermek için bu kemikleri ziyaret etmeleri tuhaf mı?

Karen McComb, Lucy Baker ve Cynthia Moss, Amboseli’de bilimin işleyişinin harika bir örneğini sergileyerek bu tür sorulara deneysel yanıtlarla karşılık verdiler. Bu deneyler, Moss’un fillerin akrabalarından birinin ölümünün ardından ölen filin kemiklerine nasıl tepki gösterdiklerine ilişkin rastgele gözlemlerinden edildiği izlenimleri üç bilim insanının oldukça temkinli bir şekilde takip etmesiyle başladı. Araştırmanın soruları şunlardı: Filler, ölmüş fillerin kafatası ve fildişlerine diğer nesnelerden daha fazla mı

ilgi gösteriyorlar? Fil kafataslarına diğer büyük memeli hayvanların kafataslarına gösterdiklerinden daha fazla mı ilgi gösteriyorlar? Akrabalarından geriye kalan kafataslarını incelemeyi, akrabaları olmayan fillerin kafataslarını incelemeye tercih mi ediyorlar? Deneysel verilere göre bu üç soruya verilen yanıtlar sırasıyla: evet, evet ve hayır. Filler, kendi türlerinin kemiklerini diğer nesnelere veya diğer türlerin kemiklerine göre daha fazla önemsiyorlar ancak kendi akrabalarının kafataslarını diğer fillerin kafataslarına tercih ettiklerini gösteren bir kanıt bulunmuyor.

Öncelikle McComb ve çalışma arkadaşları, bir dizi fil ailesine bir parça fildişi, bir parça odun ve bir fil kafatası verdiler (her seferinde tek aileye). Bu nesnelerin dizilimini dikkatli bir şekilde kontrol ettiler. Her seferinde en sağda, ortada veya en solda yer alan nesne değişti. Fillerin davranışları filme kaydedildi. Elde ettikleri görüntüleri analiz etme zamanı geldiğinde, bir filin bir nesneyi ayağıyla veya hortumuyla ne kadar süre incelediğine özellikle dikkat ettiler. Filler, onlara sunulan üç nesne arasında önce fildişini tercih ettiler. İkinci tercih ettikleri obje kafatası, sonuncusu da tahta oldu. Sonuçta kafatası hayvan hayattayken dışarıdan görünmez. Fildişi ise tersine tamamen görünür ve belki de üzerinde kime ait olduğunu gösterecek bir iz, bir delik veya farklı renkte bir bölüm olabilir. Fildişinin bu yüzden tercih edilip edilmediğini merak ediyorum. Araştırmacılar, fildişinin yaşayan fillere olan bağına dikkat çekerek bu ihtimalin mümkün olabileceğinin belirtiyorlar.

Deneylerde bundan sonraki aşamada biri fil, biri bizon ve diğeri gergedana ait üç kafatası, fil ailelerinin önüne kondu. Filler çok net biçimde kendi türlerinin kafataslarını tercih etti ve diğer türlerin kafataslarına ilgi göstermelerine rağmen bu ilgi çok daha düşük bir seviyede kaldı. Araştırmanın

üçüncü kısmı, her biri son bir ila beş yıl arasında dişi reisini kaybetmiş olan üç fil ailesini kapsıyordu. Hayatta kalan bu fillere bu üç dişi reisin kafatasları verildi. Bu üç kafatasından elbette sadece biri, kendi grubunun reisine aitti. Filler, kendi dişi reisinin kafatası kemiklerine diğerlerine gösterdiğinden daha fazla ilgi göstermedi.

Peki o zaman Moss'un gözlemlediği yedi yaşındaki erkek filin annesinin kemiklerini okşamasıyla ilgili anekdot ne anlama geliyor? Deneysel çalışmanın sonuçları, bu oğulun annesinin kalıntıları üzerinde dururken ifade ettiği duyguları veya fillerin sevdiklerinin kemiklerini okşayarak onların arkasından yas tutuyor olabilecekleri iddiasını çürütüyor mu? Bence bu soruya verilecek yanıt hayır. İyi tanıdıkları bir hayvanın davranışlarını oldukça temkinli bir şekilde yorumlayan bu bilim insanları veya diğer gözlemciler, bir hayvanın bir davranışta bulunma veya bir duyguyu ifade etme kapasitesinden bahsediyorlar. Kaybettikleri bir akrabalının veya arkadaşlarının ardından sadece bazı filler yas tutuyor, sadece bazı filler ölmüş akrabalarının kemiklerini okşuyor bile olsa; bu hareket, bu hayvanlar için sahici ve anlamlıdır.

Hayvanların duyguları söz konusu olduğunda bugünün hayvan davranışı bilimi, güvenilir gözlemcilerin not aldığı olaylar ve kontrollü deneylerden (Amboseli'deki araştırmacıların bize gösterdiği üzere, kontrollü deneyler sahada da gerçekleşebiliyor) elde edilen sonuçların arasında yolunu bulmaya çalışıyor. Bu iki kaynak birbirini tamamlayıcı nitelikte. Sahadan bildirilen vakalar daha nadir olabilir ama belki daha önce hakkında hiç kuşku duyulmamış birtakım ihtimaller veya hayvanların davranışlarının duygusal derinliği konusunda bize ipuçları verebilirler; kontrollü kanıtlar ise cazibeli ihtimaller hakkında durmadan spekülasyon

yapma riskine karşı frenlere asılmamızı sağlar. McComb, Baker ve Moss'un yaptıkları deney, bütün fillerin kendi ölmüş akrabalarının kemiklerini tanıdıkları ve onları tercih ettikleri yönündeki aşırı iddiaları sınırılıyor. Bu, aynı zamanda bütün fillerin yas tutma biçimiyle ilgili spekülasyonlara da bir sınır getiriyor.

McComb'un çalışması, fillerin kendi türlerinin kemikleriyle çok yakından ilgilendiklerini bize gösteriyor. Bu eğitim, günlük hayatta fillerin kendi akrabalarının kemikleriyle (aynı zamanda akrabalarına ait olmayan kemiklerle de) haşır neşir oldukları anlamına geliyor. Fillerin kendi akrabalarının kemiklerini kolayca nasıl tanıdıkları ve bu kemikler tarafından temsil edilen ölmüş fillerin arkasından nasıl yas tuttukları ise bir sır.

Bir keresinde, Amboseli'de Echo isimli ailenin üyesi olan filler, birkaç hafta önce hasta düşen ve sonra da ölen genç bir dişi filin cesedinin yanına geldiler. Fillerin cesedi incelemesi şaşırtıcı değil ama bundan sonra yaptıkları oldukça dikkat çekiciydi. Filler, ölmüş filin etrafındaki toprağa ayaklarıyla vurmaya başladılar. Ayaklarını vurarak toprağı kazan filler, kazdıkları toprağı cesedin üzerine atmaya başladılar. Bir kısmı bunu yaparken bir kısmı da etraftaki ağaçların dallarını, palmiye ağaçlarının yapraklarını koparıp filin yatdığı yere getiriyor ve üzerine koyuyordu. Tam bu noktada milli parkın bekçilerinden biri, küçük uçağıyla fillerin üzerinde dönmeye ve alçalarak, ormanın içindeki bekçileri ölen filin bulunduğu yere yönlendirmeye başladı. Amacı, ölen filin dişlerini almaktı. Bu sırada filler korktu ve kaçtı. Eğer filler rahatsız edilmemiş olsaydı bence bedeni gömeceklerdi.

Fillerin ölen bir fili gömmeye çalışmalarını izlemek, tatlı olunması muhteşem bir şey olmalı. Bu kesintiye uğramış girişim, ölmüş fili bedenine zarar gelmesinden korumak

için mi yapılıyordu? Filler üzerinde uzun süren araştırmalar yapan araştırmacılar, (benim bildiğim kadarıyla) bu tür bir davranıştan neden hiç bahsetmediler? Fillerin, ölmüş bir filin bedenini gömmesi yaygın bir davranış olamaz; bilim insanları, sahada bu tür bir rutini kaçıramayacak kadar uzun saatler geçirdiler. Ancak Moss'un gördüklerini görmezden gelmek mümkün değil, özellikle onun fillerle ilgili yakın gözleme dayalı bilgileri düşünüldüğünde.

Tennessee eyaletindeki Hohenwald'da bulunan Elephant Sanctuary'deki (Fil Barınağı) filler de bakıcıları tarafından çok iyi tanınıyordu. Fillerin geçmiş hikayeleri (çoğunlukla eğlence sektöründe veya hayvanat bahçelerinde), yeni hayatlarına nasıl adapte oldukları, kiminle arkadaş oldukları ve kişilik özelliklerini nasıl dışa vurup ifade ettikleri tek tek not ediliyordu. Bilgili ve özenli gözler, fillerin davranışlarındaki zekaya tanıklık ediyorlardı ve daha sonra barınağın internet sitesine bunlar hakkında yazarak barınağın dışındaki fil sever topluluklarla bu gözlemlerini paylaşıyorlardı. Bu sitede her fil için ayrılmış ayrı bir bölüm vardı. Tina isimli filin hikayesine karşı ayrı bir yakınlık duymuştum.

Tina, 1970 yılında Oregon eyaletindeki Portland'da bulunan bir hayvanat bahçesinde doğmuştu. İki yaşındayken Kanada'daki British Columbia'da bulunan bir oyun çiftliğine satılmıştı. 14 yıl boyunca yanında sadece Susie isimli Saint Bernard cinsi bir köpek ile bir ağılın içinde yaşadı. Arada sırada çiftliğin sahiplerinin çocuklarının gece vakti ağıla yaptıkları ziyaretlerle neşeleniyordu. Her saat ve her gün yalnızlığa katlanmak zorunda olan Tina'ya bu 14 yıl kim bilir nasıl da uzun gelmiştir? Sonunda Tina'nın yanına Tumpe adında bir fil geldi. Bu iki fil, çiftlik satıldıktan ve Great Vancouver Zoo isimli bir hayvanat bahçesine dönüştürüldükten sonra bile birlikte kalabildiler. Hiç olmazsa bu kez Tina'nın yanında

bir arkadaşı vardı. Fakat bu durum da ancak 2002 yılına kadar sürdü. Yanına gelen Tumpe isimli fil, ABD'deki başka bir hayvanat bahçesine satıldı. Tina yine yalnız kalmıştı.

Bütün bunlar olurken Tina'nın sağlık durumu pek de iyi değildi. Doğal ortamlarından uzaktaki diğer filler gibi çok kiloluydu, ayaklarında sorunlar vardı. Kanadalı hayvanat bahçesi, ona o kadar özen gösteriyordu ki sonunda onu hayvanat bahçesindeki fiziksel ve duygusal kısıtlamalarla dolu hayatından azat ettiler. Böylece Tina, 2003 yılının Ağustos ayında 5,000 kilometre uzaklıktaki Tennessee'de bulunan Elephant Sanctuary'ye gönderildi. Orada uzun yıllardır yokluğuna katlanmak zorunda bırakıldığı şeyi buldu: kendi cinsinin arkadaşlığı ve yakınlığı.

Ancak yine de mutlu sona kolay ulaşamadı. İki ayrı tür, hem insanlar hem de filler, Tina'ya durmadan şefkat göstermek, onu duygusal olarak desteklemek durumundalardı. Sonuçta Tina, o zamana kadar hiçbir durumda birden fazla file aynı ortamı paylaşmamıştı; şimdi birdenbire fillerden gelen sosyal işaretlerle başa çıkmak ve filler arası ilişkiler içinde karşılıklı anlaşılarak bir ilişki ağı oluşturmak durumundaydı. 2004'ün başlarında Tina, bazı sosyal etkileşimlerde hala tereddüt eder haldeydi. Fillerin yaşadığı ahıra birden fazla fil girdiği anda dışarı çıkıyordu.

Ocak ayının ortalarında, önce Tarra isimindeki bir fil, bir gece sonra da Jenny isimli bir başka fil gelip Tina'ya sürünmeye başladı. Tina, her ne kadar diğer ahıra taşınsa da bu iki dişi fil ile yakın ilişkiler kurmaya devam etti. Bir gün Jenny, Tina'nın ahırına daldığında Tina, oynadığı topu ve ahırın içindeki samanlıkları sahiplenir bir tavır gösterdi ancak sonunda biraz daha rahat hissetmeye başladı. Bu olumlu bir aşamaydı. Aynı ay içerisinde Tina ve Winkie isimli bir fil arasında da bir bağ yeşermeye başladı. Bakıcılar, Win-

kie'nin, Tina ile biraz gizli kapaklı bir sosyal bağ kurmaya çalıştığını fark ettiler. Winkie için bu barınaktaki diğer fil-
lere alışmak, neredeyse iki yıl sürmüştü. Şimdi ise Tina'nın
ilgi ve şefkatine aç gibi görünüyor ancak bunu insan türü-
nün gözlerinden gizlemeye çalışıyordu.

Winkie'nin kişisel tarihi düşünüldüğünde, bu tür bir
davranış anlaşılabilir bir şeydi. Burma'da vahşi hayatın içi-
ne doğan Winkie, henüz bir yaşındayken tutsak edilmiş ve
ABD'deki bir hayvanat bahçesine getirilmişti. Burada ise
görevli personel, Winkie'nin davranışlarını sert bir şekilde
terbiye etmeye çalışmışlardı. Hayvanat bahçesinde çektiği
zorlukların üstesinden gelmesi zaman almıştı ama Tina'nın
yakınlarında durup ona dokunmaya başlayarak yeni adım-
lar atıyordu. Onun bu özenli tavrı da barınağın çalışanları
tarafından teşvik edilmişti.

Mart ayında, Tina ve Winkie'nin keyifli etkileşimleri
devam ederken Tina, bir yandan da Sissy adında bir fil ile
özel bir bağ kurmaya başladı. Aynı Winkie gibi Sissy de bir
yaşındayken yaşadığı doğal ortamdan koparılmıştı. Tay-
land'da yakalandığı yerden, ailesinden koparılan Sissy, hay-
vanat bahçelerine kapatılmış ve hayli karmaşık ve üzücü
çeşitli olaylar yaşamıştı. Bir keresinde Teksas'taki bir hay-
vanat bahçesinde sele kapılmış, bir diğerinde ise bakıcıları
tarafından dövülmüştü. Bununla birlikte Elephant Sanctu-
ary'de oldukça uysaldı. Kendi duygusal güvenliği için hemen
hemen gittiği her yere yanında bir teker taşıyordu. Ama di-
ğer fillerle bir arada olmaktan da keyif alıyordu.

Tina'nın geleceği ile ilgili umutlar bir anda suya düştü,
beklenmedik bir şekilde öldü. Motor becerilerindeki birta-
kım kayıplar ve iştahının azalması gibi küçük sorunlarla
ilgili tedavisi sürüyordu ama Tina'nın genel durumu gayet
iyiydi ve hiçbir aşamada hayatını tehdit eden bir durum

görülmedi. Ancak bir gün olduğu yere yığıldı, ayağa kalkması için yukarı doğru çekildiğinde bile ayaklarının üzerinde duracak hali yoktu. Samanlardan oluşan yatağının üzerinde nefes alamaz vaziyette uzanıp kaldı.

Tina'nın bakıcıları, o gün ve o günden sonra uzun bir süre onun ardından yas tuttular. Ancak benim odaklanmak istediğim, Tarra, Winkie ve Sissy'nin tepkileri. Tarra, Tina'nın bedenini ziyaret eden ilk fil oldu. Yıllar sonra Tarra, Bella isimli bir köpekle yakın arkadaşlığı sayesinde bir yıldız olacaktı. "Tarra ve Bella" hikayesi viral haline geldi ve CBS Sunday Morning programında televizyona çıktı, aynı zamanda hikayesi *Unlikely Friendship* isimli kitapta anlatıldı (bkz. 10. bölüm). Ancak şimdi henüz, 2004 yılındayız ve evet, Tarra, fil arkadaşı Tina'yı kaybetmişti. Sissy ve Winkie de. Zaten bu ikisi, ilk gece ve kısmen de ertesi gün boyunca Tina'nın bedeninin üzerinde duran iki fil olmuşlardı. Yemek yemek, su içmek ve yürümek için onlara sunulan fırsatların tamamını reddetmişlerdi. Sissy, sakince duruyordu ama Winkie tam tersine huzursuzluğunu açıkça gösteriyor ve durmadan Tina'nın bedenini dürtüyordu.

Ertesi gün barınak çalışanları Tina'yı gömmek için bir araya geldiler. Tarra ve Winkie, mezarın başında duruyorlardı. Sissy'nin de onlara katılmasının ardından burası, bu üç filin o akşam ve ertesi gün boyunca bekledikleri yer olacaktı. Yine, bir kere daha yas tutma konusundaki kişisel farklılıklar açıkça görülüyordu: Tarra daha sesli bir biçimde kendini ifade edip bakıcılarından ilgi isterken Sissy nöbet tutuyor, Winkie ise gergin bir vaziyette dolanıyordu.

Bunu takip eden gün Sissy, Elephant Sanctuary'nin başka bir bölümüne taşınmadan önce bu duruma tanık olan insanları şaşırtan bir tercihte bulundu. O her yere götürdüğü lastiğini, onun duygusal güvenliğini sağlayan o battaniyeyi arkadaşının mezarının üzerine bıraktı. Ve orada günlerce kaldı.

6

MAYMUNLAR YAS TUTAR MI?

Sri Lanka'da Makak maymunları, bir adada gerçek bir cennetin içinde yaşıyorlar. Bu maymunlar, yeşil ağaçlardan oluşan büyük örtünün altındaki ağaçlarda uzun ve ince iplere asılı olan lezzetli tırtılları yakalamak için kavrıyıcı ellerini kullanıyorlar. Orman, sulu meyveler açısından cömert ve içindeki küçük göl, maymunların çok sevdiği bir başka yemekle dolu: zambak çiçekleri.

Makak maymunları, bu bolluğun ortasında bile tehlikelerle karşı karşıya kalıyorlar. Bu tehlikelerin bir kısmı, kendi gruplarının içinden bazıları dışından geliyor. David Attenborough, *Clever Monkeys (Akıllı Maymunlar)* ismini taşıyan belgeselinde maymunlar aleminde alt sınıfın bir üyesi olmanın çok belirgin bir bedeli olduğunu açıklıyor. Sadece yüksek statülü maymunlar, dalları gölün üzerine uzanan ağaçlardan aşağıya sarkarak zambakların köklerini yiyebilir; düşük statülü maymunlar ise doğrudan suya girip zambakların köklerine ve soğanlarına ulaşarak karnını doyurmak zorunda. Ancak tek sorun, bu işin zaman alması ve bunu yapış tekniğini öğrenmek değil. Asıl sorun, büyük ve somut bir başka sorunun varlığı: gölü evi olarak seçmiş dev bir kertenkele.

Bu tür bir sürüngenin varlığının yarattığı tehlikenin farkında olan maymunlar, düşük rütbeliler suyun içine girer-

ken göl kenarında etrafı gözetleyecek birine görev veriyorlar. Kenarda bekleyen nöbetçinin görevi, dev kertenkeleyi gördüğü anda çığlığı koparmak ve böylece gölün içindekileri uyarmak. Eğer gölün kenarında nöbet tutan dikkatli bir maymunsa bu metot oldukça iyi çalışıyor. Ancak bahse konu olay günü, genç bir maymun yemek aramak için göle dalmışken nöbetçi uyuyakalıyor. Diğer maymunlar, dev kertenkeleyi fark edip de bağırana kadar çok geç oluyor. Kamera, dev kertenkelenin kendine has o büyük ağzını sağa sola savurduğu anları yakalıyor, artık ölmüş bir maymun, çenesinde sıkışmış vaziyette. Diğer maymunlardan hiçbiri, olan biteni takip etmiyor. Maymunun aynı gruptan arkadaşlarından hiçbiri, onu kurtarmaya yeltenmiyor. Dev kertenkele linç edilmiyor, ölen maymunun ardından görünürde kimse yas tutmuyor.

Daha sonra ölmüş olan başka bir makak maymunu kameralara yansıyor. Ağacın altında serilip kalmış, bir grubun liderliğini almak için başka bir erkek maymunla yaptığı kavganın mağlubu olmuş. Bacakları kaskatı, yüzünü buruşturmuş bir ifadeyle duruyor. Aynı gruptan arkadaşları geliyor, aralarında kendi çocuklarının da olduğu yedi veya sekiz maymun, bedenini etrafını sarıyor. Bazıları eğilip kokluyor, bazıları ölü bedene dokunuyor. Maymunlardan biri, yukarıda sabit bir şekilde kalmış ele dokunduğunda el birden titriyor ve hemen eski pozisyonuna dönüyor. Meraklı maymunlar, bir süre sonra cesedin yanından uzaklaşıyor. Liderlik mücadelesinde hayatını kaybetmiş olan maymun, ağacın altında kendi kaderine terk ediliyor.

Maymunların bu iki ölüm karşısındaki tepkileri, vahşi hayvanlar arasında yaygın olan senaryoları temsil eder nitelikte olabilir. Genç maymunun ölümü, çok hızlı gerçekleşiyor ve ölünün bedeni, avcı hayvanın büyük ağzında hızla

gözden kayboluyor. Bu olaylarda hayatta kalmayı başaran maymunların ne düşündükleri veya ne hissettikleri –eğer düşünüyor ve hissediyorlarsa- bizim için bir muamma. Eski liderin rakibi tarafından öldürüldüğü olayda grubun tepkisi ise kayda değerdi. Ölü bedeni bakarak, dokunarak ve koklayarak incelediler. Bu olayı izleyen gözlemciye göre, bu cesedin etrafında toplanan maymunlar, kesinlikle anormal bir şeyin olduğunun farkındaydılar: ölmüş grup liderlerinin uyuduğunu, dinlendiğini veya yaralı olduğunu düşünmüyorlardı. Ancak, ortada yas tutmanın dışarı yansıyan bir işareti yoktu.

Vahşi doğada birbiriyle sıkı bağlar içinde yaşayan primatlar, hayatlarının başından itibaren çok sayıda kayıp yaşarlar. Primatolog Jeanne Altmann, artık bir klasik haline gelmiş *Baboon Mothers and Infants* (Anne ve Yavru Habeş Maymunları) isimli kitabında Kenya, Amboseli'deki Habeş maymunları arasında yaşamın ilk iki yılındaki ölüm oranının yüzde 30 olduğunu söylüyor. Bu ilk iki yılın ardından ölüm oranları düşüyor ancak yetişkinlikte yeniden yükselmeye başlıyor. Dişi Habeş maymunlarının yetişkinlik çağında ölüm oranları yüzde 12. Bu oranlar, her ne kadar belli bir bölgede yaşayan belli bir maymun türü üzerinde, belli bir zaman dilimi içindeki maymunlara özgü olsa da demografik profiller, bu oranların vahşi hayvanlar için de alışıldık olduğunu gösteriyor.

Gruptan bir arkadaşın ve belki hatta kendi çocuğunun veya bir başka yakın akrabasının veya sosyal bir partnerin ölümü, gruplar halinde yaşayan vahşi hayvanlar için hiç de nadir karşılaşılan bir durum değil. Eğer yas tutma ve keder duygusunu evrimsel teori bağlamında değerlendirecek olursak, negatif bir hipotez (bilimsel olarak söylenecek olursa “sıfır hipotez”) akla gelebilir: Hayatta kalma ve yeniden

üreme mücadelesiyle karşı karşıya olan vahşi hayvanlar, bir grup üyesi öldüğünde yaslarını ve kederlerini ifade etmek için zaman veya enerji harcamamalıdır. Bu hipotezin biraz daha zayıf bir versiyonu şu olabilir: Vahşi hayvanlar, ancak hayatta kalmaları için gerekli kaynaklar bolca bulunduğu yas tutmak için zaman ve enerjilerini harcarlar.

Eğer bir ölüm, keder ve yas gibi hiçbir duygusal tepki ortaya çıkarmıyorsa, bu keder duygusunun yokluğu, doğal seleksiyonun kapsamına giren enerji tasarrufu stratejisi ile açıklanabilir mi? Eğer durum böyleyse, geride kalan bazı hayvanlar, yas duygusunu veya kederi hissediyor ama görmezden gelmeyi mi tercih ediyor? Ya da hissettikleri bir duygu yok mu? Sadece gözlemleyerek ve stres psikolojisi testlerinin hayli müdahaleci ölçümlerini kullanmadan bu iki seçenek arasındaki farkı anlamamız mümkün değil. (Bu müdahaleci önlemlerin bize ne öğrettiğini birazdan ele alacağız.)

Eğer herhangi bir makak maymunu, göldeki dev kertenkele tarafından yutulan genç maymunun ölümü üzerine yas tutacaksa bu kesinlikle annesi olur. Hemen hemen bütün primatlarda olduğu gibi, anne-bebek ilişkisi makak maymunlarında da inanılmaz derecede yakındır. Araştırmalar, makak maymunlarının akrabası olan Hint maymunlarında anne-çocuk arasında karşılıklı, yüz yüze bir iletişimin olduğunu gösteriyor. Bu ilişki içindeki davranışlar arasında ağzını şapırdatmak, ağız ağıza dokunmak ve diğerlerinden çok daha dikkat çekici olarak karşılıklı sabit bakışmalar var.

Kendi türümüz açısından, yeni doğmuş bebekler bakıcılarıyla aralarında yeni bir bağ kurarken bu karşılıklı bakışmaların ne kadar önemli olduğunu bir düşünün. Bunun bende hatırası o kadar büyük ki, kendi kızım Sarah'nın bebekliğinden bu yana 19 yıl boyunca bu net anıyı kendimle

birlikte taşıyorum. Bir Cumartesi sabahıydı ve doğumunun tam olarak dördüncü haftasıydı. Yeni taşınan komşularımıza hoş geldiniz ziyareti yapmak üzere yürürken Sarah'ı evimizin önündeki yolda kucagımda taşıyordum. Yürürken bir yandan ara sıra ona bakıyordum, bir seferinde o soğuk Kasım günü tamamen sarmalanmış vaziyette kollarımın arasındayken bana kocaman gülümsedi. Bu gelişimci psikologların sosyal gülümseme diye tarif ettikleri bir gülümsemeydi, ne yaptığığın ayırdında olan, yeni doğan bebeklerin farkında olmadan yaptıkları bazı refleks ağız hareketlerinden farklı bir gülümseme. Yorgun ama sevgiden sarhoş olmuş benim gibi bir anne için bu gülümseme ve karşılıklı bakışma, tek bir şey ifade ediyordu: bebeğim de beni seviyor.

Anne maymunlarla bebekleri arasındaki duygusal ilişkinin çerçevesi pek üzerinde çalışılmış bir alan değil. Bununla birlikte, nesiller boyu paylaşılagelmiş bu bakışmaların ve yüz ifadelerinin hem yeni doğanların hayatta kalma oranını arttırmasına hem de iki taraf arasında rahatlatma ve keyif hislerinin akmasına neden olmasını beklemek makuldür diye düşünüyorum. Yeni doğan maymunlar, annelerinin beline yapışık vaziyette yaşar; en başta anne maymun, bebek maymunun bütün yaşam evrenidir; sıcaklığın, yemeğin ve güvende olma hissinin kaynağıdır. Anne için ise bebeğin bakımı, tüketici bir süreçtir. Bebeğini sürekli taşımak durumundadır (bazı maymun türlerinde bazen babalar ve kardeşler de bu taşıma işine yardım eder). Anne maymunlar, bebeklerini kucaklarında hoplatır, onlarla oynar, ağızlarını onlara doğru yönelterek şefkatle şapırdatır ve karşılıklı bakışabilmek için bebeklerinin bakışlarını yakalamaya çalışırlar.

Çok sayıda anne maymunun yeni doğmuş bebeklerini kaybettiklerini ölüm oranlarından biliyoruz. Bazı anne maymunlar, yeni doğmuş bebeğini kaybettiği zaman onu

öylece olduğu yere koyuyor veya düştüğü yerde bırakıyor ve yaşamlarına devam ediyorlar. Bu geride bırakma sürecinde dışarıdan görülebilecek hiçbir keder belirtisi göstermiyorlar. Bazı anne maymunlar ise bebeklerinin ölü bedenlerini taşımaya devam ediyorlar. Bu taşıma işi, annelik duygularıyla hissedilen bir tür yas olabilir mi?

Anne maymunların ölmüş bebeklerinin bedenlerini taşımaları, primatolog Yukimaru Sugiyama ve meslektaşları tarafından Japon makak maymunları arasında yirmi yılı aşkın bir zamandır gözlemleniyor. Bu maymunlar, makak ve Hint maymunlarının yakın akrabaları. Bu maymunlar, Japonya'daki Takasakiyama Dağı'nın güney eteklerinde yaşıyorlar. Dokuz yıllık oldukça yoğun bir veri akışının sonuçlarına göre, vahşi ortamda yaşayan hayvanlarda beklenebileceği üzere bebek maymunlar arasında ölüm oranı yüksek. Hint maymunlarının bir yıl içerisindeki ölüm oranı yüzde 21.6 olmuş. Yirmi dört yıla yayılan araştırmalar sonucunda 6781 Hint maymunu doğumu gözlemlenmiş, annelerin sadece 157'sinin ölü yavrusunu taşıma pratiği gösterdiği kaydedilmiş. Araştırmacılar, bebeğin ne kadarlıkken öldüğü ve annenin ölü bedeni ne kadar süre taşıdığı gibi soruların yanıtlarını almak için istatistikler tutmuşlar. Ölümün birinci haftasında, annelerin yüzde 91'i bebeklerinin cesetlerini taşımayı bırakmış. Annesi tarafından en uzun süre taşınan ölmüş bebek ise artık küçük bedeninin çürümeye başladığı, etrafını tamamen sineklerin kapladığı ve kötü kokular yaydığı 17 günün ardından bırakılmış. Bu sırada diğer maymunların pek çoğu, bu anneden uzak durmuş; genç maymunlar, bu ölü bedene yaklaşılmaya çalıştığında ise anne maymun onları uzaklaştırmış.

Bu verileri ortaya koyan Sugiyama ve araştırmanın diğer yazarları, şu önemli soruyu ortaya atıyor: Anne maymunlar, ölmüş bebeklerini taşıyarak bir tür keder duygusu mu ser-

giliyor yoksa bu durum, annelerinin bebeklerinin öldüğünün farkında olmadığı gibi bir gerçeğe mi işaret ediyor? Bu olay için ortaya konacak bir sıfır hipotez, bu vahşi hayvanların enerjilerini idareli kullanmaları gerektiği gerçeğini hesaba katmalı. Sonuçta bir bedeni taşımak, annenin önemli ölçüde enerji harcaması anlamına geliyor. Bu maymunlar, Takasakiyama'da her gün oldukça dik bir tepeyi tırmanıyorlar, o sırada ölmüş bir bedeni taşıırken de bir elini kullanamaz hale geliyorlar. Hareketleri ve yiyecek arama faaliyetleri kesinlikle sekteye uğruyor. O zaman bunu neden yapıyorlar? Bebeğin ölümü, doğumunun ardından bir ay içinde gerçekleştiyse annenin bebeklerini taşıma oranlarının gözle görülür bir şekilde artması ne anlama geliyor? Hatta eğer bebek bir günden fazla yaşadysa ancak birkaç gün içinde hayatını kaybettiye, annenin bebeği taşıması daha yaygın bir hal alıyordu. Sugiyama'nın çalışma grubunun notlarına göre bu örüntü, bebeğin kendi başına hareket etmesinin mümkün olmadığı, annesine daha yapışık olduğu ve düzenli olarak emdiği bir dönemle de birebir eşleşiyor. Bununla birlikte ölen bütün yeni doğanlar, anneleri tarafından taşınmıyor. Dolayısıyla bebeğin boyutu, ağırlığı veya yaşı gibi tetikleyici herhangi bir unsur, maymunları doğuştan gelen bir tepkiye itiyor değil.

Benim için en merak uyandırıcı şey, daha uzun yaşayan ve muhtemelen anneleriyle daha uzun süre duygusal bağ kuran bebek maymunların anneleri tarafından neredeyse hiç tanınmayan yenidoğanlardan daha fazla taşınmaması. Bütün bu verileri bir araya getirince, bu davranışların da maymunların yas tuttuğuna ilişkin iddiaların altını dolduracak nitelikte olmadığını söyleyebiliriz.

Etiyopya'daki Guassa bölgesindeki gelada maymunları üzerine çalışmalar yürüten Peter Fashing ve meslektaşları da, anne maymunların ölmüş yavrularının cesetlerini

taşıma davranışından bahsetmişlerdi. Büyük gövdeli, uzun tüylü Guassa gelada maymunları, Etiyopya'nın dağlık alanlarındaki otlaklarda yaşıyorlar. Üç buçuk yıllık bir zaman dilimi içinde Guassa'da on dört dişi maymun, ölmüş bebeklerini taşıdılar. Bazıları sadece bir saatliğine, bazıları çok daha uzun bir süre. Bu taşıma sürelerinin birçoğu bir ila dört gün arasında değişiyordu. Ancak özellikle üç dişi, bebeklerini hayli kayda değer bir süre yanlarında taşıdılar: On üç, on altı ve kırk sekiz gün. Bu hayli uzun olan süreler boyunca taşınan maymunlar, gittikçe mumyalaşmaya ve tıpkı Takasakiyama'daki Japon makak maymunlarında olduğu gibi kötü kokular yaymaya başladılar.

Kırk sekiz gün, ölü bir bedeni taşımak için uzun bir süre ve bu örnek bana annenin oldukça kararlı bir irade gösterdiğini söylüyor. Bu sırada bu maymunun yeniden üreme döngüsü başladı ve bir eliyle ölmüş bebeğinin elini tutar vaziyetteyken bile çiftleşirken görüldü. Bu olayda bebeğin ölü bedenini taşımak ve sonra bırakmak, bir bebeğin emmeyi birdenbire bıraktığı zaman hormonlarda görünen değişim ile açıklanamaz. Bu anne, bebeğini bu süreç içinde ve onun da sonrasında taşımaya devam etti.

Taşıma sürelerinin yanı sıra Guassa'da dikkat çekici noktalardan bir tanesi, annenin dışındaki diğer dişi maymunların cesede gösterdiği ilgiydi. İki olayda genç dişilerin yetişkin dişilere ait bebeklerin bedenlerini taşımalarına izin verildi. Daha küçük gelada maymun grupları, gün içerisinde birbirlerinden ayrı bir şekilde yemek aramaya çıkar ve geceleri kayalıklarda uyumak için yeniden bir araya gelirler. Bir keresinde kayda değer bir şey yaşandı. Fashing'in ekibi, bir dişinin başka bir gruptan bir anneye ait olan ölü bebeği taşıdığını gördü ve bu dişi, ölü bebeği tarayıp temizledi, daha sonra genç bir dişinin de aynısını yapmasına izin verdi.

Hester ölü bebeği Hisman ile birlikte. *Fotoğraf: Ryan J. Burke*

Vahşi hayvanlar açısından enerji tasarrufu hipotezini aklımda tutmaya çalışsam da, anne maymunların genel olarak daha gözle görünür bir yas duygusu ortaya koymadıklarına şaşıyorum. Kenya'da geçirdiğim on dört ay boyunca, Amboseli Habeş maymunlarının birbirine karşı çok ilgili olduklarını, akıllı ve stratejik davranışlar sergilediklerini ve aynı zamanda müttefiklerini ve arkadaşlarını korumaya hazır olduklarını gördüm. Bununla birlikte yapılan yayınları okuyup primatologlarla konuşunca, sadece gözlem yoluyla maymunların yas tuttuklarına dair neredeyse hiçbir kanıtın olmadığı sonucuna vardım.

Aslında Fashing ve meslektaşlarının raporu, maymunların yas tuttuğu sonucuna varma konusundaki temkinliliğini daha da arttıran betimleyici bazı bölümler içeriyor. İki gelada maymunu, Tesla ve Tussock isimli anne-bebek, Nisan 2010'da öldü. Anne maymunun adı Tesla idi ve parazit enfeksiyonu geçirmesini takip eden dönemde hastalık nede-

niyle gittikçe zayıfladı. Ondan daha genç iki dişi maymun, hastalığı boyunca onun yedi aylık kızı Tussock'u taşımasına yardım ettiler. Ancak Tesla, birlikte uyudukları kayalıklardan ayrılıp yemek aramaya çıkamayacak kadar hasta olduğunda diğer geladalar onsuz yola çıktılar. Tesla ve Tussock, yavaş hareketlerle uyudukları alandan 175 metre yukarıdaki bir noktaya çıkmayı başardı. Grup, uyumak için kayalıklara geri döndü ancak Tesla ve Tussock'un çıktığı nokta, onların bulundukları yerden görebilecekleri bir yer değildi. Geladalar ortalıkta görünmeyen grup arkadaşları için hiçbir açık kaygı işareti göstermediler ve kimse Tesla ve Tussock'u aramaya çıkmadı. Primatologlar, ertesi gün Tesla'yı ölmüş halde buldu. Tussock, gün boyunca kendi başına annesinin yanı başında kaldı ve "hüzün dolu bir şekilde sağa sola sallanarak" ağladı. Daha ertesi gün bebek de ölmüş halde bulundu.

Tussock, annesinin ölümünün ardından bir şeyler hissetti gibi geliyor bana. Soğukta, grubunun koruyucu ağının dışında ve annesi öylece hareketsiz ve tepkisiz yatarken, tek başına bırakılmışken nasıl korkmasın? Keder hissettiyse de bunu tek başına yaşadı. Bu olay yaşandığı sırada Guassa'da bulunan primalotoglardan biri olan Tyler Barry'ye Tussock'un hislerinin ne olabileceği konusundaki yorumunu sorduğumda, "Tussock ağladığı ve sağa sola sallandığı için bir yas tuttuğunu söyleyemem. Eminim ki o noktada en az iki gündür süt içememişti ve muhtemelen susamış ve açlıktan ölme noktasına gelmişti. Ayrıca eminim ki sonunda onu öldüren şey, soğuk hava oldu, ki bu ayrıca onun sağa sola sallanmasını da açıklayan bir durum olabilir."

Barry, Tesla ve Tussock'un yerinin normalde uyudukları kayalıklardan uzak olduğunu teyit ediyor ve bu da onların içinde bulundukları durumun grup tarafından fark

edilmediği anlamına geliyor. Barry, ayrıca “İkinci günün sabahında bir grup bekar maymunun Tesla’nın l bedenine baktığını gördük” diyor ve ekliyor, “ancak bunun dışında grubun asıl uyudukları yerden o kadar uzaklardı ki, Tussock’un ağlamalarını bile duymaları mümkün değildi” diyor. Tesla’nın arkadaşları olmayan erkek gelada maymunları, onun bedenine kısa bir süre meraklı bir ilgi göstermişti ancak Tesla’nın ardından yas tutması muhtemel maymunlar, ondan çok uzaktaydı.

Eğer maymunların l bedenleri taşımaları veya yavru bir maymunun annesinin yanında bir süre nöbet tutması yas duygusuna eşlik ediyorsa bile bunu, gözleme dayanarak kesin bir şekilde söylememiz mümkün değil. Vahşi maymunların yas tutmak için enerji harcamamaları üzerine kurulu sıfır hipotez, güçlü bir şekilde geçerliliğini koruyor.

Vahşi maymunların davranışları üzerine çalışan, dünyanın önde gelen primatologları olan Dorothy L. Cheney ve Robert M. Seyfarth, *Baboon Metaphysics (Habeş Maymunlarının Metafizizi)* başlıklı kitaplarında maymunların yas tutmamaları üzerinde ayrıca durmuşlardır. Bilim insanları, ölmekte olan bebeklerini taşıyan maymunların bu yavrulara büyük oranda sağlıklı yavrulara davrandıkları gibi davrandıklarını söylüyor. Cheney ve Seyfarth, bu gözlemi daha geniş bir bağlamın içine oturtuyor. Maymunlar, ne hasta arkadaşlarıyla yemeklerini paylaşıyor ne de yaşlı veya sakat grup arkadaşlarının yardımına koşuyorlar. Özellikle anne Habeş maymunlarının “yavrularının, suların içinden geçerken veya başka durumlarda onlardan ayrılmaları gerektiğinde gösterdikleri kaygı ve strese karşı şaşırtıcı bir kayıtsızlık sergilediklerini” belirtiyorlar.

Anne maymunlar, ölmekte olan değil de ölmüş bir yavruyu taşıdıklarında ise, diğer maymunlarda olduğu gibi,

başka Habeş maymunları da yavruya ilgi göstermeye başlıyor. Ancak bu ilgi de oldukça sınırlı. Cheney ve Seyfarth, kitaplarında “Bebek öldüğü anda diğer grup üyelerinin zihninde bebeğin statüsü değişiyor gibi görünüyor: ona artık bir yavru gibi davranmayı bırakıyorlar” diye yazıyorlar. Habeş maymunları, ölmüş yavrunun bedenini incelemeye geliyorlar ancak bebek hayattayken yaptıkları gibi homurtulu, yüksek sesler çıkarmıyorlar. Cesedi, annenin kucağından almaya çalışmıyorlar. Daha da ilginç, eğer anne cesedi bırakıp bir yere giderse yakın bir akraba veya erkek bir grup üyesi, anne geri gelene kadar bedenin başında bekleyebiliyor. Bilim adamları, DNA örneği almak için bedene yaklaşmaya çalışırlarsa grup üyeleri, onlara karşı tehditkar davranabiliyor. Cheney ve Seyfarth, Habeş maymunlarının bir keder veya empati duygusu göstermediklerini, bunun yerine bebeğin bir zamanlar belli bir dişiye ve genel olarak bir sosyal gruba ait olduğu ve hatta hala ait olmaya devam ettiği düşüncesi etrafında şekillenen bir sahiplik duygusu ortaya koyduklarını söylüyorlar.

Peki, doğrudan gözlemlere psikolojik ölçümler eklersek ne olur? Cheney ve Seyfarth; Botsvana’daki Okavango Delta’sında bulunan Moremi Game Reserve’de Habeş maymunları üzerine uzun süreli bir araştırma başlattılar. Gözetim altında yapılan çalışmalardan biri, maymunların keder duygularıyla ilgili konuya biyokimyasal bir açı kazandırdı. Tıpkı Amboseli’deki Habeş maymunları gibi Okavango’daki Habeş maymunları da çok erkekli, çok dişili gruplar halinde organize oluyor ve dişi akrabalar matriline ismi verilen birbirine kenetlenmiş bir grup içinde yaşıyorlardı. Büyükanneleler, anneler, kızlar, teyze ve halalar, kız ve erkek yeğenler, genç yaştaki erkek çocuklar, sosyal yakınlaşmalarla ve birbirlerini temizleyerek birlikte zaman geçiriyorlardı. Ergen-

lik döneminde erkekler, başka bir gruba transfer ediliyordu. Bu örüntü, aynı zamanda herhangi bir gruptaki bütün yetişkin erkeklerin birbirlerine yabancı olma ihtimallerinin yüksek olduğu bir düzen kurulduğu anlamına geliyor. Bu da, akraba kadınların kurduğu grupların tam tersi bir durum ortaya çıkarıyor.

Okavanga grubunda, Amboseli'de olduğu gibi, av olma oranı oldukça yüksekti. 2003 ile 2004 yıllarında 16 ay boyunca yirmi altı Habeş maymunu ölümü kaydedildi. Üçü dışında, bütün Habeş maymunları gayet sağlıklılardı. On tanesinin bir avcı tarafından gruptan alındığı, araştırmacıların ya saldırıyı ya da ölü bedeninin varlığını doğrudan gözlemlemeleri sayesinde biliniyordu. Kalan on üç maymunun da, yakınlarda avcı bir hayvan görülmüş olması veya maymunların uyarıcı çığlıklarının duyulmuş olması nedeniyle aynı kaderi paylaştığı düşünülüyordu.

Bu tür bir tehlike altında yaşadıklarından dolayı Okavanga'daki Habeş maymunları oldukça gergindi ve bu gerginlik, vücutlarında görülebiliyordu. Araştırmacı Anne L. Engh ve birlikte çalıştığı kişiler, vücudun içinde dolaşan ve daha sonra dışkı yoluyla dışarı atılan Glükokortikoid hormonunun dışı Habeş maymunlarındaki seviyesini ölçmek için onlardan dışkı örnekleri aldılar. Araştırmacılar, grupta yaşanan bir avcı saldırısı hadisesinin ardından dört hafta boyunca dişilerin Glükokortikoid hormonunun gözle görülür biçimde yükseldiğini tespit etti. Bu sonuçlar, sezgisel bir algının varlığını da ortaya koyuyor. Bir aslan veya bir leoparın arkadaşlarınız ve ailenizin içinde olduğu bir alanı taciz ettiğini ve sonra içinizden birini seçip öldürdüğünü düşünün. Vücudunuzdaki stres hormonu, bu tür şartlar altında hayli yükselirdi.

Araştırmalarını derinleştiren bu ekip, Habeş maymunlarında yas duyusunun kimyasal izine rastladı. Bir avcının

saldırısında bir akrabasını kaybetmiş yirmi iki dişinin Glükokortikoid seviyesine bakıldı ve hayvanlardaki hormonun seviyesi, bu tür bir kayıp yaşamamış dişilerden oluşan bir denetleme kümesinin sonuçlarıyla karşılaştırıldı. Bu tür bir kayıpla karşılaşmış dişilerde çok belirgin ölçüde yüksek seviyede Glükokortikoid hormonu görüldü. Engh ve meslektaşları, avcı hayvan saldırılarının grubun içerisindeki pek çok yetişkin dişi maymun tarafından görülmüş olmasına rağmen, sadece “sevdiği birini yeni kaybetmiş” dişilerde dikat çekici seviyelerde bu hormona rastlandığı belirtiliyor.

Sevdiği birini yeni kaybeden maymunların stres seviyeleri, yalnızca dört hafta boyunca yüksek seyretti. Bunun nedeni, belki de dişilerin kaybın yaşanmasının ardından kısa bir süre içinde kişisel bakımına yardım ettiği maymunların sayısını ve bu tür bir yakınlığın oranını arttırması olarak görülebilir. Maymunlarda birbirini temizlemek, hem hijyenik bir bakım hem de sosyal bir rahatlama vesilesidir. Engh ve ekibinin vurguladığı gibi, “yakın zamanda bir yakını kaybetmiş dişiler, sosyal ağlarını genişleterek kayıplarıyla başa çıkmaya çalışıyorlardı.” Her ne kadar insanlar ve maymunlar arasında yüzeysel kıyaslamalar yapmak pek yerinde olmasa da, ister istemez aklıma sevdiği birini kaybettikten sonra adım adım toplum, kilise veya işyerinde yeni arkadaşlıklar kurmaya çalışan insanlar geliyor.

Bunun yanı sıra Engh ve meslektaşlarının yayınladıkları bilimsel yayında “sevdiği birini kaybetmiş” ifadesini kullanmaları da çarpıcıydı. Maymunların yas tutmasına ilişkin ilk sinyal, işte oradaydı ve yas tutmanın bir işareti olarak görülebilecek sosyal davranışlardan ziyade, psikolojinin referanslarıyla konuya eğilmişlerdi. Ancak, Engh’e Okavango’daki dişi maymunların hiç yas belirtisi gösterip göstermediğini sorduğumda, bilimsel değerlendirme süzge-

cinden geçirilmiş makalelerinde bahsetmedikleri bir şeyi öğrendim. Engh, bana Sylvia isimli bir anne maymun ve onun yetişkin yaştaki kızı Sierra'nın hikayesini anlattı. Bu iki Habeş maymunu, birbirine alışılmadık derecede yakındı. "Sürekli birbirlerinin bakımını yapıyorlar, bunu başka bir maymunun yapmasına neredeyse hiç izin vermiyorlardı ve zamanlarının büyük bir çoğunluğunu birlikte geçiriyorlardı" diye anlatıyor Engh. Fakat bir gün Sierra, bir aslan tarafından öldürüldü. Engh'e göre Sylvia, bunalıma girmiş gibi görünüyordu. Diğer Habeş maymunlarının oturduğu yerden ayrı bir yerde duruyor ve sosyal etkileşime girmiyordu. Bu durum, bu şekilde iki hafta daha devam etti. Engh, "Sylvia, yüksek statülü bir Habeş maymunuydu ve biraz göz korkutucuydu" diyor ve ekliyor, "bu nedenle diğer dişilerin ona yaklaşmaması sıra dışı bir durum değildi ancak onun diğerleriyle etkileşim kurmaya teşebbüs etmemesi, benim için şaşırtıcıydı." Aslında Engh'in Glükokortikoid hormonu seviyelerini ölçmeye karar vermesine neden olan da Sylvia'nın bu davranışlarıydı. Sylvia, kızıyla çok yakındı ve bu yakınlık ölümle ondan çalınınca bu, ona keder verdi. Diğer maymunların bu konudaki örüntüsü, Sylvia için de geçerli oldu ve onun yukarıda bahsettiğim davranışları sadece birkaç hafta sürdü. Daha sonra, yeni diş arkadaşlar edinerek sosyal çevresini genişletti.

Memeli hayvanlar arasındaki yas tutma hali için bakaçağımız en belirgin yerlerden biri, makak, gelada veya Okavango Habeş maymunlarının aksine, aralarında eş bağı olan hayvanlardır. Kuşlar açısından eş bağı kurmak, oldukça rutin bir durumdur ancak memelilerin sadece yüzde 5'i bunu yapar. Bu konudaki bir istisna, bir kemirgen olan Kuzey Amerika'ya özgü çayır faresidir. Bu küçük hayvanlarda eş bağının biyolojik ve duygusal kökenine ilişkin yapılan bilim-

sel çalışmalar, bize maymunlarda yas ile ilgili düşüncelerimizde yardım edebilir.

2008 yılında Olive J. Bosch ve meslektaşları tarafından yayımlanan deneysel bir çalışma, erkek çayır farelerinin partnerlerinden çok kısa bir süre bile olsa ayrı kaldıklarında nasıl tepki verdiklerine odaklanıyordu. İncelenen erkek fareler, ya daha hiç tanışmadıkları dişilerle veya emmeyi bıraktıktan sonra (doğumdan 49 ila 79 gün arası bir süre) bir daha hiç karşılaşmadıkları erkek kardeşleriyle eşleştirildiler. Bu farelerle birlikte beş gün geçirdikten sonra bu çiftlerin yarısı birbirinden ayrıldı.

Bütün erkek deney fareleri, stres testlerine tabi tutuldu lar. Bunların arasında, beş dakika boyunca kaldıkları geniş ağızlı bir deney şişesinin içinde zorunlu yüzme testi; farelerin kuyruğundan yapıştırılmış şekilde bir çubuktan aşağı beş dakika boyunca sarkıtıldığı kuyruk asma testi ve yine beş dakikalığına farelerin yükseltilmiş bir labirentin içine konduğu ve doğuştan gelen, boşluklardan korkma duygularının ölçüldüğü üç test bulunuyor. İki testte dişi olan partnerlerinden ayrılan erkek çayır fareleri, oldukça yüksek seviyelerde “stresle pasif başa çıkma” işaretleri gösterdiler ki bu, büyük ölçüde yoğun bunalım seviyeleriyle birlikte görülen bir tepkidir. Zorunlu yüzme testinde yüzmeye veya mücadele etmeye çalışmaktan ziyade, suyun yüzeyinde öylece durmayı tercih ettiler ve kuyruklarından asıldıkları testte, pasif bir şekilde asılı kaldılar. Bu etki, deneyin dışında tutulan veya erkek kardeşleriyle eşleştirilen erkek farelere değil, dişi partnerlerinden ayrılmış erkek farelere özgüydü. Burada önemli olan nokta, bu etkinin onlara özgü olması: Bu demek oluyor ki çayır fareleri için duygusal açıdan eş bağı, en önemli şeydi.

Dahası, bu bilim adamları, farelerde stres hormonunun kortikotropin salgılatıcı hormon (CRF) ismi verilen bir

hormon ile düşürüldüğünü fark etti. Kaygı ve depresyonu dengeleyen bir hormon olduğu düşünülen CRF'nin dışı partnerlerinden ayrılmış erkek farelerde yükseldiği görüldü. Kaygılı erkek fareler için CRF seviyelerinin yükselmesi ve bu sağaltıcı etkinin ortaya çıkması iyi bir şey olarak görülebilir. Peki ya kaygı ve depresyon, aslında başka şeylere de uyarlanabilir bir şey olabilir mi? Bosch'un çalışmasının ortak yazarlarından Larry Young, CRF alıcılarının tamamen bloke olduğu zamanlarda farelerin depresif davranışlarda bulunmadıklarını söylüyor. Ve evet, Young, bütün bu sistemin farelere uyarlanabilir olduğunu söylüyor: "partnerden ayrıldığı için ortaya çıkan olumsuz durum, erkeği eşine geri götüren ve bağı korumaya devam ettiren şey."

Bu deneyleri okurken ben de duygusal tepkiler geliştirmeye başladım. Bir farenin yüzmeye zorlandığı veya kuyruğundan asıldığı beş dakika çok uzun bir süre değil, ancak yine de keşke bu deneyleri onaylayan hayvanları koruma komitesinin bir üyesi olsaydım diye düşünmeye başladım. Sonra deneyle ilgili okumaya biraz daha devam ettim. CRF alıcıları sorusuna yanıt ararken bir grup farenin başının kesildiğini gördüm. Bu tür deneyler, hiçbir kurumsal etik değeri ihlal etmemesine rağmen, onların duygularını anlamak için yaptığımız (davranışsal gözlem veya dışkı gibi malzemelerin incelenmesiyle ortaya çıkan analizlerin tersine) bu istilacı müdahalelerimizin hayvanlara maliyetini düşünmek için bir mola veriyorum. Bosch ve meslektaşları, çayır fareleri üzerine yaptıkları bu çalışmalarının hem davranışsal hem de biyokimyasal bileşenlerinin insanın yasını ifade edişine ışık tutabileceğine inanıyorlar. Bu umut gerçekleşebilir. Belki de çayır fareleri, kendi partnerleri öldüğünde keder ve yas duygusu hissediyorlardır. Ancak bu soru, bu çalışmada hiç sorulmamış gibi görünüyor.

Yine maymunlara dönelim. Şempanzeler, cüce şempanzeler, goriller ve orangutanlar, yani bizim en yakın akrabalarımız olan büyük maymunların hiçbiri, çocuklarını büyütmek için eş bağı kurmuyorlar. Daha önce de belirttiğim gibi bu, memeliler arasında yaygın olan bir durum. Ancak daha az büyük maymun olarak görülen jibonlar, büyük kara şebekler, bu şekilde birbirlerine bağlanıyorlar. Tıpkı titi maymunları, gece maymunugiller, marmosetgiller ve tamarinler gibi.

Onların tek eşliliği bağlamında olsa bile, maymunların duyguları üzerinde doğru dürüst çalışılmadı. Bir erkek ve bir dişi, laboratuvar ortamında bilim insanları tarafından zorla ayrıldığında hayvanlar, telaşlı davranışlar yoluyla kaygılarını gösterdiler ve aynı zamanda plazma kortizol seviyeleri de yükseldi. Sally Mendoza ve William Mason'un yaptığı karşılaştırmalı araştırmada benzer bir şekilde dişileri ve erkekleri birbirinden ayrılan sincap maymunları, gözle görülür hiçbir davranışsal veya psikolojik değişim göstermediler. Bunun nedeni büyük ihtimalle titi maymunlarının aksine, bu maymunların tek eşli olmaması. Bir diğer deyişle, titi maymunları arasındaki bağ, sadece bir hayatta kalma ve yeniden üreme başarısı anlamına gelmiyor; maymunlar birbirleri için bir şey ifade ediyorlar.

Çayır fareleri için sorulan soruların aynısı, maymunlar için de akla geliyor: Birbirinden ayrı kalan eşlerden geride kalanın ne hissettiğini anlamak için laboratuvar ortamında yapılan ve büyük oranda kanın kimyasal değerleri ile davranışsal stresin temel ölçümlerine yaslanan bu bulgulardan nasıl bir adım ileriye gidebiliriz? Bir maymunun ölümünün ardından geride kalan partnerin veya aile üyelerinin davranışlarını kayda almaya odaklanan bir video arşivi, bu soruyu yanıtlamaya yardım edebilir. Bilim insanları, bu yolla tek eşli ve tek eşli olmayan, tutsak ve vahşi ortamda

hayatını sürdüren maymunlar arasında ince bir süzgeçten geçirilmiş davranışsal karşılaştırmalar yapabilirler. Tek eşli maymunların hayatlarında nadiren gerçekleşen olayları vahşi yaşam ortamlarında kayda almak zor olabilir. Bu türlerin çoğu ağaçlarda yaşıyorlar ve araştırmacı Karen Bales'ın bana söylediği gibi, ağaçlar arasında yaptıkları yolculuklarda maymunların ölmüş yavrularını taşımaları veya maymunların hayatını kaybetmiş bir grup üyesinin yakınlarında kalmaları oldukça zor olabilir. Maymunların tut-sak olduğu durumlarda ise bu tür olayları kaydetmek daha kolay olabilir. Ben, eşini kaybetmiş hayvanlarda bu tür bir yas tepkisinin görülebileceğini tahmin ediyorum, ancak bu hipotezin kesinlikle test edilmesi gerek.

Miami'deki DuMond Conservancy'de (DuMond Koruma Bölgesi) gecemaymungillerden olan Betsy ve Peanut, on sekiz yıl boyunca birlikte yaşadılar. Aralarında eş bağı vardı. Peru'nun vahşi bölgelerinde doğmuş olan Peanut, aslen ABD'ye bir deney hayvanı olarak gönderilmişti. Ancak yıllar sonra, ciddi bir hastalığa yakalanmasının ardından bu koruma bölgesine gönderilmiş ve emekliye ayrılmıştı. En başta kendi cinsinden olan diğer hayvanların yanında oldukça çekingendi. Sonra Betsy ile tanıştı. Primatolog Sian Evans, Betsy ve Peanut'un "gecemaymmungiller açısından bile sıra dışı sayılacak bir şekilde birbirleriyle bağ kurduklarını" söylüyor ve "ikisinin pek çok çocukları oldu ve Peanut, kendini çocuklarına adanmış bir babaydı, onları taşıyor ve onlara bakıyordu" diyor.

2012 yılında Peanut, zayıflamaya başladı. Geceleri hala Betsy ile birlikte böcek aramaya çıkmaya devam ediyordu (geceleri avlanan tek maymun türü gecemaymungillerdir) ancak hareketleri, onun artık zayıf düşen halini gözler önüne seriyordu ve nihayetinde hasta düştü. Koruma bölgesinin

Çalışanları, iyileştirme girişimleri başarısız olunca onu kalan saatlerini Betsy ile birlikte geçirebileceği yuvasına geri götürdüler. Betsy, her zamanki gibi ilgili bir eşti. lene kadar Peanut'ı kollarının arasında tuttu ve yanı başında kaldı.

Betsy, Peanut'un yokluğunda hemen farklı davranmaya başladı. İlk defa gözle görülemeyecek kadar uzaklara gitmeye ve arada sırada bakıcısı Evan ile iletişim kurmaya başladı. Evan, bana önceden Betsy'nin onu bir rakip olarak gördüğünü söyletti. Gecemaymungillerinin dişilerinin insan türünden kadınları kısılandığı bilinen bir durum. Ancak Peanut gidince onun bu davranışı da değişmişti. Evan, Peanut'ın ardından yas tutuyordu ve Betsy'nin arkadaşlığı ona iyi gelmişti. Evan, Betsy'nin ne hissettiğini ise bilemeyeceğini söylüyor ve Betsy'nin eşinin ölümünün ardından gösterdiği davranışsal değişimi "yas" olarak tanımlamasının zor olduğu vurguluyor. Bunun yerine bu değişimi, "kayba verilen tepki" olarak tarif ediyor. Bunun da Betsy'nin artık eşsiz kalmasının sonucu olarak ortaya çıkan türler arası bir etkileşim olduğunu söylüyor.

Peki, o halde maymunlar yas tutar mı? Genellikle tutmazlar, en azından bizim tarafımızdan görülecek bir şekilde değil. Bu sonuç, insan benzeri tepkilerin beklendiği bir perspektiften değerlendirildiğinde yas tutmaları gerektiği düşünülen, örneğin yavrusunun cesedini haftalarca taşıyan annelerde veya on sekiz yıllık eşini kaybeden gecemaymungillerden Betsy'nin durumunda bile geçerli. Ancak bazı maymunlar yas tutuyor. Tıpkı Anne Engh'in anlattığı Sylvia isimli Habeş maymununda olduğu gibi. Daha güçlü yargılara varmak için ise istatikselsel ve psikolojik profiller ile maymunların ölüm karşısında verdikleri davranışsal tepkileri tarif eden gözlemlerin birbirini tamamladığı günü beklemeziz gerekiyor.

ŞEMPANZELER

DOST ACI SÖYLER

Dünyanın ilk “astroşempanzesi” olan Ham, 1961 yılında uzaya gitti. Batı Afrika’da, Kamerun’da yakalanan, daha sonra ABD’ye getirilen ve Hollaman Aerospace Medical Center’ın baş harflerinden oluşan ismiyle bu şempanze, Amerikan uzay programı adına dünya yüzeyinden 250 kilometre yüksekliğe saatte 8 bin kilometre hızla gönderildi. Mercury Projesi kapsamındaki kapsülün içindeki Ham, belli şeyleri yapmak için eğitilmişti ve bu görevleri teker teker yerine getirdi: ışıklar yanıp söndüğünde kumanda kollarını çekti ve böylece uzay yolculuğunun düşünen bir primatın kapasitesine zarar veren bir etki yaratmadığını göstermiş oldu. Ham, böylece insanları yörüngeye göndermenin yolunu açmış oldu.

O zamanlar, yani bundan elli yıldan fazla bir süre önce, bir maymunu bu tür bir strese maruz bırakmakla ilgili birkaç etik kaygı dile getirildi. Bugünden geriye bakınca, özellikle daha önceki primatların dahil olduğu fırlatmalarda yaşananlar düşünülünce, bu, bir tür büyük bir düşüncesizlik. Albert I isimli maymun, 1948 yılında yaptığı bir uçuş sırasında boğularak öldü. Ertesi yıl, Albert II ismi verilen maymun, dünyaya dönüşte kapsülün paraşütü açılmayınca

çarpma sonucu hayatını kaybetti. Albert III, içinde bulunduğu roketin 11 kilometre yükseklikte infilak etmesi sonucu öldü ve son olarak Albert IV, yine açılmayan bir paraşüt vakası sonucu hayatını kaybetti.

Burada aynı isimlerin tekrar edilmesiyle ilgili tüyler ürpertici bir şey var; bir sürü maymun, birbiri ardına ölümleri hiç umursanmadan riske atıldı ve kaybedildi. İşyerindeki insan meslektaşları ona çok bağlanır korkusuyla, Ham, dünyaya sağ salim geri dönene kadar bu maymuna bir isim bahsedilmedi. Beş Albert'in ölümünü takip eden yıllarda maymunların hayatta kalma oranı oldukça yükseldi. Ancak 1958 yılına gelindiğinde bile, bir maymun, dünyaya indikten sonra Atlantik'teki yeri tespit edilemediği için hayatını kaybetti.

BBC'nin 31 Ocak 1961 yılında Ham'in başarılı uçuşuyla ilgili yaptığı yayın, o günün kaygısız havasıyla ilgili bir fikir veriyor, muhabir bile Mercury görevinin beklenmedik sonuçlarını şöyle tarif ediyordu:

Beklenenden daha hızlı gerçekleştirdiği tırmanış nedeniyle kapsülün Florida kıyılarında Atlantik'e yapacağı inişin konumunda biraz sapma olmuştu. Ham, bu nedenle üç saat boyunca kapsülün içinde huzursuz bir şekilde beklemek durumunda kaldı. Kurtarma helikopterleri, kapsülü yan yatmış ve batmak üzereyken buldular. O kadar büyük bir hızla düşmüştü ki, ısı kalkanı kapsülde iki delik açmıştı. Bununla birlikte Ham, bütün bu zorluklarla sakin bir şekilde başa çıkmış ve kapsülün kapısı açıldığında ona sunulan bir elma ve yarım portakalı kabul etmişti.

Bu sırada 1961 yılında Jane Goodall, Tanzanya'daki şempanzeleri gözlemlemeye çoktan başlamıştı. Ancak dünya, şempanzelerin derin aile bağları kurduğunu, gayet akıllıca bir şekilde alet yapıp kullandıklarını, sevgi ve keder bağla-

mında sahip oldukları duygusal kapasitelerini bilmiyordu. Geriye bakınca, şimdi bilinenler düşünülünce merak ediyorum: Ham, gerçekten bütün zorluklarla sakın bir şekilde mi başa çıkmıştı? Ya da yoğun sıcaklık ve belki de gözlerden uzakta okyanusun ortasında dalgaların üzerinde bir inip bir kalkarken bundan sonra ne olacağını bilmez halde dehşet mi duymuştu? Bu görüntü, birinin kolayca kaldırabileceği bir şey değil; Ham, gerçekten de korkutucu olan bu durum karşısında etrafında onunla duygudaşlık yapacak biri olmadan kapsülde tek başına duruyordu.

Ham, yıllar sonra Washington'daki National Zoological Park'ta, biyolog ve maymun bakıcısı Melanie Bond'a bir şekilde empati gösterdi ve onu rahatlatmaya çalıştı. Ham, uzay programından emekli edilip hayvanat bahçesine gönderildikten sonra tam on yedi yıl boyunca ülkenin başkentinde, hayvanat bahçesinin tek şempanzesi olarak yaşadı. (Neyse ki son yıllarını North Carolina Hayvanat Bahçesi'nde, diğer şempanzelerle birlikte bariz olarak görünen bir memnuniyet içinde geçirdi.) Bond, anlatacağım olayı takip eden onlarca yıl boyunca bu hayvanat bahçesinde ve Florida'daki bir barınakta, özellikle orangutanlarla derin bir ilişki kurduğu Center for Great Apes'te, büyük insansı maymunlarla ilgilendi. Bu olay olduğu sırada, 1977 yılında, hayvanat bahçesinde çalışmaya henüz yeni başlamıştı.

Melanie'nin bir maymunla kurduğu ilk derin bağ, Archie isimli bir orangutan ile olmuştu. Bir gün, onun rutin fiziksel muayenesine eşlik etmek için kafesine girdi. Bu muayenenin gerçekleşmesi için Archie'ye onu hareketsiz hale getiren bir ilaç veriliyordu. Muayenesi sırasında Archie, nefes almamaya başladı. Hayvanat bahçesinin veterineri Mitchell Bush, onu geri getirmek için kahramanca bir çaba sergiledi. Kırk beş dakika boyunca Archie'nin göğsüne bastırarak

CPR uyguladı. Öyle büyük bir çaba harcadı ki, sonunda Archie'nin göğüs kemiği çatladı. Sonunda, Archie'nin yanındaki herkes, orangutanın öldüğünü kabul etmek zorunda kaldı.

Melanie, Archie'nin yanından uzaklaşırken, onun Archie için ağladığını kafeslerinden net bir şekilde gören birçok maymunun yanından geçti. Melanie, o zamanki ağlayışını çok aleni bir ağlamadan ziyade sessiz bir ağlama olarak hatırlıyor. Sadece gözyaşlarını durduramadığı bir ağlama... Melanie, Ham'in onu izlediğini görünce, dönüp ona sesli bir şekilde, "evet Ham, çok üzgünüm" demişti. Bunun üzerine Ham, yavaş ve nazik bir şekilde hareket ederek kalın parmaklarından birini kafesin parmaklıkları arasından geçirip Melanie'nin yanağındaki bir gözyaşı tanesine dokundu. Sonra bu gözyaşını kokladı ve onun tadına baktı. Melanie, o anı "Empatisini hissettim" diye hatırlıyor, "Birinin 'beni anladığımı' hissettim" diyor.

Şüpheciler buna ne der? Melanie, teselli edilme ihtiyacını bir şempanzenin hareketlerine yansıtmış olabilir mi? Tabii bu şüpheciler, Ham'in akıllı bir maymun olduğunu ve Melanie'nin ağlamasının onda merak uyandırmış olduğunu kabul ederler. Onlara göre Ham'in hareketlerinin nedeni, Mealine'in ruh halinin duygusal yankısı veya bir arkadaşı teselli etmek değil, meraktır. Bir şempanzeye bu tür bir yankı ve arzu isnat etmek, insanların ve maymunların duygusal benzerlikleri konusunda hüsnüzan ile haşır neşir olmak anlamına geliyor.

Şüphecilerin savunduğu noktaya destek olacak bir husus da, vahşi hayat içerisinde filme kaydedilen şempanzelerin çok nadiren Ham'in bu düşünceli hareketini tekrar eden örnek sunmuş olmalarıdır. Jane Goodall'ın Tanzanya'daki araştırma sahası Gombe'de çekilen ikonik bir fotoğraf, bir maymunun protein yüklü bir atıştırma elde etmek için

yaptığı çubuğu akkarıncalardan oluşan bir tümseğe soktuğunu gösteriyor. Öbür yanda ise bir kamera, saldırgan bir tutumun ortaya çıkışına, öfkeli şempanzenin davranışlarına odaklanıyor. Bu kayıtlar, tıpkı Yale Üniversitesi'nden antropolog David Watts tarafından kaydedilen ve aktarılan saldırıda olduğu gibi, [maymunlar arasında] gaddarlığın tanımlanmasına yol açtı. Watts, aktardığı bu olayı Uganda'daki Kibale National Park'taki [Kibale Ulusal Parkı] Ngogo topluluğundan şempanzelerde gözlemledi. Watts'ın video kaydının en kilit bölümünde, bir grup erkek şempanze, Grapelli isimli bir erkek şempanzenin etrafını sararken görülüyor. Daha sonra bu şempanzeler, Grapelli'yi tekmelemeye ve ısırmaya başlıyorlar. Sinmiş bu figürün üzerine atırlarken Grapelli, o kadar ciddi bir şekilde yaralanıyor ki, şempanze üç gün sonra hayatını kaybediyor.

Erkek şempanzelerin bu linç faaliyeti bizi şok edebilir ve hatta bütün bir türü saldırgan olarak etiketlememize neden olabilir. Sonuçta, benzeri saldırılar, diğer şempanze topluluklarında da görüldü ve bu davranışlar, örneğin kolobus maymunlarını yakalayıp yiyen şempanzelerin avlanmaya yönelik davranışlarından çok açık bir şekilde ayrışıyordu. Kenya'da bütün gün bir çalının arasından habeş maymunlarını izleyip eve döndüğümde, genelde telli pencereden içeri giren aslan kükremelerini duyardım. Bir zebra, antilop veya Afrika antilobunun bu büyük bozkırın ortasında büyük kedilerin insafına kaldıklarını düşünmek tüylerimi ürpertirdi. Aslanlar, "benim" habeş maymunlarımı da yedi ancak maymunlar, büyük sarımsı kahverengi bir karaltının yaklaşmaya başladığını fark ettikleri anda kopardıkları çığlıklarla bir anda ağaçların tepelerine çıkabilirler. En azından bazılarının kurtulma umudu vardır. Her maymun her zaman kaçamaz ancak yüksek bir yerde bir sığınma alanı bulmak

onlar için mümkündür. Otçul hayvanlar için bu pek imkan dahilinde değil. Koşabilirler ama saklanamazlar. Onlar için ne bir ağaç ne bir oyuk ne de sulak bir kaçamak yeri vardır.

Yine de bir aslan bir zebraı yakaladığında veya bir tilki bir tavşanı parçalara ayırdığında bu avcı hayvanlar, saldırgan olarak damgalanmazlar. Peki ya Watts'ın filme aldığı Ngogo şempanzeleri? Çıglıklar içinde, kendilerinden geçmiş bir vaziyette kendi topluluklarına ait birinin korkunç sonunu getirirken görülüyorlar. Grappeli, ona saldıranlarla sadece aynı türden değil, aynı zamanda aynı topluluktandı.

Watts, linç eden grubun yanında yer almayan ve Grapel'i'nin olabildiğince yakınlarında durmaya çalışan başka bir erkek şempanzeden bahsediyor. Bununla birlikte erkeklerin çoğunluğu, ne bu şempanze gibi bir merhamet göstermiş ne de Ham'in National Zoo'da insan arkadaşına gösterdiği inceliğe yaklaşabilmişlerdi. Bu sadece Ham'e, belki de Kamerun'daki evinden çalındıktan sonra içindeki şempanze eriyip giden bu hayvana özgü bir durum mu? Ya da önce uzay programında deney faresi sonra da hayvanat bahçesi ziyaretçilerini eğlendiren bir şempanze olarak insanların ihtiyaçlarına bu kadar uzun süre maruz kalmasının ardından Ham, vahşi şempanzelerin ancak silik bir yansıması haline mi geldi? Şempanzelerin burada aktardığım saldırgan tutumlarına ilişkin resim karşısında ayaklarımızın yerden kesilmesi hayli kolay; ancak vahşi şempanzelerin bizi Ham'e daha çok yaklaştıran bir başka tarafı daha var. Şempanzelerin hem vahşi ortamlarında hem de tutsak oldukları yerlerde ifade ettikleri yas duygusu, onlar için "doğal" olduğu düşünülen resmi biraz daha karmaşık hale getirdi. Muhtemelen hayvanlar diyarındaki en ünlü yas örneği, 1972 yılında genç bir şempanze olan Flint'in annesi Flo'yu kaybetmesinin ardından gösterdiği kederdir.

Gombe'de yaşayan Flint, bebekliğinden sonra bile annesinin kesintisiz ilgisine mazhar olmuştu. Küçük kardeşi ve annesi Flo'nun son bebeği Flame ölmüştü ve bu da Flint'i annesinin duygusal dünyasının tam merkezine oturtmuştu. Goodall'ın *In the Shadow of Man* isimli kitabında yazdığına göre, emzirme dışında (çünkü Flo'nun sütü bitmişti) "Flint, yeniden Flo'nun bebeği haline gelmişti. Onunla yemeğini paylaştı, onun sırtına çıkmasına hatta bazı durumlarda beline tutunmasına izin verdi. Sürekli onu temizliyor, yalıyordu ve yaşlanmaya başladığından itibaren onun geceleri yanında yatmasına da izin veriyordu." Flint, altı yaşını geçene kadar bu tür davranışlar devam etti ve bu noktadan sonra bile anne ve oğul anormal derecede yakın olmaya devam ettiler. Flo, Flint sekiz yaşındayken öldü ve Flint, bu ölümle baş etmeye hiç hazır değildi. Goodall'ın daha sonra yayımlanan kitabı *Through the Window*'da Flint'in kaybının derinliğini görüyoruz: "Onu en son canlı gördüğümde, gözleri çökmüş, sıska ve derin bir bunalım içinde Flo'nun öldüğü yeşillik alana yakın bir yere sokulmuş vaziyetteydi. Attığı her birkaç adımda dinlenerek yaptığı son kısa yolculuk da Flo'nun bedeninin konulduğu yereydi." Annesinin ölümünün ardından sadece üç hafta sonra Flint de öldü. Goodall, Flint'in ölüm sebebinin kesinlikle depresyon ve bunun sonucunda zayıflayan bağışıklık sisteminin olduğunu söylüyor.

Durum tersine çevrildiğinde, yani normal örüntünün tam tersine, anne şempanzeler çocuklarını kaybettiğinde bu kayıp da çok derin bir şekilde hissedilebilir. Tıpkı vahşi anne maymunların yaptığı gibi, anne şempanzeler de bazen ölümlerinin ardından bebeklerini taşımaya devam ederler. Ve bazen de tıpkı anne maymunlarda olduğu gibi, bir anne şempanze, cesedi taşımayı beden ellerinin altında çürümesine rağmen bırakamaz.

Şempanzelerde anne ve bebekler arasındaki duygusal bağ yoğun olabilir. Vahşi hayatta büyük insansı maymunların bebekleri, dört yıl boyunca anneden beslenir ve anne tarafından taşınır. Bu bebekler öldüğünde, sırf anne onlardan ayrılmayı reddettiği için anneleri tarafından taşınmaya devam edilebilirler. Batı Afrika'daki Gine'nin Bossou kasabasında 2003 yılında ortaya çıkan solunum ile ilgili bir salgın hastalık, buradaki şempanze topluluğunu kırdı geçirdi. Üç yaşının altında iki bebek, Jimato ve Vene de kurbanlar arasındaydı. Anneleri Jire ve Vuavua sırasıyla altmış sekiz ve on dokuz gün bebeklerinin bedenlerini taşıdılar. Jire'in ölmüş bebeğini altmış sekiz gün boyunca taşımasının hayret verici olduğunu düşünüyorum; küçük bir cesedi bütün yaz taşımanın onun üzerindeki yükünü bir düşünün. Bu, 4 Temmuz'dan İşçi Bayramı'na kadar olan süreden biraz daha fazlasına denk geliyor.*

Sonradan anlaşıldığına göre Vuavua'nın bebeğini taşıdığı on dokuz gün ile Jire'in bebeğinin cesedini taşıdığı dönem aynı zamana denk geliyordu. Annelerden biri, diğeriyle ormanda karşılaşmış, diğerrinin gözlerinin içine bakmış ve ortak acılarını paylaşmış mıdır? Bu tür duygusal düşüncelere dalmak, işin acı tarafını hissettiriyor. Dora Biro isimli primatolog ve meslektaşlarının bildirdiğine göre, anneler, korkunç görüntüler ve kokular deneyimlemiş olmalı. Bebeklerin bedenleri, tıpkı bir önceki bölümde bahsettiğimiz maymun bebeklerin bedenleri gibi, mumyalaşmıştı: saçları dökülmüş, bacakları ve bedenlerinin diğer parçaları kösele gibi olmuştu. Biro'nun ekibi, "Bu uzatmalı taşımanın yıpratıcı etkileri nedeniyle, Jire, Jimato'nun bedenini bir yere koyup geride bırakana kadar kafatası kemiklerinin büyük çoğunluğu parçalanmıştı; bu da yüz hatlarının tanınmaz hale gelmesine neden olmuştu" diye yazıyor.

* 4 Temmuz ABD'de Bağımsızlık Günü'dür. İşçi Bayramı ise ABD'de Eylül ayının ilk Pazartesi günü kutlanır.

Uganda'daki vahşi şempanzeler: Alfa erkeği Nick, dişi Kalema ve Kalema'nın beş yaşındaki oğlu. *Fotoğraf: Liran Samuni.*

Anneler, bebeklerinin bedenlerine gelen sinekleri kovalıyor ve hatta cesetleri temizliyorlardı. Bazen diğer bebek veya genç şempanzelerin de bedeni ödünç almasına izin veriliyordu ve onlar da bu bedenleri oyuncu bir şekilde taşıyordu. Bu hareketler, annelerin bebeklerinin öldüklerinin ayırdına varamadıkları için taşımaya devam ettiği anlamına mı geliyor? Sanmıyorum. Öncelikle, annelerin bu cesetleri taşıma teknikleri, sağlıklı bebekleri taşıma biçimlerinden oldukça farklıydı. İkincisi, şempanzeler, karmaşık muhakeme gücüne sahiplerdir, stratejik bir şekilde düşünür ve yemek bulma sorunlarını aletlerle nasıl çözebileceklerini veya müttefiklerini ustaca manipüle ederek sosyal zorlukları nasıl aşacaklarını adım adım bulmaya çalışırlar. Nasıl ki şempanzelerin ölümden ne anladıklarını kanıtlamak imkansızsa, benim için anne şempanzelerin nefes almayan,

hissetmeyen ve çürüyen ölü bebeklerinin canlı olduklarını düşünmelerini varsaymak da aynı şekilde imkansız.

Elbette Jire ve Vuavua dişilerdi. Grapelli'ye Ngogo topluluğunda uygulanan barbarlık ise erkekler tarafından yapılmıştı. Flint gibi genç şempanzelerin davranışlarının ötesinde, vahşi ortamda yaşayan erkek şempanzeler arasında ölüme duyarlılık göstermek gibi bir duruma yer var mı? Ya da Ham'in tutsak ortamında gösterdiği nezakete yakın bir tavra?

James R. Anderson, primatların ölümüyle ilgili yayımlanan ilk bilimsel incelemesinde 1989 yılında Batı Afrika'da gerçekleşen bir olayı tarif ediyor:

Tai Ormanı'nda bir leoparın dişi ergen bir şempanzeye yaptığı ölümcül saldırı, bedeni önce biraz sürükleyen erkek şempanzelerin gürültülü fevranları ve saldırgan hareketleriyle karşılanmıştı. Bu beden ile sık sık temas halindelerdi, bedeni temizliyor ve hafifçe sarsıyorlardı. İlginç bir şekilde, bebeklerin bedene yaklaşmasına engel olunuyordu. Yine, saatler sonra beden terk edildi.

Basit, ancak hayatın gerçeklerine dair ilkeler bağlamında Anderson'ın sunduğu özet geçerliydi: Ancak Anderson, o gün Tai'de meydana gelen ve aslında oldukça önemli olan bir nüansı kaçırıyordu. Anderson'ın seçici aktarımı, 6. bölümde belirttiğim durumun bir benzerini yaratıyor. Orada, Anne Engh ve meslektaşlarının yazdığı, sevdiği bir yakını kaybetmiş dişi habeş maymunlarının hormonlarının diğer habeş maymunlarındakine kıyasla yükseldiğini belirten makaleden alıntı yapmıştım. Kendini istatistiksel sonuçlara adanmış bu makale, maymunlardaki keder duygusuna dair hiçbir gözleme yer vermiyordu. Bununla birlikte araştırmanın doğuşu, Engh'in, kızı bir avcı tarafından öldürülen bir

dişideki yas belirtilerine tanık olmasıyla gerçekleşmişti. Hakem denetiminden geçmiş bilimsel literatür –Engh ve Anderson’ın makaleleri de dahil olmak üzere-, istatistiksel sonuçları ve betimsel kısımlar üzerine yazılmış eser miktarda özeti yeterli görmektedir. Ancak, hayvanların yas duygusunun topografyasının ortaya çıktığı alan, tam da bu betimsel detaylarda gizlidir.

Kesin olarak ihtiyaç duyulan bu detaylar, primatolog Christophe Boesch ve Hedwige Boesch-Achermann’ın *The Chimpanzees of Tai Forest* kitabında bulunabilir. Anderson tarafından özetlenen anekdot, burada tam olarak aktarılıyor ve yazarlar, yetişkin erkek şempanzelerin bile bir arkadaşlarının ölümüne endişe ve şefkatle tepki gösterebildiğini güçlü bir şekilde ileri sürüyor. Tina isimli bir şempanze, ormanda Tia saha asistanı Gregoire Nohon tarafından ölü halde bulundu. İç organları midesinden dışarı çıkmıştı. Daha sonra yapılan bir otopsi, Tina’nın bir leoparın onu boyun omurundan ısırması sonucu öldüğünü ortaya koydu. Bundan dört ay önce, Tina’nın annesi de ölmüştü. Annesi öldüğünde on yaşında olan Tina ve o sırada beş yaşında olan küçük erkek kardeşi Tarzan, annelerinin ölümünden bu yana grubun alfa erkeği olan Brutus ile birlikte dolaşıyorlardı. Hatta bazen Brutus ile birlikte aynı yerde uyuyorlardı. İki bilim insanı, Tina’nın bedeni bulunduktan sonra Tina, Tarzan ve Brutus arasındaki bağın ne kadar sıkı olduğunu ancak fark ettiler.

Boesch’lar, altı erkek ve altı dişiden oluşan 12 şempanzeyi bedenin etrafında sessizce otururken buldular. Bundan sonraki birkaç saat içinde cinsel açıdan fazlasıyla uyarılmış erkek maymunlar, cesedin etrafında kendilerini gösterdiler. Bazıları Tina’ya dokundu. 80 dakikalık süre içinde erkek şempanzeler Ulysse, Macho ve Brutus, bedeni yaklaşık bir saat boyunca temizlediler. Ulysse ve Macho’nun, Tina ha-

yattayken onun bakımını yaptıkları hiç görülmemiştir; gruptaki diğer erkekler ise onu sadece kısaca temizleyip bakımını yapmışlardı. Dolayısıyla, burada beklenmedik ve yeni bir davranış vardı. Dahası bazı şempanzeler, Tina'nın bedenini sanki onun bu hareketsizliğinin yarattığı bir bilmeceyi çözmek ister gibi hafifçe sarsıyordu.

Diğer şempanzeler bedeninin yanında sakince oynadılar. Ölmüş bir arkadaşın bedeninin yanında oyun oynamak garip bir tercih gibi görünüyor ama bir düşünün, pek çoğumuz, ölen bir yakınımızın ardından onun toprağa verilmesini veya cenaze törenini beklediğimiz sırada arada şakalaşıp gülmemiş miyizdir? Sözlü olarak oynama ihtiyacı, belki de artık hayatta olmayan sevdiğimiz kişiyle geçirdiğimiz mutlu günleri hatırlamanın doğal bir yolu veya duygusal olarak yorucu bir dönemde gergin enerjiyi boşaltmanın bir aracı olabilir. Boesch'lar, şempanzelerin Tina'nın vahşice öldürülmesinin yarattığı gerilimden kurtulma ihtiyacı duyduklarını ve onun etrafında oynamanın ve hatta cesedin yanı başında gülmenin onlara bunu yapma imkanı sunduğunu düşünüyor.

Tina'nın bedeninin bulunmasından yaklaşık iki buçuk saat sonra Tarzan, ablasının bedeninin yanına gitti. Bu noktaya kadar diğer genç şempanzeler, bir tür bekçi gibi davranan Brutus tarafından kovalanmıştı. Boesch ve Boesch-Achermann, "Tarzan, gelip bedeninin farklı bölgelerini usulca koklamaya başladı ve kız kardeşinin cinsel bölgesini inceledi. Bunu yapmasına izin verilen tek çocuk şempanze oydu" diye yazıyorlar. Tarzan, ablasını temizledi ve elini çekiştirmeye başladı. Bu sahne gerçekleşirken Brutus, anne-kız Xeres ve Xindra'yı bedeninin etrafından kovalamakla meşguldü.

Tarzan'ın diğer genç şempanzelerin ve hatta bazı yetişkinlerin aksine, ablasıyla zaman geçirmesi rastlantısal bir sonuç değildi. Brutus, bunu oldukça incelikli bir şekilde

gerçekleştirmişti. Fazlasıyla akıllı bir şempanze olan Brutus, Tai topluluğu içinde özellikle avcı olarak çok önemli bir role sahipti. Özellikle birden fazla erkek şempanzenin, “her erkek kendi için” bakış açısından ziyade, birlikte stratejik bir şekilde çalışarak birbirine yardım etmek için belirli ve bilinçli adımlar atması gerektiğinden; sık ormanda başarılı bir av için gerekli “hareketleri” öğrenmek uzun yıllar sürer. Tai şempanzeleri arasında avcılık yeteneklerinin ustalaşması yirmi yılı alır ve bazı karmaşık becerileri edinmeleri için ise en az bir on yıl daha gerektirir.

Ve Brutus, yıldız bir avcıydı. Boesch’ların kitabında vurgulandığı üzere, gözlem dönemi boyunca topluluğun en iyi et sağlayıcısı idi. Bilişsel becerilerine, özellikle çifte öngörü avcılığı olarak adlandırılan avcılıktaki performansına, diğer erkeklerin yaklaşması mümkün bile değildi. Birden fazla durumda, Brutus, sadece avlamaya çalıştığı maymunun yapması an meselesi olan hareketleri değil, aynı zamanda birlikte avlandığı şempanzelerin hareketlerini de zihinsel olarak hesapladı. Bu hareketleri beklerken Brutus, diğerlerinin zihinsel durumlarının üzerine derinlemesine düşünebildiğini gösterdi. Bilim dilinde söyleyecek olursam; Brutus, bir zihin teorisine sahip; kendi hareketleri, diğer akıllı varlıkların kendisinden farklı davranıp düşünebilecekleri konusunda bir farkındalık üzerine kurulu.

Bu meziyetlerin Tina’nın öldüğü gün de bir araya geldiğini ve uygulandığını düşünüyorum. Brutus, Tai’deki diğer genç şempanzeler arasında sadece Tarzan’ın o gün kardeşinin bedenini inceleme ve onun yanında yas tutmaya ihtiyacı olduğunu fark etti. Annesi Flo’nun ardından tek başına yas tutan Flint’in tersine Tarzan, bir topluluğun parçası olarak yas tuttu, çünkü bu topluluğun alfa erkeği, onun kardeşiyle olan ilişkisini teslim etmişti. Tai şempanzelerinin Tina’nın

ölümü üzerine verdikleri tepkiyi, “ölen bir kişinin ardından merhumun evinde toplanılmasına” benzetmeyi bile göze alabilirim, çünkü bedenin etrafında birçok şempanze bir araya gelmişti.

Şempanzeler, toplamda Tina’nın yanında kesintisiz olarak altı saat ve on beş dakika kaldılar. Brutus, tuttuğu nöbeti sadece yedi dakika kesintiye uğratarak onunla dört saat elli dakika geçirdi. Nihayetinde şempanzeler, Tina’nın bedeni etrafındaki alanı terk ettiler. İki gün sonra bir leopar, cesetten geriye kalanları yedi. Bu haliyle, bir başka hayvanın bir parçası haline gelen Tina, doğal hayatın içinde gözden kaybolmuş oldu. Ya da başka bir deyişle, doğal hayatın bir parçası olmaya böylece devam etmiş oldu. Bizlerse, Tarzan ve Brutus ve diğer sosyal partnerlerinin ölümünün ardından geçen haftalar ve aylar boyunca Tina ile ilgili ne düşündüklerini veya hatırladıklarını merak eder haldeyiz.

Reaktion Books tarafından yayımlanan “*Hayvanlar*” isimli muhteşem serinin Ape (Maymunlar) bölümünde John Sorenson, insanların yaşayan en yakın akrabaları olan bu varlıklara gösterdiği tepkileri oluşturan unsurların tuhaf karışımına dikkat çekiyor: “Her ne kadar, diğer maymunlarla olan akrabalığımızı inkar etmek için fazlasıyla çaba harcansa da, bize olan benzerlikleri ve bizi ayıran sınırın aşılma ihtimali karşısında büyülenmiş haldeyiz” diyor. Hayvanat bahçelerinde ve filmlerde şempanzelere, cüce şempanzelere, gorillere ve orangutanlara bakıyoruz ve bize benzeyen ama bir yandan da tam olarak benzemeyen kendimizi görüyoruz. İzlediğimiz filmlerde, TV show’larında veya reklamlarda, kıyafetler giymiş, çay içen veya takım elbise içinde modern bir ofiste iş yapan şempanzelere bakıp kıkır kıkır gülüyoruz. Bu senaryolarda genellikle bir şey yanlış gider ve günlük hayatın kuralları bozulur. Sorenson, “bu kaosu izlerken, gö-

zetimli bir şekilde, eğer biz bir durumu kontrol altında tutamazsak işlerin nasıl olabileceğini görebiliyoruz” diyor.

Ve aslında mevzuu da bu. Biz de her zaman durumun kontrolünü elimizde tutamıyoruz. Bir anlamda, zaman değişiyor: ekranda kontrolü elinde tutamayan şempanzelere gülenlerin sayısı azalırken, eğlence sektörünün maymunlara yönelik etik olmayan muamelelerini protesto edenlerin sayısı artıyor. Bu övgüye değer değişim, kaotik maymun skeçlerinin devam eden popüleritesinin nedenlerini elbette değiştirmiyor. Sorenson’ın işaret ettiği gibi, kaosu kısıtlı olma, kendi vahşi dürtülerimize teslim olma hissi, bu kaos karşısındaki hayranlığımızı açıklamaya yardım edebilir. Primatolog Frans de Waal, türümüzün iki yüzlü eğilimi, yani eşit derecede şefkatli ve gaddar olabilme kabiliyetimiz üzerinde duruyor. Doğamız, diyor, ecdadımıza ait iki uç arasında bölünüyor; hem heyecanlı ve saldırgan şempanzelerle hem de daha sakin ve barış yapıcılar olarak bilinen cüce şempanzelerle aynı ataları paylaşıyoruz. Ben de, bununla birlikte, çerçeveyi biraz kaydırın ve şempanzeler arasındaki kişisel çeşitliliğe odaklanın derim. Tıpkı tutsak Ham’in Melanie Bond’un kederine empati duyan yaklaşımı gibi biz insanlar da iyilikle parıldarız; tıpkı David Watts’ın filme aldığı vahşi şempanzelerde olduğu gibi şiddetle patladığımız, acı ve hüzne yol açtığımız, soykırıma kadar varan durumlar olmuştur.

Ben, insanların miras aldığımız örüntüler nedeniyle böyle tutarsız şekilde davrandığını ve bunun bizim doğamızın bir parçası olduğunu düşünmüyorum. Antrapologlar, dünyanın dört bir yanında insanlarla çalışmalar yaptılar ve bu çalışmalar, gittikçe daha ikna edici bir biçimde tek bir insan doğası olmadığını ortaya koyuyor. Evrimsel mirasımız, genlerimizin etkisinin de katkısıyla etrafımızda olanlara göre

esnek bir şekilde davranmak, düşünmek ve hissetmek. Kendi doğamızı, beşikten mezara kadar uzanan dönemde deneyimlediğimiz şeylere verdiğimiz tepkimiz şekillendiriyor. Benzer ancak daha az detaylandırılmış haliyle söylemek gerekirse, maymunların çeşitlilik gösteren davranışları ve onların yaşam deneyimlerine tepkileri, bize sadece bir tane şempanze doğası (ya da tek bir cüce şempanze, goril veya orangutan doğası) olmadığını söylüyor.

Bazı şempanzeler, kendi topluluklarına üye olan diğer şempanzeleri barbarca öldürüyor. Bazı şempanzeler, gruptaki diğerleri için yas tutuyor ve yas tutan diğerlerine şefkat gösteriyor. Saldırgan bir lince dahil olan bir erkek şempanzenin aynı zamanda yas da tutabildiğini öğrensem şaşırmam. Şempanzelerin keder duygusu, şempanzelerin saldırganlıkları gibi gerçek.

KUŞLARIN SEVGİSİ

Her Mart ayında bir leylek, Güney Afrika'dan yola çıkıp Hırvatistan'daki küçük bir köye, yaklaşık 13 bin kilometre öteye uçuyor. Rodan ismi verilen bu kuş, bu köye varış zamanını inanılmaz bir tutarlılıkla hesaplıyor, her sene bu köye yılın aynı günü ve yaklaşık olarak aynı saatte iniyor. 2010 yılında yaptığı beşinci yolculuğunda normalden iki saat önce köye varmış ve onun gelişini bekleyen küçük kalabalığı şaşırtmıştı.

Ancak Rodan, bunca yolu bu insanları görmek için kat etmiyordu. Eşi Malena, yıllar önce bir avcı tarafından vurulmuştu. Malena'nın yaraları, onun Rodan ile birlikte yıllık göç yolculuğuna çıkmasına engel oluyordu. Köyde yaşayan nazik bir adam, Malena'ya bakıyor ve iki kuşun her yıl bir araya gelişlerinden aldıkları gözle görülür keyfi anlatıyordu. Rodan ve Malena'nın ilişkileri de oldukça iyi gidiyordu; en az otuz iki yavruları olmuştu. Elbette bu küçük çocuklara nasıl uçulacağı konusunda dersler veren Rodan oluyordu. Güney yarıkürenin çekimi ağır basmaya başladığında ise küçük kuşlar, ona Güney Afrika'ya yaptığı yolculukta eşlik ediyordu.

Video görüntüleri, bu iki leyleğin köydeki bir çatıda birbirini temizleyip birbirlerinin bakımlarını yaptıklarını ve

çiftleştiklerini gösteriyor. Acaba Malena, her sene eşi ve yavruları tarafından geride bırakılıp terk edildiğinde ne hissediyordur? Dünyanın üzerine, gökyüzüne, havalandığı günleri hatırlıyor ve özlüyor mudur? Peki Rodan'ın bu ısrarlı sadakatinin, Malena'yı diğer leyleklere tercih etmesinin nedeni neydi? Nobel ödüllü hayvan davranış bilimcisi Konrad Lorenz'in ünlü deneyindeki kaz yavrularının annelerine olan bağlarının yetişkin bir versiyonu olarak Rodan da Malena'ya mı mühürlenmişti? Veya burada, eşlerden biri öldüğünde hayatta kalanın kaçınılmaz olarak keder duygusuyla tanışacağı kuş aşkının bir örneğini mi görüyorduk?

Kuşların birbirine bağlanması komik bir durum da olabilir. Hatta bazen yolunu da biraz şaşırabilir. Almanya'daki Munster gölünde yaşayan tek siyah kuğu olan Petra, başka bir kuğuya değil de kuğu şeklindeki beyaz plastik pedallı bir bota bağlandı. Bu botun varlığı, Petra'nın duygusal olarak iyi olmaya devam etmesi için o kadar önemliydi ki, Petra, hayvanat bahçesine gönderildiğinde bot da onunla birlikte gitti. Petra'nın hikayesini *The Nesting Season* isimli kitabında anlatan Bernd Heinrich, kuşların bağlanmaları söz konusu olduğunda içgüdülerin işin içine fazlasıyla girdiğini söylüyor. Heinrich'e göre, Rodan ve Malena gibi leylekler, kendilerinden ziyade yuvalarının olduğu yere bağlanmaya meyillidirler. Leyleklerin biyolojisi dikkate alındığında, bu durumda eğer Rodan Hırvatistan'a vardığında çatıdaki yuvada yabancı bir leylek görürse, muhtemelen onun da bakımını yapıp temizleyecek ve onunla da çiftleşecektir; ertesi yıl yine sadık bir şekilde geri dönecektir.

Bu durumda karşı cinsten herhangi bir leylek olması yeterli öyle mi? Gazetede bu erkek leyleği "Romantik Rodan" olarak tanımlayan yazar, bu durumda çok mu ileri gitmiş oluyor? Bu tür hikayelere bile isteye aldanırız ve bu, sadece

leyleklerle sınırlı bir durum da değil. Artık hayli ünlü olan *March of the Penguins* belgeseli (Türkçeye İmparatorun Yolculuğu olarak çevrilmiştir ç.n.) ilk yayımlandığı zaman insanlar, sürüler halinde sinemalara koşarak bu kuşların sıcak ve bol tüylü ortak ebeveynlik maceralarını izlemekten büyük zevk aldı. Neden kitleler halinde kuşların sadakatinden bu kadar etkilendik ve bunların sadece bir içgüdünün ötesinde, sahici duygular olmasını umut ettik? Kuşların birbirine bağlanmasına gösterdiğimiz bu yoğun ilgilinin sebebi, kendi türümüzün tek eşlilikle olan zorlu ilişkisiyle alakalı olabilir mi?

Şimdi, benim en iyi ve ilk okuyucum eşimdir, dolayısıyla şunu açıklığa kavuşturayım, yirmi üç yıllık evliliğimiz boyunca onu sadece birkaç günlük bir ayrılığın ardından yeniden gördüğümde, Malena'nın Rodan'ı denizaşırı uçuşunun ardından gördüğünde olduğu kadar mutlu oluyorum. Evlilik bizim için böyle. Ancak sayıları gittikçe artan kanıtlar gösteriyor ki, tek eşlilik, bizim türümüz için asla doğal bir durum olmamıştır. Erkek ve dişinin birbirine bağlanmasının ilişkinin merkezinde olduğu çekirdek ailelerin evrim sürecimizin bir parçası olduğuna dair bir kanıt yoktur ve hatta bu, modern toplumlarda bile azınlıkta bir durumdur. Sadece tek bir partner ile uzun süre birlikte olmak, Homo sapiensler için görece nadir bir durumdur ve bu kadar çok kişi için kültürel ve duygusal olarak ideal bir hal olmaya devam edişi, oldukça merak uyandıran bir sorudur.

Birbirine sadık kuşlarda kendi ilişkilerimiz açısından bir ideal, bir umut mu görüyoruz? Biyolog David Barash, "Nora Ephron'un Carl Bernstein ile ilişkisinin üzerine neredeyse hiç kurmaca eklenmemiş bir versiyonu olan *Heartburn* isimli filmde ana karakter, babasına yakınmaktadır ve baba şöyle yanıt verir: "Tek eşlilik mi istiyorsun? O zaman bir kuğu

ile evlen!” diye yazmıştı. Fakat anlaşılan o ki, kuşların birbirine bağlılıkları da bizim dilediğimiz gibi tertemiz değil. Bir miti yerle bir etme fırsatının yarattığı şen bir sesle durumu bize açıklayan Barash, aslında kuğuların veya başka herhangi bir kuşun tek eşli olmadığını söylüyor. Bir çalışma, kısırlaştırılmış erkeklerle eşleşen dişi karatavuk kuşlarının oldukça doğurgan bir şekilde yumurtlamaya devam ettiklerini gösterdi. DNA çalışmaları, “tek eşli” olduğu varsayılan pek çok ilişkinin bizim aldatma dediğimiz, bilim insanlarının ise eş dışı çiftleşme (EPC) diye adlandırdığı bir durumu barındırdığını gösterdi. O zaman, Rodan ve Malena’nın ilişkisine bakıp gözlerimizin dolmasının nedeni aşırı saflık mı?

Gelecekte çifti nelerin beklediğini düşününce de bazı sorular akla geliyor. Bir yıl gelecek ve Rodan, belki başka bir yere uçtuğu için, belki yeni bir seyahati kaldıramayacak kadar yaşlandığı veya öldüğü için kaçınılmaz olarak Malena’nın yuvasına geri dönemeyecek. Veya bir yıl geri dönüp Malena’yı bulamayacak veya onun artık başka bir erkek ley-lek tarafından korunduğunu görecektir. Reddedilmiş veya terk edilmiş olan kuş, kaybının ardından yas tutacak mı, yoksa bunun yerine başka bir partnere mi yönelecek?

Barash gibi mit kovucular, konu tekeşlilik olunca, aslında başka bir mitin tohumlarını ekiyorlar; kuşların partnerlerine çok derinden önem verdiklerini hayal etmenin biraz aptalca ve biraz da şapşalca olduğu mitini. Ama neden uzun süre birlikte olan çiftler birbirini sevemesin ki? Malena’nın bakıcısı, iki kuş uzun bir sürenin ardından yeniden bir araya geldiğinde ortaya bir duygunun çıktığı düşünüyor. Hatta, eş dışı çiftleşme söz konusu olmuş olsa bile bu aldatma asıl partnere yönelik sevginin önüne geçmiyor. Gerçekten de bilim adamları, sosyal tek eşlilik ve cinsel tek eşlilik arasında bir ayrım yapıyorlar. Cinsel sadakat göstermemelerine

rağmen bir arada kalan çiftler, sosyal olarak tek eşli olarak sınıflandırılıyor. Bu teknik ayrım akla yatkın geliyor ancak kuşları duygusal dünyalarından koparıyor. Bu sınıflamayla yetişkinlerin ilişkilerini, eş dışı çiftleşmenin insan versiyonu ile kıyasladığınızda nasıl bir tablo çıkıyor ortaya?

Homeros'un ideal sadakatın temsilcisi olarak sunduğu Penelope, Odysseus'u yirmi yıllık yokluğu boyunca hiç aldatmamıştır. Yalnızlık yüzünden bitap düşmüş ancak hem bedenine hem de kalbine sadık kalmıştır. Odysseus ise eşine karşı, onun gibi sadık kalmamıştır, baştan çıkarıcı Kirke'yi hatırlıyor musunuz? Biraz da şakayla karışık Homeros'un uzun yıllar boyunca sadık kalan bir kadın ve çok sayıda kadın ile cinsel ilişkide bulunan bir erkek yaratarak, modern zamanların pop psikolojinin basmakalıp tiplerini (kadın kalar, erkek dolandır) öngördüğünü söyleyebiliriz. Ancak, bütün aldatmalarına rağmen kimse, Odysseus'un Penelope'ye olan aşkını sorgulamayı düşünmez. Tek eşlilik ile ilgili bütün ideallerimize rağmen, bir kişiye karşı özel cinsel bağın ölümünün, yoğun bir aşkın ölümü anlamına gelmediğini biliriz.

Leyleklerle Yunan hikayeleri arasında bir bağ kurarak biraz uzağa gitmiş gibi görünsem de, örneğin bu bağlamda Bernd Heinrich'in kuşlara "sevgi" ve "keder" duyguları atfetmek konusunda çekingen davranmaması da dikkate değer. Idaho'dan yaşlıca bir kadın olan ve Kanada kazlarıyla hayli yakın duygusal ilişkiler kuran Ruth O'Leary'nin hikayesini anlatıyor. Tinker Belle veya kısaca TB isimli bir kaz, iki yıl boyunca bu kadının çok yakın arkadaşı olmuş ve hatta geceleri Ruth'un yatağında yatmıştı. Bir noktada TB, eşile birlikte uçup gitmişti ve O'Leary, onun bir daha gelmeyeceğini düşünmüştü. Ancak, ertesi yıl, yanında bir kaz yavrusuyla bahçesinde çalışırken TB, birdenbire eşile birlikte çıka gelmişti. Erkek kaz, şaşırtıcı olmayan bir şekilde, fiziksel

etkileşimden uzak durmuştu. Ancak TB, doğrudan Ruth'un kucağına atlamış ve daha sonra onu eve kadar takip etmiş ve onunla odaları tek tek dolaşmıştı. Yatak odasına geldiğinde ise yatağın örtüsünü açmıştı; belki de yuva yapmak için en iyi yerin neresi olduğuna karar vermeye çalışıyordu. Oturma odasına geldiğinde ise bir video kaseti raftan indirdi ve Ruth ile birlikte oturup izledikleri televizyona baktı doğrudan. Heinrich, "Ruth, doğru video kasedi aldı raftan, filmin adı Fly Away Home idi ve kaseti video oynatıcıya koydu. Tinker Belle, koltuğa oturdu ve filmin yarısından fazlasını izledi." Aynı akşam TB, eşiyile birlikte yeniden uçtu. Böylece yeni bir rutin oluşuyordu. Bu kaz çifti, her sabah Ruth'un evine geliyor; TB, günü Ruth ile geçiriyor ve iki kuş, akşam olduğunda uçup gidiyorlardı. Sonra bir gün geldi ve erkek kaz ortalıkta görünmedi. TB, günlerce bölgenin etrafında uçtu ve eşini çağırıp durdu. Bundan sonra, burnunu kanadının altına gömdü ve yemek yemeyi reddetti. O kadar zayıfladı ki iyice güçten düştü.

Bu arada kaz yavrusu, Ruth'un evinde kalmaya devam ediyordu. TB, eşini kaybedince onun bu genç kazla etkileşime girmesi için uğraştı. Bir süre sonra ikisi birlikte yaşamaya, birlikte yemek yemeye ve geceleri birlikte Ruth'un yatağında uyumaya başladılar. TB, adım adım kederinden sıyrıldı ve eski haline geri döndü. Sonunda, vahşi bir sürüye de dahil oldu. O'Leary, onun iyileşmesinin nedenini daha genç bir kaz ile zaman harcamasına bağlıyor. Burada, kız kardeşi kedi Carson'u kaybeden, onun ardından yas tutan ve durumu ancak ev ahalisine genç bir kedi katıldığında düzelmeye başlayan Willa'nın yaşadığının bir benzeri yaşanmıştı (Bölüm 1).

Heinrich'in kitabı, kuşların sevgi dolu hikayeleriyle dolu. Ancak aralarındaki bağlar, erkek bir kaz bir dişiye kur ya-

pacak mesafeye geldiğinde, bir tür önceden programlanmış bir sevinçle, hemen birlikte yatağa yuvarlanacak kadar genlerine işlenmiş durumda değil. Bazı çiftleşmeler alalecele yeniden üreme zorunluluğundan (en azından insanların gözleriyle görebildiği kadarıyla) kaynaklanıyor, sevgi dolu olmaktan olabildiğine uzak.

Bunun tersine, Melena ve Rodan'ın birbirlerine karşı olan davranışları, üreme amacını aşabilecek kadar sıcak ancak çiftleşme açısından çok da başarılı sayılmaz. Yeni nesiller dünyaya getirme güdüsü sabittir ve çiftleşmenin sonucu kaçınılmazdır ancak iki kuş arasında sevginin paylaşılması değil.

Peki ya uzun yıllar birbirinin eşi olan partnerler arasındaki sevgi? Sevinç ve acı karışımı burada ortaya çıkıyor. Daha fazlasını elde etmek için sevmek ama aynı zamanda yıllar yıllar sonra sadece bir süreliğine bile olsa kaybetmek demek.

Her ne kadar leylek, kuğu veya kaz gibi kuşlar, bizim zihinlerimizde tek eşlilik ile daha fazla bağdaşmış olsa da, karga ve kuzgunların simgesel tınısı çok daha karmaşıktır. Kargagiller, gizem ve çelişkinin kuşlarıdır. Bir yanda alavere dalavereyi, kandırmayı, ölümü ve laneti sembolize ederler. Ama aynı zamanda yaratıcılık, iyileştirme, kehanet ve ölümün dönüştürücü gücünü temsil ederler. İnsanlar, bir kuş türü için nasıl bu kadar çok karşıt anlam üretmiş olabilirler? Bernd Heinrich, *In Mind of the Raven (Kuzgunun Zihninde)* isimli kitabında, bu birbirinin zıttı temaların insanlık tarihinin farklı aşamalarında ortaya çıktığını söylüyor. Biz tür olarak avcıyken kuzgunlar saygı görürlerdi, diyor. O zamanlar kuzgunun uçtuğu, konduğu ve yemek yediği yerlerde bizim hayatımızı devam ettirmemizi de sağlayan büyük hayvanlar bulunabiliyordu. Sonraları insanlar

yerleşik yaşama geçtiler ve evcilleştirilmiş hayvanları gütmeye başladılar, o zaman kuzgunun ölümle anılan anlamı değişmeye başladı. Şimdi ise kuzgun, bizim yiyeceğimiz eti çalan kuş olarak görülüyor.

Bazı toplumlarda ve -hatta bazı gruplar tarafından hala- kuzgunların sadece öldürülmüş hayvanların leşlerini yemediği, aynı zamanda bizzat hayvanları öldürdüğü düşünülüyordu. Heinrich, bir kuzgunun ölmekte olan bir buzağının gözünü çıkardığını görmesinin ardından bu kuşun öldürücü olabileceği görüşünün anlaşılabilir olduğunu söylüyor. 1985 yılında, Yellowstone National Park'ta, kuzgunların çamura saplanmış, burnundan duman soluyan ve ölmekte olan bir bizonun gözünü çıkardıkları görülmüştü. Kuzgunların cesetlerden ziyafet çekme anlayışı bu ve yedikleri şey sadece bir buzağı veya bizon da olmayabilir. İnsanlar da kuş yemi haline gelebilir. Tarihsel kayıtlar, büyük savaşlardan sonra cesetler bütün bir alana saçılmış vaziyetteyken kuzgunların gelip durumdan faydalandıklarını yazıyor. Kuzgunların bu tür davranışları da korkunç ünlerinin yayılmasına yardım etmiştir.

Bir bizonun veya insanın ölümünü küçücük bir kuşa yüklemek, hayal gücünü biraz fazla zorlamak anlamına gelse de, kuzgunların oldukça saldırgan davranışlarını diğer daha küçük hayvanlara yönelttikleri görülmüş bir şeydir. Kuzey kutbunda bir çift kuzgun, buzun üzerinde dinlenen fok yavrularını öldürmek için birlikte hareket etmişti. Bir kuzgun, hızla aşağı süzülüp yavrunun buzdan yuvasının yanına konarken diğeri, fok yavrusunu deliğe doğru götürmüştü. Deliğin oradaki ilk kuzgun, ölünceye kadar fokun kafasını galamamıştı. Acaba bu tür gözlemler mi kuzgunların "şefkatsizlik" ile özdeşleştirilmesine neden olmuştu? Yine de bu terim, kargalar için kullanılandan çok daha yumuşak: "Cinayet".

Heinrich'in şemasına göre hayvanların evcilleştirilip güdülmesiyle birlikte, kuzgunların ölümle eşleştirilen simgelerinin içine bir miktar kıyamet sembolü de karıştı. Bununla birlikte antropolojik açıdan bakıldığında, önce avlanma sonra gütmeye gibi düz bir kronolojik sıralamadan bahsedemiyoruz. Bunun yerine, dinamik ve birbirinin üzerine oturan, çevresel koşullar doğrultusunda şekillenen bir dizi geçiş davranışı görüyoruz. Bu noktadan yola çıkarsak, belki de birbirinden apayrı kültürel gelenekler, kuzgunun karmaşık simgeselliğinin asıl nedeni olarak görülebilir. Bir grupta kuzgunlarla ilgili bir çeşit sözlü gelenek ortaya çıkarken, başka bir yerde başka bir çeşit görülebilir.

John Marzluff ve Tony Angell, *In the Company of Crows and Ravens* isimli kitaplarında, Amerikan Yerlileri arasında kargagillerle ilgili çok sayıda hayli farklı bakış açısından bahsediyorlar. Kuzeybatı Pasifik'teki yerel kabileler için kuzgun, yaratıcı, soytarı, fitneci, şekil değiştiren veya dalavereci olarak görülebiliyor. Bazı Amerikan yerli grupları ise kuzgunun kapkara tüylerinin rengini açıklayan bir hikaye anlatıyorlar. Lakota Siyuları kargaların başta beyaz olduğunu söylüyor. Bir Lakota avcısı, manda kılığına girip kargaların liderini yakalayınca, yaklaşan av mevsimi için diğer hayvanları uyardığından onu misilleme olarak kamp ateşine attı. Karga kaçmayı başardı ama ateşle kapkara oldu. Akomalar için ise karga, ateşle ilgili başka bir nedenden dolayı siyah oldu. Karga, dünyayı yarattıktan sonra onu yangınlardan kurtardı; sonra da yeryüzünü soğutmak için kanatlarını suya daldırıp çıkardı ve böylece siyaha döndü.

Bütün bu karmaşıklık, aslında kargagillerin inanılmaz derecede sosyal ve akıllı olduklarını bir kere daha vurguluyor. Bir primatolog olarak şempanzelerle olan bilişsel ve davranışsal benzerlikleri nedeniyle "tüylü maymunlar" ola-

rak anılmalarını çok seviyorum. Kargagillerin birbirlerine seslenişlerinin tek nedeni korku duygusu veya cinsel uyanış değil, aynı zamanda yaklaşmakta olan bir tehlike, aile üyeleri veya bulunan bir kaynak ile ilgili belirli mesajları iletme-ktir. İnsanlar, örneğin Marzluff ve Angell, kargagillerin vücutlarının çerçevesini belirleyen tüylerini farklı şekillere sokarak ifade ettikleri “dil” sayesinde bu kuşların duygusal halini okuyabilirler. Bu oldukça sıradışı bir iletişim özelliğidir (ve bu özellik, kesinlikle kuşların birbirleriyle de iletişiminin en temel yapıtadır).

Kargagillerin sosyal grupları, bireylerin tek tek tanındığı ve sorunların akılcı bir şekilde çözüldüğü ortak öğrenme ve iletişim ortamlarıdır. Kuşlar, bazen birbirleriyle çok hızlı bir şekilde bilgi paylaşmak amacıyla bir araya gelir gibi görünürler. Kargalar, her sabah University of Washington’daki futbol stadyumunun yanındaki aynı otomobil parkında buluşuyorlar. Karga sürüleri, birbiri ardına aynı yere konuyor. Marzluff ve Angell, kulakları sağır eden ahenkten uzak bu bağırış çağırışı not ediyor, ancak uzman kuşbilimciler olarak onlar bile ne olup bittiğini merakla anlamaya çalışıyorlar. Bu otomobil park yeri ritüeli 40 yıl boyunca devam etti ve en az dört nesil karga, bu ritüelin bir parçası oldu. Başta seçtikleri bu yer oldukça akla uygundu. Zira araba parkının yanında kargaların yemek bulabilecekleri bir çöplük vardı. Ancak artık burada onlar için yemek yok. Bu araba parkı pek sıcak bir yer değil veya kargaların geceleri konakladıkları yere de yakın sayılmaz. Kuşlar toplanmak için neden bu bölgeyi seçmişlerdi? Kargalar, ebeveynlerinin ve büyükanne ve babalarının yaptıkları şeyleri yapıyorlar. Artık bir ritüele, yerel bir geleneğe dönüşmüş durumda. Marzluff ve Angell, kargaların burada “yeniden gruplar oluşturdıklarını, son havadisleri aldıklarını, gün içinde olacıklara hazırlandıklarını ve bura-

da uykunun mahmurluğunu üzerlerinden attıklarını” yazdılar. Kargaların yaptığı, kültürel bir tercihti.

Bu durumda insan mitinde ve aynı zamanda kargalar ve kuzgunlarla ilgili efsanelerde popüler bir tema olan ölüm, bu kuşların sosyal eğilimleri ve zekaları bağlamında bilimsel bir bakış açısından bakılarak değerlendirilebilir. Bu tüylü maymunlarla ilgili bildiklerimiz, bizi kargagillerin sürüden bir arkadaşlarının öldüğünde bunu hissettikleri, bununla ilgili bir duygu ifade ettikleri yönündeki bir tahmine götürüyor. Peki kargagiller gerçekten yas tutar mı? Marzluff ve Angell, kargaların bazen yaptığı tuhaf bir şeyi rapor ettiler: hayli gürültülü ve ciyaklayan sesler çıkaran, sayıları yüzleri ve hatta binleri bulan kargalar bir araya geliyor ve yaklaşık on beş dakika bir arada kalıyorlar. Sonra bir ara sessizlik oluyor ve ardından hep birlikte bulundukları yerden ayrılıyorlar. Geride sadece bir tane ölmüş karga kalıyor. Bu ne anlama gelebilir?

Kargalar, insanların veya diğer avcı hayvanların geçmişte sürüden bir arkadaşlarını yakaladıkları tehlikeli yerlerden kaçınırlar. Eğer tek bir karga, grubun ortasında öylece öldüyse belki de geride kalanların bu tuhaf sessizliği karganın öldüğü yeri akıllarına kazımak ve gelecekte bir daha oraya gelmemek için olabilir. Peki burada bir karga cenazesi gibi daha duygusal bir şey gerçekleşiyor olabilir mi?

Kontrollü bir deney, bu sorunun yanıtını vermemizde bize yardımcı olabilir. Marzluff ve Angell, bilinen bir araştırma bölgesine ölmüş kargalar yerleştirirlerse bu kendine has gürültü-sessizlik ve ayrılış sıralamasını tetikleyebileceklerini düşündüler. Bu hipotezi test etmelerinin ardından aslında bu davranışı harekete geçiremediklerini anladılar ancak ortaya çıkardığı şey, başka bir şeyi görünür kılıyordu. Kargaların cesetlerini görmelerinin ardından birkaç dakika

içinde bölgedeki kargalar toplanmak için ötüşmeye başladılar, bu sayede çevredeki kargalar mesajı aldı. Sonra, on veya ondan biraz fazla sayıda kuş, hepsi yüksek sesler çıkararak ölü kargaların üzerinde çember çizerek uçmaya başladı. Çalışma bölgesinde yaşayan birkaç karga, yere inerek cesetleri daha yakından inceledi. Belki de kuşların kim olduklarını bilip bilmediklerini anlamak istediler. Yarım saat içinde her şey bitmişti. Kuşların gelişlerinin ardından sessizlik yaşanmadı veya cenaze töreni olarak tanımlanabilecek bir şey yaşanmadı.

Bu deneyle 5. bölümde anlattığım fillerle ilgili araştırma arasındaki paralellikler dikkate değer. Kenya'da Cynthia Moss, fillerin ölmüş akrabalarının kemiklerini tercih ettiklerini öne süren bir davranışı raporlamıştı. Özellikle, yedi yaşındaki erkek filin ölmüş annesinin çene kemiğini grup-taki diğerlerinden çok daha uzun bir süre okşadığını görmüştü. Yaşarken sevilen bir hayvanın kemiklerine bu tür bir ilgi gösteriliyorsa, bu, fillerin yas tutmasının bir işareti olabilirdi. Daha sonra Moss ve iki meslektaş, kargagillerle ilgilenen bilim insanlarının yaptığına benzer bir tercih yaparak edindikleri izlenimleri deneylerde gözlemleyip gözlemlemeyeceklerine baktılar. Sonunda anlaşıldı ki filler, kendi dişi reislerinin kemiklerini diğer grupların dişi reislerinin kemiklerine tercih etmiyorlardı.

Nasıl ki Moss'un duygusal genç fille ilgili gözlemlere dayanan anekdotunu sırf deneysel veriler desteklemiyor diye yok sayamazsam, kargagillerin ölüme olan tepkisinin duygusal anlamını da görmezden gelemem. Marzluff ve Angell da bunu görmezden gelmiyorlar. Yazdıkları son kitap olan *Gifts of the Crow*'daki bölümlerden birini kargagiller arasındaki "tutku, hiddet ve keder"e attettiler. Bu bölümde, Seattle golf sahasında bir kargaya golf topu çarptığında ne olduğunu

yeniden aktardılar. Bu vuruş tabii ki bir kazaydı; karganın düşmekte olduğunu gören kaygılı golfçüler başka bir karganın hemen onun yardımına geldiğini gördüklerinde sarsılmışlardı. Bu ikinci kuş, yere düşen kargayı kanatlarından çekmiş ve bir süre yüksek sesle seslenmişti. Bunun ardından beş karga daha oraya geldi. Bu noktada, üç karga birlikte “gagalamaya ve çekmeye başlayarak apaçık bir şekilde ölmüş görünen kuşu kanatlarından kaldırmaya çalıştı.” Golfçüler kuşun hayatta kalamayacağını düşündüler ve oyunlarına devam ettiler; ancak iki delik sonra diğer oyunculardan öğrendiler ki vurulan karga canlanmış ve uçup gitmişti.

Bu anekdot elbette sürüden bir arkadaş için gösterilen şefkatin bir ifadesi gibi görünüyor. Ancak bazı durumlar da kargagiller yaralı bir kargayı öldürerek de duruma müdahale edebilirler. Ve ayrıca arada sırada bir karga çetesi toplanıp yaralı olmayan bir kargayı bile öldürebilir. Bunlar karmaşık kuşlardır ve sosyal karşılaşmalarının öngörülebilir bir sonucu yoktur. Yine de golf sahasındaki yardım etme davranışı, kargagillerde sevgi ve keder duygusuyla ilgili düşünmemiz için bize zemin hazırlıyor. Marzluff ve Angell, kargaların ve kuzgunların kendi türlerinden ölülerin başında “düzenli olarak” bir araya geldiklerini yazıyor. İki bilim insanı, bu davranışın uyumsal olabileceğini, bu kuşlara kargayı neyin öldürdüğünü değerlendirmek (böylece kendilerinin aynı kaderi paylaşmaktan kurulma şanslarını arttırmak için) imkanı verdiğini söylüyorlar. Ayrıca bu, kuşların sürünün değişen hiyerarşisi içindeki yeni yerlerini tartmasına da yardımcı olabilir.

Marzluff ve Angell, “Biz ayrıca çiftlerin ve akrabaların kayıpların ardından yas tuttuklarından şüpheleniyoruz” diye yazıyorlar. Karmaşık varlıklardan –yani tüylü maymunlardan- bahsettiğimiz düşünülünce, ben de...

DUYGU DENİZİ

YUNUSLAR, BALINALAR VE KAPLUMBAĞALAR

Yunanistan'daki Arta Körfezi'nde bir anne yavrusuyla birlikte suyun içinde... Anne, durmadan yavrusunu hayata döndürmeyi deniyordu. Küçük bedeni suyun yüzeyine çıkar-
dı ve sonra suyun içine itti, sonra bunu defalarca tekrarladı.

Bu anne, şişe burunlu yunuslardandı ve çocuğu da ölü doğmuştu; onun yukarıda bahsettiğim hareketlerini göz-
lemleyenler ise Tethys Enstitüsü'nün araştırma gemisinde-
ki bilim insanlarıydı. Bu bilim insanları, 2007 yılında iki
gün boyunca "bu çaresiz davranışı" sergileyen, bağırان ve
ölü doğan çocuğuna burnuyla ve göğüs yüzgeçleriyle doku-
nan anneyi izlediler. Anne, bebeğinin ölümünü kabul ede-
mez haldeydi. Annenin grubundaki yaklaşık 150 yunus,
ortaya çıkan bu dramatik sahneyi görmek için ara sıra yak-
laşıyor ama ne duruma müdahale ediyor ne de orada oya-
lanıyordu. Sadece anne ve ölü bebeği, orada, suyun içinde
yalnızdılar.

Araştırmacılar haklı olarak annenin durumuyla ilgili
endişelenmeye başladılar. Gözlemledikleri iki gün boyunca
onu toplamda yaklaşık dört kez gördüler ancak onun yemek
yediğine hiç tanık olmadılar. Yunusların yüksek metaboliz-
ma hızı düşünüldüğünde, bebeğine bu kadar odaklanması

onun sağlığını tehlikeye sokuyordu. Bu arada bebek çoktan çürümeye başlamıştı. Deniz memelilerinin bebekleri ölüm- den sonra maymunların ve insansı maymunların bebekle- rine kıyasla çok daha hızla ürürler. Anne, çoktan cesetten deri parçaları ve doku koparmaya başlamıştı.

Bilim insanlarının raporlarında yer alan bir bölüm, onla- rın da bu anne yunusa karşı ne kadar şefkat duyduklarını gösteriyordu:

Araştırma gemisindeki araştırmacılar, bilimsel incele- meler (bebeğin otopsisini gibi) yapmak için bebeği annesinden almayı istemediler. Bu kararlarının nedeni, hayli evrimleş- miş bir hayvanın gözle görülür derin acısına karşı bir saygı duruşuydu.

Araştırmacılar gördükleri şeyin ne olduğunu biliyorlardı: Anne kederi.

Tıpkı anne maymunlar ve insansı maymunlar gibi anne yunuslar da bazen ölmüş bebeklerinin cesedini taşırlar. Yu- nanistan'daki bu örnekte olmasa da bazı durumlarda, an- nenin içinde olduğu sosyal grup da bu davranışa oldukça hassas bir şekilde eşlik eder. Şişe burunlu yunusların söz konusu olduğu bu yönde bir rapor, 1994 yılında Teksas kıyı- larında yaşananları aktarıyordu. Bazı balıkçılar, muhteme- len anne olan bir yunusun ölmüş küçük bir yunusu kıyıya sürüklenmekten kurtarmak için uğraşıp durduğunu fark etti. Birçok yetişkin yunus, bu ikilinin etrafını sarıp saat yönünde hareket etmeye başladı; balıkçılar onlara daha da yaklaştığında bu kez yunuslar kuyruklarıyla suya vurmaya başladılar. Bu anne davranışı iki saat daha devam etti ve ertesi gün de aynı hareketler gözlemlendi (her seferinde bu duruma anne-bebek ikilisinin de dahil olduğu tahmin edili- yordu).

Başka bir rapordan başka bir anekdotta, Teksas Marine Mammal Stranding Network'ten gönüllüler, yetişkin bir yunusun ölü bir yavruyu suyun içine ittiğini gördüler. Gönüllülerin teknesi yaklaştığında yetişkin yüzerek uzaklaştı ve diğer yunusların yüzdüğü başka bir noktada yeniden yüzeye çıktı. Motorlarını kapatan ve bebeğe daha sakın bir şekilde yanaşmaya çalışan ekipteki kurtarma görevlileri, bebeği sudan çıkarmayı ve tekneye almayı başardılar. Bu noktada anne çılgına döndü, suya daldı ve tekneye geldi.

Kendimi gönüllülerin duruma müdahale etmemelerini, onun yerine annenin keder duygusunu yaşamasına izin vermelerini dilerken buldum. Ancak gerçekler, bu duygusal yaklaşımımı bir hizaya sokuyor: anne bebeğine artık yardım edemezdi ve eğer bu davranışı sürdürseydi enerji rezervlerini tehlikeli boyutlarda tüketebilirdi. Teksas'ta kaydedilen bu ikinci anne kederi vakası, aslında ilk vakadaki yunusların içinde olduğu bir olay bile olabilir. Zira bu ikinci olay, sadece altı gün sonra ve yaklaşık iki kilometre ötede gerçekleşmişti. Gönüllüler de balıkçıların bulduğu anneyi mi bulmuşlardı? Annenin çabalarını bu kadar uzun bir süre devam ettirmiş olması mümkün müydü? Özellikle ikinci vakada görülen ölmüş yavrunun, ilk vakada görülen yavrunun içinde bulunduğu tahmin edilen fiziksel durumdan daha kötü bir halde olması da var.

Pürüzlü dişli yunuslar, 2001 yılında Kanarya Adaları kıyılarında balina izleme turları yapan bilim insanları tarafından altı gün boyunca gözlemlendiler. Anne olduğu tahmin edilen bir yunus, artık oldukça alışıldık bir görüntü olan bir şeyi yapıyor ve yeni doğmuş ve ölmüş yavrusunu itiyordu. Ancak bu sefer anneye, Fabian Ritter'ın Marine Mammal Science dergisinde yazdığı üzere, iki yetişkin yunus eşlik ediyordu. Ritter bunu şöyle tarif ediyor, "[bu iki yunus] ol-

dukça senkronize bir şekilde, genelde annenin biraz önünde yüzerek ve kesintisiz olarak anneye eşlik ediyorlardı.” Diğer yunuslar da anneye ve eşlikçilerine yaklaşıyordu. Ertesi gün ve bunu takip eden dört gün daha aynı davranışlar görülmeye devam edildi. Yunusun görüldüğü dört seferin üçünde eşlikçiler de vardı. Bu arada ölmüş bebek, çürüme belirtileri gösteriyordu. Beşinci günde anne, çocuğunu daha uzun süreler yalnız bırakmaya başladı ancak yunuslar, bir martı yaklaştığında yine de cesedi korumaya devam ettiler. Ve ilginç bir şekilde eşlikçiler, bebeği destekleyen hareketlere daha doğrudan bir şekilde dahil olmaya başladılar: Bazen sırtları bebeğin bedeninin altına gelecek şekilde yüzdüler.

Bilimsel literatürün bir rutini olarak yayımlanmış bu betimlemeler, kuru, klinik ve duygudan sıyrılmış durumda. Yine de, annenin dışında yetişkinlerin de bebeğin bedeniyle temas haline geçtiği bir yunus kederi profili sunması açısından önemli olabilir. Ayrı ayrı çekilen fotoğraflardan oluşan veri tabanı üzerinde çalışan bilim insanları, gelişen olaylara dahil olan on dokuz ayrı yunus tespit ettiler. Daha önce yapılan gözlemlere dayanarak bunların on beşinin tek bir sıkı sosyal birimden olduğu düşünüldü. Dahası yunusların yüzme hızları, daha önce gözlemlendikleri zamanlara kıyasla önemli ölçüde yavaşlamıştı. Yunuslar, altı gün boyunca orijinal konumlarından çok az uzaklaştılar. Ritter, grubun bebeğin ölümünü çevreleyen olağandışı duruma bir karşılık olarak bu davranışları benimsediğini düşünüyor.

Birbirleri arasında oldukça yakın bir iletişim olan bu hayvanların verdiği sıkı sıkıya koordine olmuş bu tepki ve olay, sosyal bir yunus topluluğunun bir bebeğin ölümünden etkilenebileceğini açık bir şekilde gösteriyor. Bunun aynı zamanda yunusların kolektif şekilde yas tuttuğunu gösterdiğini iddia etmek benim için riskli olabilir. Yine de mantık

zinciri hiç de zayıf değil: Anne yunusların kederi ve yunus sürülerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı sosyal gruplar olduğu düşünüldünce, annenin dışındaki yunusların da bir yavru öldüğünde keder duymaları oldukça muhtemel. Sürü halinde yaşayan varlıklar olarak yunuslar, kendi gruplarındaki partnerleriyle ve hatta bazen balinalarla bolca vakit geçirip oynarlar. Hawai sularında çekilen bir dizi muhteşem fotoğraf, şişe burunlu bir yunusun ve bir kambur balinanın bir seferinde Maui yakınlarında bir diğerinde ise Kauai tarafında oynadığını gösteriyordu. İkisinde de yunuslar, kendilerini balinanın kafasının üstüne yay şeklinde yerleştiriyor daha sonra balinalar kafalarını hafifçe kaldırıyor ve yunuslar balinaların sırtından aşağı kayıyorlardı. Balinaların hareketleri hiçbir noktada saldırganlaşmadı ve yunuslar, birçok “kayma” hareketinin hepsinde tam bir işbirliği sergiledi.

Bir yunus, oyun arkadaşı olan bir balina öldüğünde veya tam tersi bir balina, oyun arkadaşı olan bir yunusu kaybettiğinde ardından yas tutar mı? Oyun yoluyla etkileşim, uzun vadeli arkadaşlıkların dışında gelişir ve belki de bu tür bir duygu için çok gelip geçici bir yapıda olabilir. Belki de deniz memelileri, sosyal olarak bir araya gelmeye genetik olarak o kadar yatkındır ki; kendi türleri içindeki oyun örüntüleri, fırsat doğduğunda diğer türlere de sırıyordur. Yunusların kökü elbette duygu dünyasında olan geniş davranış repertuarı; beni yunuslar arasında paylaşılan bir yas duygusunun söz konusu olabileceğini düşünmenin hayli akla yatkın olduğu görüşüne yöneltiyor.

Balinaların balinalar için yas tutması mefhumu ise deniz memelileri üzerinde çalışan bilim insanlarını kaygılandıran (bazen de kafasını karıştıran) bir fenomen ile birlikte ortaya çıkabilir: Toplu karaya vurmalar... 1998 yılında, 115 ispermeçet balinası, üç grup halinde Tanzanya kıyılarına vurdu.

Balinalar üç ayrı gruptan geliyorlardı ve çoğu dişi idi (cinsiyeti güvenilir bir şekilde tespit edilen 112 balinanın 97'si) ve yaş grupları birbirinden çok farklıydı. Kıyıya vuran bu balinaların yaş aralığı bir yaş altı ile 64 yaş arasında değişiyordu. Marine Mammal Science isimli gazetede yazan Karen Evans ve onun araştırma ekibi, balinaların cesetlerinden toplanan fizyolojik detayları bir araya getirdi. Örneğin, bu balinalar arasında yaşları yirmi beş ile elli iki arasında değişen dişilerin bazılarının hamile olduğunu öğrendiğim zaman sarsılmıştım. Balinaların bu kadar ileri yaşlarda yeniden üreme konusunda bu kadar başarılı olabileceklerini beklemiyordum.

Bu üç kıyıya vurma vakasından birinde, balinaların davranışı yakından gözlemlenebildi. Önce, birbirine çok yakın otuz beş balinadan oluşan bir küme, açık sulardan sörf yapılan alana doğru geldiler. Bir balina, diğerlerinden ayrıldı ve denizi çalkalayarak ve aynı zamanda kıyıya paralel hareket ederek “cılına dönmüş” gibi yüzmeye başladı, sonra da kıyıya vurdu. İkişer ve üçerli gruplar halinde diğer balinalar da ilk balınayı sörf alanına kadar takip etti ve oradaki dalgaların hareketleri onları da plaja taşıdı. (Son iki balina bu örüntüden saptı; onlar diğerlerini yüzerek geçti ve kendilerini başka bir alanda kıyıya vurdular.)

İspermeçet balinaları, on ila otuz dişi ve onların yavrularından oluşan geçici gruplar halinde bir araya geliyor. Bunun altındaki daha küçük ama sabit alt gruplar, daha büyük gruplardan ayrılarak ve onlarla birleşerek yeniden gruplar oluşturuyorlar. Evans ve ekibi, yazdıkları makalede bu aile organizasyon yapısı ile karaya vurmaların nedeni arasında hiçbir bağ ortaya koymadılar. Bununla birlikte Evans, basına konuştuğunda balinaların muhtemelen duygusal bir etki nedeniyle karaya vurduğunu belirtti: karaya vuran ilk

balina veya balinalar, bir yaralanma veya bir sıkıntı nedeniyle karaya vuruyor ve aile üyeleri de akrabalarını yalnız bırakmayı reddettikleri için onu veya onları takip ediyordu.

İspermeçet balinalarıyla ilgili bu açıklama, gerçekten iştah kabartıcı ve diğer balina türlerinin yaptığı şeylerle de örtüşüyor. Yeni Zelanda'daki Orca Research Trust'tan Ingrid Visser, pilot balinalar karaya vurduğunda diğer pilot balinaların ne olup bittiğini incelemek için onların yanına gittiğini ve eğer kurtarma görevlileri onları oradan uzaklaştırmaya çalışırsa oldukça inatçı hale geldiklerini söylüyor. *New Scientist* isimli dergiye konuşan Visser, "Onları orada durmadan yollarına devam etmeleri için yönlendirmeye çalıştığımızda, ölmüş hayvanların yanına gitmek için mücadele ederlerdi' diyor ve devam ediyor: "Ölümü anlayıp anlamadıklarını bilmiyorum ama davranışlarına bakılacak olursa kesinlikle yas tutuyorlardı" diyor.

Yunuslar da büyük gruplar halinde kendilerini kıyıya vururlar ve bilim insanları bunun nedeninin ne olduğuna ilişkin tek bir faktör olmadığı konusunda hemfikir. 1 Ocak ve 7 Mart 2012 tarihleri arasında Massachusetts'teki Cod Burnu'nda 189 yunus kıyıya vurdu. Bu yıllık ortalama olan 38 sayısının çok üstündeydi. Bunun nedenlerinden biri Cod Burnu'nun yunusları sığ sularda kapana kısıtıran kanca şeklindeki coğrafi yapısı olabilir ancak bu burnun daimi coğrafi özelliği, sadece bir yıl artan kıyıya vurma olaylarını açıklayamaz. Ayrıca Cod Burnu'nun topoğrafyası, başka yerlerde meydana gelen yunusların karaya vurma olayını da açıklayamaz. Kıyıya vurma olaylarının nedenleri hararetle tartışıldı. Tartışılan nedenler arasında, yunusların yön bulma kabiliyetlerini bozması muhtemel olan, ordu tarafından kullanılan deniz radarları da bulunuyordu. Kısacası, çok sayıda deniz memelisinin kıyıya vurma eylemi çok iyi anlaşılmış

değil. Sosyal bağlar ve hatta sosyal yas tutma hali, balinaların ve yunusların bazılarının kıyıya vurmasını açıklayabilir ancak bu faktörler, bu rahatsız edici esrara ancak kısmi bir yanıt verebiliyor.

Şu ana kadar sadece memeli deniz hayvanlarından bahsettik ancak, aynı sorular memeli olmayanlar için de geçerli. Deniz kaplumbağaları sürüngendir ve bu türün en görkemlilerindendir. Yüzüşlerindeki zarafete bakınca, bizim daha aşına olduğumuz tuhaf ve yavaş yürüyen kara kaplumbağalarıyla tamamen farklı bir görüntü ortaya koyarlar. Hawaii adalarından biri olan ve Turtle Beach (Kaplumbağa Plajı, ç.n) olarak anılan Oahu, nesli tükenmekte olan çok sayıda deniz kaplumbağasının favori mekanlarından biri. Adanın sakinleri ve ziyaretçiler, bundan birkaç yıl önce Honey Girl ismi verilen bir kaplumbağayı bilir ve severlerdi. Honey Girl, plajda insan eliyle vahşice katledilerek öldürüldüğü zaman, adaya büyük bir üzüntü hakim oldu. Kederli ada sakinleri, Honey Girl için onun büyük bir resmiyle birlikte bir anıt hazırladı. Kaplumbağa severler, anıta akın etti ancak onlarla birlikte beklenmedik bir ziyaretçi daha geldi. Büyük erkek bir kaplumbağa sudan çıktı ve doğrudan plajda bulunan o büyük fotoğrafa doğru sürünmeye başladı. Orada, kumun üzerinde, Honey Girl'ün resmine bakar gibi durdu. Orada olanlar, -artık insanlar bir kaplumbağanın bakışlarını ne kadar iyi değerlendirebilirse o kadar- kaplumbağayı gözlemleyerek onun resme saatlerce ciddiyetle baktığını söylediler.

Bu erkek kaplumbağa, kederli bir eş miydi? Vahşi bir hayvanın duygularını nasıl kavrayabileceğimizi durmadan düşünüyoruz; bu soru, söz konusu bir sürüngen olduğunda durumu daha da karmaşık hale getirmiyor mu? Bir kaplumbağa, sonuçta biz primatlardan ve aslında memelilerden de sonsuz evrim yaşı uzaklıkta. Psikilog Anthony Rose'un tarif

ettiği gibi, bizim sıcakkanlılığımız karşısında bu hayvanlar kemiklerine kadar soğukturlar. Bir kaplumbağanın yas tuttuğunu varsaydığımız zaman (tıpkı Honey Girl'ün eşi olduğu düşünülen kaplumbağa ile ilgili haberlerde olduğu gibi), içgüdüleri temelinde hareket eden türlere romantikleştirilmiş nosyonlar yüklemiş olmuyor muyuz?

Honey Girl'ün eşinin plajda onun için yas tutup tutmadığını veya fotoğrafın Honey Girl'ü gösterdiğini bilip bilmediğini kesin olarak asla bilemeyeceğiz. İpuçları, erkek kaplumbağanın zihninde plajda ortaya çıkan yeni bir duruma karşı duyulan çekimin ötesinde bir şeyler olup bittiğini gösteriyor. Anıta doğrudan ok gibi giden sürünme güzergahı ve onun önünde saatlerce hiç kıpırdamadan duruşundaki nitelik, kesinlikle kayda değer. Honey Girl'ün fotoğrafla aşağı yukarı aynı boyutta bir kumdan heykeliyle veya plajda Honey Girl ile alakası olmayan yeni bir nesne ile karşılaşmış olsaydı aynı şekilde mi davranırdı? Kontrollü bir deney yapmak için Oahu'ya fırlayıp gidemeyeceğime göre bu soruların kesin yanıtını veremem. Bu kaplumbağa, Honey Girl'ün anıtında ne yapıyor olursa olsun şurası benim için çok açık ki, bir seçimle hareket ediyor ve sadece hayatta kalma dürtüsünün ötesine geçen bir davranış sergiliyordu.

Benim kaplumbağalarla ilgili kişisel deneyimim pek egzotik olmayan bir yerde geçiyor. Trafikte ağır ağır yürüyerek karşıdan karşıya geçmeye çalışırken yollarda hayatını kaybeden diğer hayvanlardan biri olmanın kısıyında olduklarından habersiz şekilde ağır ağır yürürken görüyorum onları. İtiraf etmem gerekir ki, kaplumbağaları kurtarma işi beni heyecanlandırıyor: yumuşak başlı ve küçük olanları hızlıca yolun ortasından daha güvenli bir köşeye taşıırken; daha büyük ve öfkeli olanlarını kabuklarının altından ayağımla iteleyerek ve aynı zamanda büyük bir hızla aç-

lan çenelerinden kaçınarak yol kenarına götürüyorum. Bir yaz günü otobanda emniyet şeridinde birden kenara çekip yol kenarında tehlikenin kıyısında duran ve ağzını kapan gibi kullanan bir kaplumbağa ile epik bir mücadelenin içine girdim. Bu kaplumbağayı avcı arabaların yolundan uzaklaştırtıp çimenliğin üzerine bıraktım ve yönünü daha güvenli alanlara doğru çevirdim. Ancak yeniden yola doğru ilerlemeye ve vızır vızır geçen arabalara yönelmeye başladı. Belki de yolun karşısında bir vaha arıyordu ve bu yüzden “ıçgüdü” ona sunulan yardıma direniyordu. Sonunda onu kaldırıp taşıdım ve temiz spor ayakkabılarımı feda ederek sürücülerin şaşkın bakışları arasında yol kenarındaki pis kokulu, tuzlu hendek suyunun içine dalarak onu tehlikeden uzaklaştırdım. Suskun, sistemli ve acıya dayanıklı: Kaplumbağaların doğası budur. Örneğin kaplumbağa dünyasının en çok satan kitabı ve en çok izlenen filminin başlığı “Ye, Hareket et ve Çiftleş” olur. Ya da olmaz mı? En azından bir zamanlar öyle sanıyordum. Ancak Honey Girl vakasının ortaya attığı soruları yeniden hatırlayacak olursak, artık tek bir “kaplumbağa doğası” olduğunu varsaymak özensizlik olur diye düşünüyorum. Tosbağalar ve kaplumbağalar denizde ve karada sadece çok farklı türlerde ve boyutlarda var olmakla kalmıyor, aynı zamanda ıçgüdüsel olarak tarif edilebilecek boyuttan çok daha farklı davranışlar sergiliyorlar.

Sıkıntı içinde olan bir arkadaşına yardım etmeye çalışan tosbağayı hatırlayın. Burada da yine şirin, komik veya beklenmedik bir şey yapan bir hayvanı filme alma çılgınlığının faydasını görüyoruz. Bu videoda yan yatmış, bacakları havaya doğru işe yaramaz bir pozisyonda kalmış ve kendini düzeltemez vaziyette duran bir tosbağa görüyoruz. İkinci bir tosbağa yaklaşıyor. Bu ikinci tosbağa, yüzünü berikinin vücuduna iyice yaklaşıyor, belki de durumu değerlendiriyor

ve sonra nazikçe tosağayı itmeye başlıyor. Başta pek bir şey olmuyor ancak ikinci tosağa bir amaçla ve kararlılıkla bunu yapmaya devam ediyor. Birinci tosağa artık eski pozisyonuna geçmeye başlarken bacaklarını pedal çevirir gibi hareket ettiriyor; böylece kendi gücünü diğer tosağanın gücüne ekliyor. Birinci tosağa dört ayak üzerine geri döndüğünde ikili yavaşça yeniden yola koyuluyorlar. Bunun gibi kaynağı belirsiz videolar, muhtemelen ben dahil, izleyenleri enayi yerine koyuyor. Yan yatmış tosağa, Youtube bağımlısı dünyaya dramatik bir sahne sunmak için yan yatırılmış olabilir mi? Peki ya etik? Videoyu çeken kişinin diğer tosağa ortaya çıkmadan önce tosağaya yardım etmesi gerekmez miydi? Bu videoyu çevreleyen koşullar her ne kadar pek açık olmasa da, ikinci tosağanın yaratıcı ve başarılı sorun çözme becerileri oldukça çarpıcıydı. Girişte keçiler ve tavuklarla ilgili yazdığım gibi; hayvanların yaptıklarıyla ilgili algımız, önemli ölçüde onlardan beklentilerimiz tarafından belirleniyor. Bir kaplumbağanın eşini kaybettiğinde yas tutma davranışları gösterebileceğini düşünmezsek onun işaretlerine bakmayız da. Kaplumbağaların davranışlarına yakından bakmayı düşünmeyebiliriz. Verlyn Klinkenborg'un *Timothy, on Notes of an Abject Reptile* isimli romanındaki tosağanın bize öğrettiği ders, varsayımlarımızın düşünme biçimimize hükmetmesine izin verirse o zaman fırsatları kaçıracığımızdı.

Timothy, Türkiye'nin keskin tuz kokusu içine doğmuştu ve gemiyle İngiltere'ye getirilmişti. Klinkenborg'un Timothy aracılığıyla bize gösterdiği şey ise, biz insanların hayvanları anladığımızı düşündüğümüz kadar anlamadığımızdı.

Timothy bir çeşit etnografya sunarak, Timothy'nin hassasiyetleri açısından 18. Yüzyıl İngilteresi'nde bir kışı oldukça tuhaf bir şekilde geçiren Homo sapienslerin nasıl

göründüğünü aktarıyor: “Selborne’un insanları, bütün kış uyanıklar. Yerin üstünde sürekli yiyor ve yiyorlar... Ateşin başında kıvrılıp duruyorlar. Külleri yelliyorlar. Sıçrayan kıvılcımları gözetiyorlar. Onlar için sürekli bir sessizlik mümkün değil. Sadece gece uykusunun dışında hiç.” İnsanların durumunu daha da derinden inceleyen Timothy, kıskanacak pek bir şey bulamıyor: “İnsan olmayan şeye tanık olmaya pek de muktedir değiller. Sürekli kendi türlerinin özgünlüğüyle büyülenmiş haldeler. Özgün varlık. Özel sahip. Kendi hayvan doğalarının işaretlerinden utanıyorlar.” Timothy her şeyin ötesinde insanların doğal hayatı ölçme, kategorize etme ve keskin bir tavırla isimlendirme dürtüsü ve sürekli kavrayışlarının güçlü kesinliği hakkında böbürlenmeleri karşısında afallıyor. Romanda Gilbert White (18. yüzyılda yaşamış ve tosbağalar üzerine yazmış İngiliz doğa bilimci), notlarında ve betimlemelerinde Timothy’den “he” [İngilizcede erkek için kullanılan “o” zamiri] diye bahsediyor. White, Timothy’nin cinsiyetinin erkek olmadığını düşündürecek bir kanıt ile karşılaşmadığı için anlamadan bir hüküm veriyor. Timothy ise “Papazın ravent bitkisinin altına gömülmüş veya misket üzümü bağının altına gizlenmiş yumurtalar yok. Çimenlik alanın üzerine de bırakılmamış. Saçını başını taramak yok, yan gelip yatmak yok... Ve böylece Mr. White her zaman benim bir erkek olduğumu düşündü.” diyor.

Klinkenborg’un anlatımıyla ortaya koyduğu üzere Timothy aslında erkek değildir. O, hem cinsiyeti hem de bu dünya üzerinde yaşamak konusunda sürprizlerle dolu bir tosbağadır. Bu romandan çok etkilenmiştik çünkü, hayvan davranışı biliminde daha önce hiç olmadığı kadar net bir şekilde kavramaya başladığımız bir şeyi mükemmel bir şekilde yansıtıyor: Hayvanların hareketlerine yeni gözlerle ve düşüncelerle, beklentilerin sınırlandırmalarından uzak durarak bakmalıyız.

Hayvan davranış bilimci Gordon Burghardt, 1994 yılında, Washington DC'deki National Zoological Park'ı ziyaret ettiğinde Pigface ismi verilmiş yumuşak kabuklu Nil kaplumbağasının yuvasının yanında durdu. Orada tek başına kapatılmış olan kaplumbağa, o tarihte elli yıldır bu hayvanat bahçesinde yaşıyordu. (Bu bilgiyi okuduğumda bir dakika durup bilgiyi hazmetmeye çalıştım. Tutsak halde elli yıl.) Burghardt daha önce de Pigface'e bakmıştı ancak bu kez bir kere daha baktı: Pigface, bir basket topuyla oynuyordu. Bu kaplumbağa suda yüzerek topa ulaşıyor, burnuyla topa vuruyor ve topu büyük bir enerji ile takip ediyordu. Kaplumbağanın oyunundan bu kesit, Burghardt'ı sürüngenlerin davranış repertuarıyla ilgili yeniden düşünmeye itti.

Yirmi birinci yüzyılda, Pigface'in türünden olan varlıklar hakkındaki düşüncelerimiz iki kutup arasında gidip gelme eğiliminde. Hawaii'deki erkek deniz kaplumbağasının eşi Honey Girl'ün ardından yas tuttuğu sonucuna varabiliriz veya kaplumbağalara ve tosbağalara kurgu Girbert White'in baktığı gibi bakıp hayatlarının "ye, hareket et, çiftleş" döngüsü içinde şekillendiğini düşünebiliriz. Honey Girl anekdotunun kaplumbağaların yas tuttuğuna ilişkin bir kanıt olduğunu düşünmüyorum ancak Pigface ve onun oyun davranışı, Gordon Burghardt'a yaptığı gibi, bizi bir şeyi fark etmeye itiyor: Kaplumbağaların keder duygusunun izlerine bakmazsak kaplumbağaların keder duygusunu bulma umudumuz da olmayacak.

SINIRSIZ TÜRLER ARASI YAS DUYGUSU

Kocaman kulakları ve bir o yana bir yana sallanan hortumuyla koca gri bir beden, geniş açık bir alanda yanında daha küçük bir haşarıyla yürüyor. Tarra ve Bella yürüyüşe çıkmışlar. Yan yana, her gün Tennessee'deki Fil Barınağı'nın açıklık alanlarında birlikte dolaşıyorlar. Hatta bazen birlikte yüzüyorlar bile. Bella isimli köpeğin arkadaşına duyduğu güven, özellikle Tarra'nın onun göbeğini koca ayağıyla okşamasına izin verdiğinde çok daha açık bir şekilde görülüyor.

Tarra, bir sokak köpeği olan Bella ile insan bakıcılarının bir yönlendirmesi olmadan kendi kendine bağ kurdu. Bu ikisi sekiz yıldır çok sıkı arkadaşlar. Televizyon ve internet sayesinde dünya çapında sansasyon yarattılar. Birbirinden hem boyut hem yapı olarak bu kadar farklı iki varlığın uzun süren bir arkadaşlık yaşamaları pek çok insan için çok neşeli bir haber kaynağı oldu. Tarra ve Bella, bireyler istediğinde arkadaşlık bağlarının en uç benzeşmezlikleri bile aşabileceğini hatırlatıyordu.

Sonra bir gün, 2011 yılında Bella, bir veya muhtemelen birden fazla vahşi hayvanın saldırısına uğradı. Saldıranlar çok büyük ihtimalle çakaldı ve onu öldürmüşlerdi. Her ne

kadar ikincil derecede olsalar da toplanan kanıtlar şu iki sonuca işaret ediyordu: Bella'nın bedenini bulan ilk kişi Tarra idi ve ölü arkadaşının bedenini birlikte keyifli zamanlar geçirdikleri ahırın arka tarafına taşımıştı. Barınaktan kimse Tarra'nın Bella'nın vücudunu buluşuna veya onu ahırın oraya taşıyışına tanık olmamıştı, dolayısıyla bu çıkarımların kesin olduğunu iddia edemem ancak bilinen iki olgu daha var: Tarra ve Bella, 24 Ekim 2011'de birlikte görölmüşü. Ertesi gün, gün boyunca Bella ortalıktan kaybolmuştu. Barınak çalışanları onu aramaya başlamış, aramalar sonuçsuz kalmış ama ertesi gün de devam etmişti. Bella'nın uzun süre ortalıkta görünmemesi o kadar alışılmışın dışında bir durumdu ki, barınaktakiler en kötü ihtimalin gerçekleşmiş olmasından kaygı duymaya başladılar.

Tarra ve Bella Fil Barınağı'nda.

Copyright: Tennessee'deki The Elephant Sanctury

Ve sonra bu korkular haklı çıktı: Bella'nın bedeni, ahırın yanında bulundu. Bedenin yakınlarında çakal veya başka bir vahşi hayvanın veya bir mücadelenin izi yoktu. Oraya nasıl geldiği bir bilmeceydi. Belki Bella, saldırının gerçekleştiği yerden ahıra, ona huzur verecek bir yere yürümüş olabilirdi ancak yaraları, muhtemelen onun bu mesafeyi tek başına kat etmesine izin veremeyecek kadar ağırdı. Barınakta çalışanlar, Tarra'nın hortumunun alt tarafında kan izi gördüğünde, Tarra'nın Bella'yı ahırın oraya taşıdığına kanaat getirdiler. Veya Tarra, Bella'nın ahıra doğru yürüdüğünü görmüş veya onu orada bulmuş ve hortumuyla onu yatıştırıp sakinleştirmeye çalışmıştı.

Ne olmuş olursa olsun, Tarra, bakıcılar ona Bella'nın bedenini getirdiğinde bu ölü bedenin civarında zaman geçirmek, veda etmek konusunda hiçbir girişimde bulunmadı. Bella aynı gün içinde gömüldüğünde Tarra, törenin yapıldığı noktaya yanaşmadı. Barınak, o gün ve ertesi gün yaşananları internet sitesinde şöyle aktardı:

Tarra, Bella'nın cenaze törenine katılmamayı tercih etti. Yakınlardaydı, ağaçların öteki tarafında yaklaşık iki metre uzaklıktaydı ancak daha yakına gelmedi. Barınaktaki bakıcılar, ertesi gün nefes kesen bir şeyin farkına vardılar ve Tarra'nın Bella'nın mezarını gece veya sabahın erken saatlerinde ziyaret ettiğini anladılar. Çünkü Bella'nın mezarının yanında henüz kurumamış dışkı ve mezarın üzerinde de fil ayak izi bulmuşlardı.

Bu son iddiaya yönelik ilk tepkim oldukça şüpheliydi. Bella'nın mezarını ziyaret eden filin kimliği nasıl bilinebilirdi ki? Barınaktaki bakıcılardan bazı önemli detaylar öğrendim. Tarra, mezarın yanı başında görülme de etrafında görülmüştü ve onun dışında hiçbir fil o civarda görülmemişti. Dahası becerikli gözlemciler, fillerin kimliklerini sadece

dışkılarından ve ayak izlerinden ayırt edebilir. Göz önüne alınan bu faktörler, barınak çalışanlarını Bella'nın mezarını ziyaret eden filin Tarra olduğu sonucuna ulaştırmıştı.

Tarra ve Bella'nın uzun süreli arkadaşlıklarından ne kadar keyif aldıkları ise kuşku götürmez bir gerçek. Burada da, arkada kalan arkadaş/eş için hayli öngörülebilir olan bir yas tepkisi söz konusu. Ancak barınağın raporundaki son bir detay da ayrıca dikkat gerektiriyor. Tarra'nın bakıcıları Bella kaybolduktan sonra ve bedeni henüz bulunmadan önce onun çoktan bunalımda olduğunu ve kederli bir ruh haline büründüğünü gözlemlemişlerdi. Fil daha az yiyor ve anormal davranışlar sergiliyordu. Bu tepkilerin görüldüğü zaman açısından bakıldığında, Tarra, henüz arkadaşının ölümünden değil, ortadan kaybolmasından dolayı üzgündü. Bu ayrımı daha önce de yakalamıştık: Hayvanların bir arkadaşını bulamadığı zaman verdiği tepkileri kesin bir yas duygusundan nasıl ayırt edebiliriz?

Hayvanat bahçelerinde filler, goriller veya şempanzeler açısından yıllardır arkadaş oldukları bir hayvanın birdenbire ortadan kaybolması çok yaygın bir durum. Bu arkadaş, bir sepetin veya kafesin içine konup başka bir hayvanat bahçesine gönderilmiş olabilir ve bakıcılar için bu durumu geride kalan hayvanlara açıklamanın maalesef bir yolu yok. Bu durumun bir evcil hayvanın veterinerde ölüp diğerinin evde kaldığı durumlarda bizlerin evlerinde yaşananlardan çok da farkı yok. Barınak koşullarında bile o anda oyuncu bir arkadaş arayan bir fil ile keder duygusu içinde olan bir fil arasındaki farkı anlamak için kavrayışlı bir gözlemci olması yeterli. Tarra'nın durumunda hissedilen üzüntü, tam bir yasa dönüşmüştü. Bakıcıları, Tarra'nın Bella'nın ölümünden haftalar sonra bile zaman zaman köpeğin mezarını ziyaret etmeye devam ettiğini söyledi.

Tarra ve Bella arasındaki duyguların derinliği, son birkaç yıl içinde farklı türlerden hayvanlar arasındaki arkadaşlıkların neden bu kadar popüler bir konu haline geldiğini açıklıyor. Tarra ve Bella'nın arkadaşça etkileşimlerinin görüntüleri internette viral hale geldiğinde ikili, bu fenomen içinde bir rol oynamış oldu. Sonra, 2011 yılında, National Geographic Society'den Jennifer Holland, *Unlikely Friendships (Sıra dışı Arkadaşlıklar)* isimli bir kitap yayımladı ve kitap çok satanlar listesine girdi. Bir kızak köpeği ve kutup ayısı arasındaki, bir yılan ve hamster arasındaki ve aralarında Tarra ve Bella'nın da bulunduğu 45 farklı çift arasındaki arkadaşlıklar bu kitapta incelenmişti. Holland, Bella hasta olduğunda Tarra'nın onun başında nöbet tutuşunu, Bella'nın sağlığına kavuşması için tedavi edildiği evin dışında gözle görünür bir sıkıntı içinde günlerce beklemesini anlatıyor. İkili sonunda yeniden bir araya geldiklerinde her biri kendi türüne has bir şekilde mutluluklarını ifade ediyordu: Bella bedenini kıvrıp yere yatıp yuvarlanırken Tarra hortumuyla sesleniyor ve Bella'yı sevip okşuyordu.

Bazense türler arası arkadaşlık olarak etiketlenen şey, aslında daha doğru bir şekilde kısa vadeli olumlu birliktelik olarak tarif edilmeli. Şöyle düşünün: bir arkadaşınızın evinde birkaç günlüğüne misafirsiniz ve arkadaşınızın arka bahçesinde onun köpeğiyle boğuşup oynamaktan keyif alıyorsunuz. Eğlenceyi frizbiyi atarak siz başlatıyorsanız ancak daha sonra köpek de size atmanız için bir oyuncak getirerek sizi oynamaya davet etmeye başlıyor. Vücut diline baktığınızda onun bu işten keyif aldığını görebiliyorsunuz. İkiniz de bir dizi olumlu etkileşimin gönüllü ortaklarısınız, ortada anın koşullarına uyan bir tür geçici bir ortaklık var. Peki siz ve köpek, bir arkadaşlık bağı mı kurdunuz? Ancak, hayli

kısa süreli ve gelip geçici etkileşimler, arkadaşlık kriterini yerine getirmek için yeterli şart olur ise!

Ancak, uzun süreli birliktelikler arkadaşlığın bir şartı olmalı mı? Holland, *Unlikely Friendships* isimli kitabında Kanada'nın kuzeyindeki Churchill kasabasında yaşayan bir kızak köpeği ile kutup ayısının hikayesini anlatıyor. Bir gün büyük bir kutup ayısı, kızak köpeklerinin zincirle bağlı tutuldukları ağıla yaklaştı. Bölgede oldukça yaygın olduğu üzere, ayılar, bazen kızak köpeklerini öldürüyordu. Ancak pek çok köpeğin ayının onlara doğru yaklaşmasına kaygılı bir şekilde tepki vermesine rağmen, içlerinden biri bu tepkiyi vermedi. Fotoğrafçı Norbert Rosing, ayının yuvarlanıp bu köpeğe pençesini uzatışını izliyordu. Başta temkinli olsa da köpek de rahatlamaya başladı ve ayının oyun davetine olumlu yanıt verdi. Bir noktada, ayı biraz sert ısırınca köpek acı içinde bağırdı ancak bu noktadan sonra ayı, saygı göstererek bu küçük ortağıyla kendi gücünü dengelemeye başladı. Oyunları yaklaşık yirmi dakika sürdü ve ayı, köpekle oynamak için birkaç gün boyunca yeniden köpeğin yanına geldi.

Bu tür oyunlar, Churchill kasabasında sadece ayı ve köpek çiftine mahsus değil. Pek çok ayı pek çok köpekle türler arası bir çeşit oyun festivalinde bir araya gelebilir. Bir video, bembeyaz karın üzerinde kirli beyaz görünen ayıların köpekleri korkutmadan onlarla ilişki kurmak için neredeyse ağır çekim gibi hareket ettiklerini gösteriyor. Bir ayı, küt burnuyla bir köpeği dürterken diğeri, başka bir köpeği öyle sıkı bir şekilde kucaklıyor ki köpek kıvranıyor. Bir seferinde ise bir ayı pençesini tam da köpeğin kafasının üzerinde açıyor. Ama yine de köpekler ayıların etrafında rahatça dolaşıyor ve bu oyunlardan daha çok oynamak istiyorlar.

Ayılar ve köpekler arasındaki oyun davranışları, bu örneklerle ikililer hakkında daha çok araştırma yapılması için

deyim yerindeyse yalvarıyor. Oyundaki eşleşmeler gelişigüzel mi, yani herhangi bir ayı herhangi bir köpek ile eşleşip oyun mu oynuyor? Yoksa her seferinde aynı oyun arkadaşları birbirini mi seçiyor. Aylar ve köpekler bir süre ayrı kaldıklarında ne oluyor? Bir oyun arkadaşının diğerini özlediğine dair bir işaret var mı? Bir ayı oyun arkadaşı olan bir köpeğin ölü bedeniyle karşılaş mıdır? Veya bir köpek, oyun arkadaşı olan bir ayının bedeniyle? Churchill'deki köpek ve ayların Tarra ve Bella'nın ilişkilerindeki gibi bir oyun arkadaşı öldüğünde ardından yas tutmak gibi bir deneyimleri olmuş mudur?

Türler arası her arkadaşlık, yas duygusuyla ilgili soruları yanıtlayacak kadar olgun değildir. Bir yılan ve hamster arasında olduğu varsayılan arkadaşlığı düşünün bir kere. Bir hamster, hayvanat bahçesindeki bir yılan ile sürüngenin vücut metabolizmasının yavaş çalıştığı kış aylarında tanıştırmıştı ve yılan bedeniyle hamstera bir beşik yapıp onu sarıp sarmalamıştı. Fakat Holland, bu tanıştırmamanın yaz aylarında gerçekleşmesi halinde yılanın bedeninde hamster şeklinde bir yumru oluşabileceğini itiraf ediyor. Peki zaman ilerledikçe hamstera ne olmuştu? Holland ne olduğunu söylemiyor ancak bu senaryodan hayvanların yas tutmasına ilişkin bir kanıt çıkacağını sanmıyorum.

Fakat bunun yanında su aygırı Owen ve kaplumbağa Mzee arasındaki ilişki istikrar açısından oldukça kayda değerdi. 2004 yılının Noel'indeki korkunç tsunami sırasında yetim kalan Owen, 130 yaşındaki Mzee'nin yaşadığı Kenya Hayvan Parkı'na getirilmişti. İkili arasında birdenbire hararetli bir dostluk başlamadıysa da, bu çift, neşeli ve daha genç olan Owen'ın liderliğinde zaman içinde ortak bir şefkat duygusu yarattı. Çok geçmeden ikili birbirini takip eder hale geldi ve ikisinin arasında kendine has bir ileti-

şim ortaya çıktı. Mzee, Owen'ı yürüyüşe çıkarmak için onun kuyruğunu çimdikliyor, Owen yürüyüşe çıkmak istediğinde ise Mzee'nin ayaklarını dürtüklüyordu. Hatta, Mzee'nin sağa doğru gitmesini istiyorsa arka sağ ayağını, ters yöne gitmesini istiyorsa da sol arka ayağını dürtüyordu. Owen, Mzee'yi kaybettiğinde veya Mzee Owen'ı kaybettiğinde ne olacak? Sabırlı ilişkilerin bedeli, genelde geride kalanın yas tutmasıdır ve biliyoruz ki keder, türler arası sınırların ötesine geçer.

Türler arası arkadaşlıkları ve onu takip etmesi muhtemel kederi kendi evlerimizde de görebiliriz. Melissa Kohout, kedisi Madison'ın Lucie isimli bir Doberman olan köpeğinin ölümüne verdiği tepki karşısında çok duygulanmıştı. Madison, yavru bir kedi olarak aileye katıldığında Lucie dört yaşındaydı. Madison, geldiğinde saçkıran olduğu için haftalar boyu her akşam banyo yapması gerekmişti ve Lucie, kediyi yalayarak kurutma görevini üzerine almıştı. İki hayvan, yıllarca akşamları birbirlerini yalayıp temizlediler. İlişkilerinin yedinci yılında Lucie kansere yakalandı ve hasta düştü. Onun zor zamanlarında komik bir olay meydana geldi. Madison, tıpkı diğer kedilerin sevdikleri insanlara "hediye getirmesi gibi" bir gece geç saatlerde odaya büyük bir sıçan getirdi ve Kohout'un göğsüne koydu. O anı, "Yorganlar uçuşa geçti" diye anlatan Kohout, olayın devamını şöyle anlatıyor: "ondan sonra kedi ve sıçan mutfığa girdi. Sıçan, Madison'ın ön patisini ısırды ve çığlık attı. Lucie ise ne kadar hasta olursa olsun koşarak yardıma gitti, sıçanı ısırığıyla ikiye böldü ve yatağına geri döndü."

Lucie evde öldü. Madison yatağına tırmandı ve yorganların altına sığındı. Bu daha önce hiç yapmadığı bir şeydi. Yaklaşık bir ay boyunca, yorganların altında yarattığı mağarasından sadece yemek yemek ve tuvaletini yapmak için çıktı.

Kohout'un deyimiyle, bu "yas döneminden" sonra Madison bir daha hiçbir zaman kendini yatağın içine böyle gömmemi.

Karen Schomburg, Washington'daki küçük çiftliğinde şahit olduğu türler arası yas olayını anlatıyor. 32 yaşındaki Shetland cinsi midillisi Peaches, nefes darlığı nedeniyle hasta düştü. Peaches ile uzun yıllardır arkadaş olan Jezebel isimli keçi, bu durumdan büyük kaygı duymuş ve Peaches ile birlikte zaman geçirebilmek için diğer keçilerin yarenliğini reddetmişti. Kendisi de hayli endişeli olan Schomburg, midilliyi sık sık kontrol ediyordu ve bir gece geç saatte şaşırtıcı bir şey gördü: Peaches, yemlikten destek almaya çalışarak ayakta durmaya çalışıyor, Jezebel ise Peaches'in göğsünün yanında durup ona destek olmaya çalışıyordu. Peaches, ancak arkadaşından gelen bu yardım sayesinde ayakta durabiliyordu. Ancak sabah Peaches yerdeydi, hayatını kaybetmişti. Schomburg'a göre Jezebel terkedilmiş ve üzgün hissediyordu.

Peaches ve Jezebel'in hikayesi, etraflarında kendi türlerinden hayvanlar olmasına rağmen bazı hayvanların diğer türden arkadaşları tercih edebileceğini gösteriyor. Diğer keçilerin yarenliği ulaşabileceği bir uzaklıktayken Jezebel, acaba neden bir atın arkadaşlığına ihtiyaç duymuştu? Tennessee'deki Fil Barınağı'nda fillerle çevrili olan Tarra, neden Bella isimli köpeğin arkadaşlığını tercih etmişti? Peki bu türler arası arkadaşlık, Jezebel örneğinde olduğu gibi bir arkadaşı ölürken veya Tarra örneğinde olduğu gibi öldükten sonra geride kalanın duygusal olarak dahil olacağı kadar nasıl önemli olabiliyordu? Pek çok hayvan meraklıdır, sosyaldır ve yeni deneyimlere açıktır. Başka bir varlıkla ortaya çıkan ilk etkileşimden aldıkları "olumlu hissin" arkasından gidiyor olabilirler ve bunun sonucu da arkadaşlık olurdu.

Türler arası yas, bir bakıma bu kitaptaki pek çok hikayede iç içe geçmiş şekilde görünebilir. Hayvanlar, insan arkadaşları öldüğü zaman, biz insanlar da hayvan arkadaşlarımız öldüğü zaman yas tutarız. Almanya'nın Berlin kenti, 2011 yılında Knut isimli kutup ayısı öldüğünde baştan aşağı yas tutmuştu. Annesi tarafından reddedildikten sonra Berlin Hayvanat Bahşesi'nde yaşamaya başlayan Knut, New York Times'ın tarifiyle "ulusal bir takıntı" haline gelmişti. Biri yakınlardaki Spandau bölgesinde, biri Ulusal Tarih Müzesi'nde ve biri de hayvanat bahçesinde olmak üzere üç yerde bu ayının anısına anıtlar dikildi.

Başka durumlarda da bir anma yapma ihtiyacı ortaya çıkıyor, ancak bu, daha küçük ölçekte. Kısa bir süre önce Tinky isimli bir kedinin ölümünün ardından düzenlenen kısa bir törene katıldım. Tinky, eşi David Justis ile birlikte kediden tavşana, attan kuşa kadar pek çok farklı türdeki hayvana bakan arkadaşım Nuala Galbari ile tam on sekiz yıl birlikte yaşamıştı. Tinky, daha yavru bir kedyken piyano taburesine birlikte otururlar ve Nuala ona piyano çalardı, o da bir süre sonra patisini notaların üzerinde dolaştırma alışkanlığı edinmişti. Tinky, piyano çalmaya olumlu bir yanıt vermekle kalmamış, Nuala ile iletişim kurmak için müzikal notalar çalmaya başlamıştı. Nuala, onu sakat bırakan bir hastalığa yakalandığında Tinky, onun bu yorgun haline uyum sağladı ve hep yatağının yanı başında oturdu. Nuala'nın uzun iyileşme dönemi, ikisinin arasındaki bağları daha da sağlamlaştırdı. Nuala, sağlığına yeniden kavuştuğunda müzik sevgisini kedisiyle paylaşmaya devam etti. Nuala, "Tinky pek çok kereler sağ patisiyle altı oktav notaya kadar bastı. Alkışın ardından ise bu kez sol patisiyle daha düşük tonlu notalar çaldığı da oldu. Şüphesiz, bu kedi, bir şekilde benim iki elle çaldığımı kavradı ve o da iki patisini

kullandı” diye anlatıyor. Tinky, çok daha yaşlanıp artık zayıf düştüğünde son nefesini verdi ve evinde öldü; benim de aralarında olduğum küçük bir grup, onun kaybını derinden hissetti. Gömüldüğü yere, Naula ve David’in arka bahçesine gittik ve Tinky’nin hayatını anımsatan fotoğraflar ve şiirler paylaştık.

The Last Walk: Reflection on Our Pets at the End of Their Lives isimli kitabında Jessica Pierce, köpeği Ody’nin son haftalarını ve ölümünü çok vurucu bir şekilde anlatıyor. Ody, on dört yaşında Vízla cinsi bir köpekti. İyice yaşlandığında artık bacakları çelimsizleşmiş, bunamış ve neredeyse tamamen kör ve sağır hale gelmişti. Bir biyoetikçi olan Pierce, Ody için “güzel bir ölüm”ün nasıl bir şey olabileceğini anlamak için araştırmaya koyuldu. Sadece ona karşı inanılmaz bağlılığı açısından değil, Ody için ona karşı sorumluluğu neydi, ölüm için hangi zaman ve nasıl bir yöntem doğru olacaktı diye bulmaya çalıştı. Elbette Ody her zaman böyle sakat değildi. Pierce, koşarken ve dağlarda bisiklet sürerken yıllar boyunca ona yol arkadaşı olmuştu. Şimdi, Pierce’e iyice daraltılmış bir yaşam gibi görünen bu hal, bu kadar hastayken bile Ody için öyle görünmüyordu. Ancak zamanla işler kötüye gitti. Ody düşüyor ve bir daha ayağa kalkamıyor, aileden biri onu bulana kadar dışkısının üzerinde oturup kalıyordu. Sonunca Pierce, Ody’ye ötenazi uygulaması için bir veterineri eve getirdi.

Pierce, Ody’nin ölümünün ardından her ne kadar çok yürek parçalayıcı olsa da ötanazi anının olan bitenin en zor kısmı olmadığını fark etti:

“Benim için artık yaşanması kaçınılmaz olan keder –eli kulağında bir kaybı bekleme hali-, kesinlikle yaşadığım en kötü aşamaydı. Ody ölüme yaklaşmadan çok uzun süre önce ben yas tutmaya başlamıştım. Ölüm anı çok keskin ve

acı vericiydi, sanki boğuluyormuşsunuz gibi hissettiren bir keder duygusuydu yaşadığım. Ama bu birkaç saatten daha fazla sürmedi.”

Pierce’in yazılarında en sevdiğim şey dürüstlüğü. Ody’yi “On dört yıl boyunca benim en büyük aşklarımdan ve en büyük ayak bağlarımdan biri [oldu]” diye tarif ediyor. Ody’nin sağlığı her zaman kötü değildi ancak Pierce’in sözleriyle, beklentileri yüksek bir köpekti, aksi ve huysuzdu. Ona duyduğu sevgiyi ve ayak bağı olarak gördüğü yorumunu da anlayabiliyorum.

Evimin alt katındaki şömine rafında sekiz küçük ahşap kutu var. Beş tanesinin içinde ailenin kedilerinin, ikisinde ailenin tavşanlarının ve birinde ve aynı zamanda en büyüğünde eşimin kardeşinin ölümünün ardından baktığımız köpeğinin külleri var. Her kutunun üzerinde bizim onlar için seçtiğimiz sözcüklerin yazılı olduğu bir plaka var. Gray and White isimli enerjik, gururlu ve mesafeli bir yabani kedisi olan ancak hasta olduktan sonra içerde yaşamaya meftun hale gelen kedimiz için şöyle yazıyor: “Her zaman hakkı olan sevgiyi sonunda bulan Alfa yabani kedi.” Sadece üç yıl yaşayan ve karmaşık tıbbi sorunlarla uğraşan sakin huylu Michael için daha özlü bir şey var: “Pek tatlı çocuk”.

Baktığımız hayvanların bazıları çok ilgi gerektiriyordu. Bazıları aksi ve huysuzdu. Her biri için yas tuttuk, her biri bizim arkadaşımızdı.

HAYVANLAR İNTİHAR EDER Mİ?

Ayı çiftliği: Bu terim, insanı şöyle bir sarsıyor. Tavuk çiftliği, inek çiftliği, domuz çiftliği ve hatta bufalo veya lama çiftliği terimleri kulağa tanıdık geliyorlar. Çocukluk masumiyeti geride kaldığında biz de artık hayvanların pek de pastoral olmayan görüntülerini zihnimizde taşımaya başlarız; hayvanların insanlıktan çok uzak şekillerde öldürülebilecekleri, artık bildiğimiz bir olgu haline gelir. Bazen yeni eklenen bir bilgi, durumu çok daha korkunç hale getirir; Annie Potts'un *Chicken (Tavuk)* isimli kitabında tavuk kesim evlerinde yaşananları tarif edişi aklımdan çıkmıyor. Burada detayları tekrar etmek bile istemem. Ancak bu bilgiye nasıl tepki verirsek verelim; ister vejetaryen veya vegan olalım ister yerli çiftliklerin serbest dolaşan hayvanlarının etlerini veya herhangi bir kaynaktan gelen herhangi bir eti tercih edelim; tavukların, ineklerin ve domuzların çiftliklerde bulunması, genel ve tanıdık bir uygulamadır.

Ayı çiftlikleri ise tam tersine; en azından Marc Bekoff'un blogundaki gönderilerden biri gözüme ilişine kadar benim için tanıdık bir uygulama değildi. Yazının başlığı şuydu: Çin'deki bir ayı çiftliğinde bir anne ayı, oğlunu ve kendini öldürdü". Bir süre sonra, zihnim "ayı çiftliği" kavramından uzaklaşarak başlığın asıl işaret ettiği noktaya kaydı. Ayı

intiharı? 2011 yılının Ağustos ayında önce Çin sonra da Batı basını Bekoff'un atıfta bulunduğu olayın ayrıntılarını yayımladı. Gazetecilik açısından pek ihtiyatlı bir gazete olmayan İngiliz Daily Mail gazetesinin internet sitesi, bu intihar ihtimalini başlığında bir kesinlikle ilan etmişti: "Son fedekarlık: Anne ayı, yavrusunu ve kendisini işkence dolu hayattan kurtarmak için öldürdü".

Bu ayının davranışlarını enine boyuna düşünmeden ve bunun ayıların muhtemel bir keder duygusuyla bağı olup olmadığını anlamak için bir süreliğine oldukça rahatsız edici bir konuyla uğraşmak zorunda kaldım: bir ayı çiftliğinde neler olur? Ya da daha doğru ifade etmek gerekirse öd çiftliklerinde? Çin'den Vietnam'a ve Güney Kore'ye kadar Asya'nın her köşesinde ayılar tutsak ediliyor, çünkü ödlerinin tıbbi açıdan değerli bir bileşimden oluştuğu düşünülüyor. Ursodeoksikolik asit veya UDCA olarak bilinen bu madde- nin karaciğer hastalıkları, yüksek ateş ve diğer başka hastalıklarla savaşta yararlı olduğu düşünülüyor. Dahası bazı şirketler, ayı ödünü ciklet, diş macunu ve yüz kremleri gibi ürünlerin içine de koyuyor.

Bu durumun biyolojisi biraz karmaşık, çünkü bu çok rağbet gören ödü tek üreten ayılar değil. İnsanlar da dahil olmak üzere pek çok hayvan bunu üretiyor ve ursodiol ismi verilen sentetik bir bileşim yaratılmış durumda ve bu da safra taşının tedavisinde kullanılıyor. Ancak bu gelişmeler, öd çiftliklerinin sonunu getirmek yerine tam tersine bir etki yaparak olayı yanlış bir yöne sürüklemiş görünüyor. Else Poulsen, *Smiling Bears (Gülümseyen Ayılar)* isimli kitabında ayı ödünden bağımsız olarak üretilen alternatiflerin ayıların iyiliği açısından bakıldığında ters teptiğini, çünkü yapay olanın, doğal olana prestij kazandırdığını yazıyor. Yaşayan ayılardan alınan öd, belli başlı paralı kişiler için pahalı bir ödül haline geldi.

Poulsen'ın kitabında ayı çiftliklerinde yaşananlarla ilgili yürek parçalayan çok öğretici bir bölüm var. (Hayvanların acı çekmesiyle ilgili yalın bir anlatım okumak istemezseniz bu paragrafı lütfen atlayın.) Asya'nın siyah ayıları, Çin'de yaşayan öd makinalarından başka bir şey değiller. Poulsen, "Her ayı, bütün hayatını, yıllarını sürekli olarak hasır tellerle kapatılmış tabut şeklindeki bir sepetin içinde sadece yiyeceğe ulaşabilmesi için bir kolunu hareket ettirebileceği kadar küçük bir alanda hareketsiz bir şekilde yatarak geçiriyor" diye yazıyor. Burada "sürekli olarak" en çok yaralayan kelime, Poulsen'in kitabındaki diğer bölümlerde de karşımıza çıkıyor: "Doğru dürüst anestezi yapılmadan sadece yarı baygın olacak kadar uyutulan ayılar, karınlarının içinden safrakesesine uzatılmış önünde sonunda paslanan metal bir sondayla ve iplerle bağlanmış bir halde sürekli yatıyor. Ayılar, zamanla tam anlamıyla akıllarını kaybediyorlar. Kendilerini bu bağlardan kurtaramaz halde kafalarını parmaklıklara vuruyorlar; ancak ölümün rahatlatıcı huzuru, çok yavaş buluyor onları.

Asya genelinde kaç tane ayının öd suları için tutsak edildiğiyle ilgili farklı tahminler var ancak sayının kesinlikle on bini geçtiği düşünülüyor. Tutsak aylardan bir tanesi, Bekoff'un gündeme getirdiği anne ayıydı. Olaylar şu şekilde gelişmiş gibi görünüyor: Bir çalışan öd suyunu almaya hazırlanırken yavru ayı sıkıntı içinde ağlıyor. Bir şekilde anne ayı kendini bağlarından kurtarıyor, yavrusunu alıyor ve ona öyle sıkı sarılıyor ki yavru boğularak ölüyor. Sonra kafası önde şekilde kendini bir duvara vuruyor ve ölüyor.

Bu tanımlama, elbette yeterli bir tanımlama olmaktan çok uzak. Önemli bir bilgi eksik. Çalışan o sırada tam olarak ne yapıyordu? Anne, nasıl bağlarından ve kafesinden kurtuldu? Yine en az diğer hususlar kadar önemli bir şe-

kilde, anneyi herhangi bir niyet, motivasyon ve duygudan soyutladım. Bu, bize okulda hayvanların davranışlarıyla ilgili yazarken uygulamamız gereken bir yöntem olarak öğretilmişti, ancak hayvanlarla ilgili, bu kitabın kendisinin de gösterdiği gibi, artık bu metotla yazmıyorum. İşte alternatif versiyon: Çiftlik çalışanı öd suyunu toplamaya geldiğinde ayı yavrusu sıkıntıyla ağlamaya başladı. Yavrusunun acı çekmesinden dolayı acı duyan anne kafesinden kurtuldu ve bebeğini daha fazla acı çekmemesi için sıktı. Duygusal acısının baskın hale gelmesiyle birlikte bilerek duvara kafasını tosladı ve kendini öldürdü.

Hangi anlatım daha doğru? Öncelikle bu iki ayının ve daha binlercesinin acısı, insanı böylesine etkilerken bu kadar analitik bir soruya odaklanmak hayli zor. Ancak ardındaki bilimsel sorular oldukça önemli: Anne ayı çıldırarak –Poulsen’in yazdığı bazı bölümler bunun mümkün olabileceğini gösteriyor- ne yaptığının farkında olmadan kendini duvara savurmuş olabilir mi? Bazı hayvanlar kendilerini öldürmek için bilinçli tercihler yapabilir mi? Bir gazetenin haberinde yer verilen bir tanık, annenin yavrusunu “cehennem hayatından kurtarmak için” öldürdüğünü iddia ediyordu. Bazı hayvanlar, bu tür bir savı haklı çıkaracak düzeyde akıl yürütebilirler mi? Sevginin karşılığının keder ve üzüntü olduğunu ve ortak bir neşenin öbür tarafının da tek başına yaşanan bir keder duygusu olduğunu biliyoruz. Üzüntü, bir hayvanı sevdiği birini fiziksel acılarından kurtarmak için öldürmeye götürecek kadar derin olabilir mi?

Ne yazık ki, anne ayının davranışlarıyla ilgili detaylar o kadar kabataslak ki tam olarak ne olduğuyla ilgili bile kesin yargılarda bulunmak mümkün değil. Ancak her ne olmuş olursa olsun, sadece gözlemleyerek bir anne ayının neden bunu yaptığını anlamanın bir yolu yok zaten. Ancak yine de,

bu anne ve yavrusunun ölümünün çözölemeyen bir gizem olarak kalmasına izin vermeyelim. Bunun yerine yazgılarını ve niyeti ne olursa olsun annenin davranışlarını hayvanların yas duygusuyla ilgili sorduğumuz sorulara yenilerini eklemek için kullanalım. Hayvanlar kendilerini öldürürler mi? Eğer öldürürlerse keder ve yas, bunun muhtemel motivasyonu olabilir mi?

Charles Darwin, 1847 yılında, doğal seleksiyon yoluyla evrim teorisini anlattığı *Türlerin Kökeni* kitabını yayımlamadan 12 yıl önce biraz önce sorduğum soruya Scientific American isimli derginin sayfalarında şöyle bir değinilmişti. Bu dergide bahsi geçen hayvan, Malta'daki bir ceylandı ancak hikayesinde Çin'deki anne ayı ile bildiğimiz şeylerle paralellikler bulunuyordu. Bundan 160 yılı aşkın bir süre önce "*Ceylanın İntiharı*" başlığıyla basılan metin şöyleydi:

"Geçen hafta, hayvanlar arası sevginin sonu ölümle biten ilginç bir örneği Malta'da, Baron Gauci'nin kır evinin bulunduğu yerde meydana geldi. Dişi bir ceylan yediği bir şeyin sonucu ani bir şekilde ölürken erkek ceylan, eşinin bedeninin hemen yanında durdu ve ona dokunmaya çalışan herkesi kafasıyla ittirdi, sonra bir anda zıplayarak kendini duvara çarptı ve eşinin yanı başında hayatını kaybetti."

Dişi ceylanın ölümü, Çin'deki ayının hikayesinden ayrı olarak doğal nedenlerden dolayı gerçekleşmişti. Ancak yine de ikisi arasında ilginç bir benzerlik var: Tıpkı dişi ayı gibi erkek ceylan da kendini duvara vurmıştu. Bu iki varlığın bu kadar dramatik ve ölümcül bir şekilde davranmasının nedeni, ceylanın bir kayıp karşısında, ayının ise acı çekmek karşısında yenik düşmesi olabilir miydi? 2011 yılında ceylanlarla ilgili bu yazılanları yeniden değerlendiren *Scientific American*'ın blog yazarlarından biri olan Mary Karmelek, ceylanın davranışlarının nedeninin kederden deliye

dönme  şeklinde açıklamanın pek de mümkün olmadığını söylüyor. Belki erkek ceylan da dişi ceylanın ölmesine neden olan yiyeceği yemi ti ama bu durumda bu şey onda nörolojik bir hasara neden olmuş ve bu da onun sapıtmasıyla sonuçlanmı tı. Veya belki de ceylanlara has dört ayağını da yerden kesen zıplama hareketinde bir  arpıklık olmuştu. Bu zıplama hareketi, ceylanlar bir avcıdan kaçtığında görülür ve ceylan dört ayağı da havada olacak şekilde zıplar. Kar-melek, “İntihar olarak görülen şey, belki de erkek ceylanın avcı olarak değeriendirdiği insanlara verdiği zamanlaması talih-siz bir tepkiydi” diye yazıyor.

Ayı intiharı, ceylan intiharı... Her iki durumda da makul bir şüphe mevcut. İki olayda da hayvanlar çok hızlı hareket ediyor ve bu durumda ikisi de kendiliğinden ve ani bir ölme dürtüsü olarak yorumlanıyor. Google’a hayvan intiharı yazıp aradığımızda karşınıza çıkan sonuçlarda okuduğunuz anekdotların hepsinin en belirgin özelliği, gözü pek ve atak davranışlar sergilemeleri. Hayvanların kendilerini öldürdükleri fikri, oldukça çekici bir fikir. Belki de ilginç bir şekilde hayvan duygularını tanımanın bir yolu olduğu ve diğer hayvanlarla akrabalık bağını hissettirdiği için böyledir. Ancak “intihar” etiketinin kullanıldığı durumların önemli bir oranı kesinlikle intihar değil.

Hayvanların intihar etmelerine ilişkin mitlerin en klasik örneklerinden biri, yabani sıçanlarla (lemming) ilgilidir. Hepimiz bir insan davranışını karakterize eden kli e deyimi biliriz. Bizim naho  bulduğumuz bir trendi takip eden bir arkadaşımızı görünce onu sürüyü takip etmemek konusunda uyarmak için şöyle deriz: “Bu kadar sıçan gibi olma. Kendin düşün!” (İngilizcedeki bu deyim Türkçedeki koyun gibi olmak deyimi ile aynı anlamı taşır.  .n.) Bu deyim-in köke-ninde bu küçük kemirgenlerin her birinin önündekini takip

ederek kitleler halinde uçurumlardan atlamaları ve ölüme gitmeleri vardır. Bu tuhaf mefhumun nasıl ortaya çıktığına ilişkin iki parçalı bir açıklama var ve ikisinin de intihar etmekle hiç alakası yok.

Birinci bölüm, bunun türün doğal davranışları arasında olduğunu söylüyor. Lemminglerin nüfusu oldukça kayda değer bir seviyeye yükselebilir. Nüfus yoğunluğu birden yükseldiğinde bazı lemmignler, doğup büyüdükları yerdeki kaynaklar için göstermeleri gereken yoğun rekabetten kaçınmak için göç edebilirler. Bazı kalabalık lemming gruplarının sürü gibi hareket ettikleri ve hepsinin uçurumdan atlamayı tek seçenek görmedikleri doğrudur. Bu mitin ikinci ve hayati unsuru ise Avustralya'daki *ABC Science* dergisinin açıkladığı gibi Hollywood tarafından öne sürülmüştür. 1958 yılında Walt Disney stüdyoları, *White Wilderness* isimli bir film yayınladı. Filmde lemminglere ihtiyaç vardı. Ancak filmin çekildiği Kanada'nın Alberta eyaletinde lemming bulunmadığı için film yapımcıları, Inuitli çocuklardan lemmingleri satın almışlardı. *ABC Science* dergisi, "Lemminglerin göç ettiği sahne, hayvanların kar ile kaplı dönen bir masaya yerleştirilmesi ve daha sonra da çekimlerin pek çok farklı açıdan gerçekleştirilmesiyle oluşturuldu. Kemirgenlerin uçurumdan atlayarak ölüme gittikleri sahne ise lemminglerin küçük bir uçurumdan nehre doğru sürülmeleri sonucu ortaya çıktı." Neyse ki ABD film endüstrisinde artık bu tür hesaplanmış bir hayvan istismarı söz konusu olmuyor. Disney filmindeki bu bölüm, o zamanlar meşhur oldu ve bununla birlikte ve onun aracılığıyla lemming efsanesi de doğmuş oldu.

Lemming örneği, hayvanların amaçlılıklarını tartışmak için ilginç bir örnek çünkü (mitteki) toplu intihar; akılsız, kolektif bir davranış olarak görülüyor. Yani söz konusu sav,

lemminglerin tek tek ölmek istedikleri ve bu yönde hareket ettiklerinden ziyade tam tersini iddia ediyor. Pek çok lemmingin en baştaki lemmingin ne yaptığıyla ilgili hiçbir fikri yok dolayısıyla hepsi birlikte can veriyorlar. Kaçınılmaz olarak bu olan şeyin ne olduğunun tanımına ilişkin sorular ortaya çıkıyor. Tıpkı hayvanların sevgisi ve yas tutması konusunda olduğu gibi. “Hayvanların intiharı” kavramı, sadece hayvanların kendi hayatlarına son vermeyi bilinçli bir şekilde tercih edip buna göre davrandıkları vakalarda mı kullanılmalı? Anne ayı ve erkek ceylan örneklerinde bu tür bir kısıtlama bize pek yardımcı olmuyor. Her iki durumda da bilinçli bir tercihin söz konusu olup olmadığını bilmiyoruz. Lemming “intiharı” mefhumunun bertaraf edilmesi, aynı zamanda intihar ihtimali olan diğer hayvanları da bu mefhumun dışında bırakmaya yardım edebilir.

İskoçya’da Dumbarton yakınlarında, orada yaşayanların “köpek intihar köprüsü” ismini verdikleri bir yer var. Yaklaşık son yarım yüzyıldır 600’ün üzerinde köpek, Overton Köprüsü’nden düşerek hayatını kaybetti. Medya, “intihara meyilli köpekler ve “kamikaze köpek” gibi sansasyonel haberlerle köpeklerin bilerek ve isteyerek ölmek için köprüden atladıkları sonucunu çıkardı. Ancak yüzlerce köpeğin (lemming mitinde olduğu gibi gruplar halinde de değil, teker teker) kendilerini öldürmek için bu köprüyü (veya başka bir yeri) seçebileceğini düşünmek saflık sınırlarını zorlamak anlamına geliyor. Peki o zaman köpeklere ne oluyor?

Köpeklerin algıları bunda bir rol oynuyor olabilir. Köpekler, köprünün tepe noktasına geldiklerinde ardından gitmeye başladıkları bir av hayvanının kokusunu almış olabilirler. Fotoğrafların gösterdiğine göre köprünün mimarisi öyle ki, köprüde yürüyen köpekler köprünün en yüksek noktasının ardında keskin bir eğim olduğunu göremezler;

köpeklerin görüş hizasından bakılınca sadece alçak bir duvar görülebiliyor. Görünen o ki, en çok zıplayan köpekler bu işten zarar görüyor. Bu mimari tasarımın ve köpeklerin kendi biyolojilerindeki algılarının talihsiz bir birleşimi bu. İntihar etmeye teşvik edecek hiçbir bilinçli niyet görünmüyor. İskoç köpekleriyle ilgili bu hikaye, böylece kolaylıkla sonuçlanan bir konu oluyor.

Ancak yine de bazı hisli hayvanlar, yoğun duygusal hisler nedeniyle intihar girişiminde bulunabilir mi? Memeli hayvanların davranışları konusunda uzman Richard O'Barry, bir yunusun kendi gözleri önünde kendini öldürmeyi seçtiğini gördüğüne yemin ediyor. Yunusun adı Kathy idi. Çocukken izleyip çok sevdiğim Flipper isimli 1960'larda yayınlanan dizide yer alan memeli hayvanlardan biriydi. O'Barry'ye göre Kathy, gözlerinin içine baktı, içinde yaşadığı havuzun dibine daldı ve nefes alamaz hale geldi. O'Barry, 2010 yılında *Time* dergisine verdiği demeçte, "[Hayvan eğlence] sektörü, insanların yunusların intihar edebileceğini düşünmesini istemiyor, ancak bunlar, insan beyninden daha büyük bir beyne sahip bilinçli varlıklar. Eğer hayat çok çekilmez oluyorsa bir daha nefes almıyorlar. Bu intihardır" dedi.

Time dergisi, 2010 yılında en iyi belgesel Oscar'ını alan *The Cove (Koy)* ile ilgili yayınladığı yazıda O'Barry'nin anılarına yer veriyordu. Louis Psihoyos'un yönettiği belgesel, O'Barry'nin küçük bir Japon kasabası olan Taiji'de her yıl düzenlenen olarak meydana gelen iğrenç bir olaya karşı yürüttüğü mücadeleyi anlatıyordu. Bu kasabada olan şey, her yılın altı ayı binlerce yunusun öldürülmesiydi. (Ben belgeseli izlemeye kendimi ikna edemedim, çünkü bazı sahnelerde kamera çok yavaş ve acı çekerek ölen yunusları gösteriyor). Yunus etini balina eti diye pazarlayan ve satan bu karlı işin neden olduğu bu acımasız uygulama, belgesel yayınlanıp büyük bir

ilgi uyandırıcaya kadar büyük oranda gizli kaldı. O'Barry, pek çok diğer insan gibi, Japonların büyük çoğunluğunun da olup bitenden haberdar olmadığını vurguluyor. Koyun yeri gözlerden uzak ve yunusları öldürenler, yaptıklarının görülüp duyulmaması konusunda oldukça özenli.

O'Barry'nin yunuslarla geçmişi, onu hayvan hakları savunuculuğuna ve Japonya'daki yunus katliamını büyük kitlelerin önüne serme amacına iten şey olmuş. O'Barry, 1960'larda denizden beş yunus yakalayarak onları Flipper'da rol almak üzere eğitmiş. O'Barry, Miami Seaquarium'a yerleştirilmelerinin ardından onlarla birlikte sayısız saat geçirmiş. O'Barry ve yunuslar, dizi yayınlanmaya başladığında her Cuma günü saat akşam 7.30'da tam suyun kenarına kurulan bir televizyonla diziyi izlemişler. O'Barry, yunusların bilinçli ve kendilerinin farkında hayvanlar olduklarını ilk defa o zaman fark etmiş: Kathy de dahil olmak üzere bütün yunuslar bu küçük ekranda kendilerini tanımışlar.

O'Barry, Kathy'nin havuzda kendini öldürdüğü iddiasını desteklemek için yunusların nasıl nefes aldıklarıyla ilgili bir konuya dikkat çekiyor. İnsanlar için nefes almak bilinçli bir düşünce gerektirmeyen otomatik bir süreç. Bizler derin uykudayken bile doğal olarak nefes alırız ve gün içerisinde çok nadiren nefes alıp vermeyi düşünürüz. Tabii yoğun fiziksel faaliyetlerde bulunduğumuz veya duygusal olarak çok olumsuz bir halde olmadığımız sürece. Bilgisayarda bunları yazarken düşüncelerimi yansıtacak doğru kelimeleri bulmak için dikkatle yoğunlaşmış durumdayım; bunu yaparken de düşünmeden nefes alıp vermeye devam ediyorum. Ancak "bilinçli nefes alan" hayvanlar olarak yunuslar, bu tür bir lüksten yoksunlar. Her nefes alış verişlerinde odaklanmak zorundalar. O'Barry'ye göre fiziksel olarak sağlıklı bir yunus, nefes almamayı seçiyorsa bu kendini öldürmeye niyet ettiği anlamına geliyor

2008 yılının yazında İngiltere'deki Cornwall'da yirmi altı yunus sahilde ölü bulunduğunda, bir uzman, intiharın muhtemel açıklamalardan biri olduğunu söyledi. Yunuslar, Cornwall'ın güneyindeki nehirde dört ayrı noktada karaya vurular. Yunusların karaya vurdukları haberi duyulunca kurtarma ekipleri bu noktalara koştu ve on veya on dört yunusu kurtarmayı başardı (olayın sıcaklığı içinde doğru düzgün bir sayım yapılmamış görünüyor). Kimsenin anlayamadığı bir şekilde, ölen yunusların mideleri çamur ile doluydu; akciğerleri ve mideleri tam anlamıyla bununla dolmuştu. Ayrıca dikkat çekici bir şekilde yunusların midelerinde hiç balık bulunmamıştı, yani yunusların balık yakalamaya çalışırken kıyıya vurmuş olma ihtimali bertaraf edilmişti.

İngiltere'nin *Guardian* gazetesi, Zoological Society of London adına hayvanları inceleyen bir patolojist ile konuşmuş ve muhabir patolojist Vic Simpson'ın söylediklerini şöyle aktarmıştı: Görünüşe bakılırsa bu bir toplu intihar gibi duruyor. Bazen beş ila yedi yunusun karaya vurduğunu görmüştük ama rakam hiçbir zaman bu ölçekte olmamıştı." Demek ki O'Barry, yunusların intihar edebileceğini iddia eden hilekar biri değil.

Ancak yunusların kıyıya vurmak için motivasyonları ne olabilirdi? Eğlence sektöründeki insanlar tarafından tut-sak tutulan Kathy'nin aksine, burada vahşi doğada yüzen sağlıklı (bu durum otopsi ile teyit edilmişti) hayvanlar söz konusuydu. Daha sonra anlaşıldığı üzere; İngiltere Kraliyet Donanması, yunusların öldüğü sırada bölgede deniz radarı tatbikatları yapıyordu. İngiltere Savunma Bakanlığı, bu tatbikatın yunusları rahatsız edemeyecek kadar uzakta yapıldığını iddia etti ancak bu sorunun yanıtı yine de havada kaldı. Deniz radarının sinyalleri yunusları afallatıp panikletmiş olabilir mi? Yanıt ne olursa olsun intihar hipotezi-

nin deniz radarı hipotezi tarafından bertaraf edilmediğini düşünüyorum. Eğer yunusların biyolojileri, bu hayvanların yönünü önemli ölçüde şaşırtacak kadar deniz radarı tarafından alt üst edildiyse; yunuslar, kendilerini bilinçli olarak karaya vurmayı tercih etmiş olabilirler miydi? Korkunç olaylar, hayvanların (insanlar da dahil) böyle güçlü duygusal durumlara düşmesine neden olabilir ve onlar da kendilerini ölüme götürecek davranışlar sergileyebilirler. Süreç kısa veya uzun olabilir. Bu noktada, annesinin ölümünden hemen sonra hayatını kaybeden bebek şempanze Flint geliyor akla. Maymunlardan tavşanlara kadar çok sayıda hayvanın duygusal travmaya, duygusal olarak kendilerini kapatarak tepki verdiklerini gördük.

Yunus Kathy, Cornwall yunusları, maymun Flint gibi örneklerle hayvanların akıl sağlığı gibi oldukça nazik bir konuya doğru yöneliyoruz. En başta söylemek gerekir ki, insanların bile kendine zarar vermesinin arkasındaki sebep, her zaman ölme isteği olmayabilir. Bazen depresyon; insanın kendine bakması, yemek yemesi veya doğru düzgün uyuması önünde engel olabilir, ancak bu durum, intihara meyilli olma halinden ayrı olarak da varlık gösterebilir. Aslında kendine zarar verme ile intihar arasında doğrudan bir bağlantı bile olmayabilir: Amerikan Psikiyatri Birliği, ergen kızlar arasında görülen kendini kesme trendinin bir kendine zarar verme davranışı olmasına rağmen intihara meyilli bir davranış olmadığını söylüyor. Aslında pek çok akıl sağlığı uzmanı, kendilerini bıçak veya jilet ile kesen kişileri kendilerine yardım etmek için çabalayan insanlar olarak görüyor (her ne kadar fonksiyonsuz ve tehlikeli olsa da bu, yardım istemenin bir işareti olarak görülüyor). Çünkü fiziksel acının yarattığı etki, onların daha derin olan duygusal acılarını bir süreliğine de olsa hafifletiyor.

Kendine zarar verme davranışı insanlara özgü de değil. Bu davranışı tutsak şempanzelerde de görüyoruz. Üstelik söz konusu şempanzeler, sadece laboratuvarlarda tekrar tekrar biomedikal prosedürlere maruz kalan şempanzeler de değil. Bilim insanları Lucy Birkett ve Nicholas Newton-Fisher, ABD ve İngiltere'deki altı hayvanat bahçesinde yaşayan kırk şempanzeden bin iki yüz saatlik bir veri topladı. Şempanzelerin davranışlarının çoğu normal olarak görülse de anormallikler, "bir topluluğa özgü hastalık" olarak nitelenmeye yetecek kadar öne çıkıyordu. İntihar vakası bildirilmedi ancak şempanzeler sürekli öne arkaya sallanıyor, kendilerini ısıyor, kendi saçlarını çekiyor ve dışkılarını yiyordu. Bu davranışların bazıları düşük seviyede ortaya çıkıyor ve kısa sürüyordu ancak hayvanat bahçesinde yaşayan kırk şempanzenin her birinin bir tür anormal davranış göstermesi, bununla birlikte Uganda'da vahşi hayatın içinde yaşayan şempanzelerin bin yirmi üç saatlik odak hayvan örneklemesinde hayvanların hiçbirinde anormal davranış görülmemesi dikkate değer.

Bununla birlikte vahşi doğada yaşayan fillerde travma sonrası stres bozukluğu (PTSD) ile ilgili bildiklerimiz göz önüne alınırsa, vahşi hayatta insanlardan gelen tehditlerle karşı karşıya kalınan bölgelerde yaşayan şempanzelerin anormal davranışlar sergileme ihtimalini reddetmiyorum. İzinsiz avlanma ve savaşlar nedeniyle fillerin aileleri içindeki bağlanmaları kesintiye uğrarsa sonuç, normal fil davranışının ve kültürünün bozulması oluyor. Gay Bradshaw ve diğer yazarlar (aralarında uzun süre Amboseli filleri izleyen araştırmacılar da bulunuyor), *Nature* dergisine bu bağlamda bir makale yazdılar. Fil öldürme bölgelerinde PTSD'den mustarip olan fillerin ıstırapları, aynı zamanda onların aile üyelerinin ardından yas tutabilme kapasitelerinden de kaynaklanıyor. Bu filleri aklımızda tutarak, hay-

vanat bahçelerindeki Şempanzelerin kendi duygu kaynaklarını kendilerine karşı çevirdiklerini görüyoruz. Bu durumda hissedilen duygu, diğerklerinin kaybettikleri hayatlarına ve kopan bağlara karşı değil; fiziksel, bilişsel ve duygusal açılardan büyük ölçüde kısıtlanmıŐ bir hayata karşı.

Hayvanlardaki depresyon, kendine zarar verme ve intihar arasındaki karmaşık bağlantıların içinde birbiriyle iç içe geçmiş iki ders ne çıkıyor. Birincisi, bizim türümüz sorunun bir parçası, dolayısıyla çözümün de bir parçası olması gerekir. Cornwall'daki yunusların bir kısmını Şefkatli ve yerinde bir müdahale kurtardı, fildiŐleri için avlanan fillerin yasadıŐı Şekilde avlanmalarının önüne ise gittikçe güçlenen aktivistlerin mücadelesi geçti. Bu Şefkatli farkındalık, insanlar tarafından tutsak edilmiş fil, büyük insansı maymun ve yunusların da aralarında olduğu pek çok hayvanın vahŐı doğanın içinde korumalı bölgelerde olamasa bile en azından barınaklarda yaşamaları gerektiği konusunda bir pratiğe dönüŐüyor. En iyi niyetli hayvanat bahçeleri bile bu varlıkların psikolojik olarak sağlıklı olmalarını sağlayamıyor. Ayları hapseden d suyu çiftlikleri, hayvanlara verdikleri zararlar mevcut tablonun bile üzerinde bir noktada kötülük yapıyorlar ve bu tür yerlerin hiç var olmaması gerek.

İkinci ders ise hayvanların keder duygusunu içeriyor. Biz insanlar, sadece hayvanların yas ve keder duyguları üzerinde çalıŐmıyoruz. En geniş tanımla aynı zamanda hayvanların keder duymalarına yol açıyoruz. VahŐı hayatta ve tutsak oldukları yerlerde hayvanların bir tür keder duygusu hissetmesine ve bazen de diğerk ıstırap çekenlere karşı empati duymalarına yol açıyoruz. Çin'deki d suyu iftliğinde anne ayının kendini duvara vurmasına sebep olan her ne olursa olsun, önünde sonunda bu insanların ağzllğyle i içe geçmiş bir hayvanların acı çekmesine karşı hissizlik halinin bir araya geldiği insan davranışı onu öldüren Şey oldu.

MAYMUNLARIN YASI

Tarih 22 Kasım 1968. Bu ayın başında Richard Nixon, ABD başkanlık yarışında Hubert Humphrey'i geride bırakarak ülkenin yeni başkanı oldu. Ho Chi Minh yolunu yerle bir etmek için Vietnam'da büyük çaplı bir operasyon başlatmış ve bu operasyon boyunca Laos'a üç milyon ton ağırlığında bomba atılmıştı. Yale Üniversitesi, aynı yıl kadın öğrencileri kabul etmeye başlamıştı. Ayrıca Beatles müzik grubu, "The White Album" isimli albümlerini bahsi geçen gün piyasaya sürmüştü.

Bu politik ve kültürel olayların Tanzanya ormanlarındaki yankısı ise silikti. Burada, havaya şempanzelerin yüksek sesli çığlıkları yayılıyordu. Bu arada Gombe Stream Ulusal Parkı'ndaki bazıları heyecanlı, bazıları daha sakin şempanzeler, hayvan davranışı tutkunu olan araştırmacılar için ev halkının bir parçası olmak üzereydiler: Flo, Fifi, David Graybeard, Goliath. Bu şempanzeler, 1968 yılı itibariyle Jane Goodall tarafından sekiz yıldır gözlemlenmekteydiler. Ve Jane Goodall, artık *National Geographic*'in kapak kızı olmakla suçlanmıyor ve şempanzelerin alet kullanımı ve avcılıkları, bilim dünyasını temelinden sarsıyordu.

O sabah Gombe'deki araştırmacılar Geza Teleki ve Ruth Davis, ağaçların altındaki sık çalılıkların arasında yürüyen

bir grup şempanzeyi takip ediyordu. Maymunların davranışları konusunda ciddi öğrenciler olan Teleki ve Davis, o zaman nişanlılardı ve evleneceklerdi. İkisinin de o an farkında olmadığı şey ise o yılın sonuna varmadan Davis'in hayatını kaybedecek olmasıydı. Goodall, *In The Shadow of Man (İnsanın Gölgesinde)* isimli kitabında Davis'ten ve onun Gombe'de harcadığı "uzun ve zorlu saatler"den oldukça duygusal bir şekilde bahsediyor. Goodall kitabında "1968 yılında bir gün Ruth, fiziksel yorgunluğa bağlı olarak sarp bir kayalıktan aşağı yuvarlandı ve oracıkta öldü. Bedeni altı gün süren aramaların sonunda bulundu" diye yazıyordu. Davis, Gombe'de gömüldü. Goodall, "mezarı ormanla çevrili ve mezarında zaman zaman şempanzelerin yanından gelip geçerkenki seslenişleri yankılanıyor" diyor.

O Kasım sabahı, Teleki ve Davis'in bir şempanzenin düşmesinin hemen ardından hayatını kaybetmesine şahit olmaları ne büyük bir ironi. Teleki'nin bundan beş yıl sonra yazdığı makalede bahsettiği gibi ikili, şempanzelerin "öfkeli bir şekilde koşturup durduğu, gürültülü bir şekilde bağırarak, çığlık attıkları" düzlüğe gelmişlerdi. Rix isimli şempanze, bir sel yarıntısının içindeki dere yatağında öylece yatıyordu. Daha sonradan yapılan bir otopsi, Rix'in boynunun kırıldığını ve bunun sonucunda hemen hayatını kaybettiğini ortaya koymuştu. Görünüşe göre Teleki ve Davis, şempanzenin muhtemelen dinlenirken veya yemek yerken bir incir veya palmye ağacından düşüşüne tanık olmayı kıl payı kaçırmışlardı.

Teleki'nin makalesi, onun ve Davis'in sabah 8.38 ile 12.16 arasında gözlemledikleri ve bir ses kayıt cihazı ile kayıt altına aldıkları olayları an be an yeniden aktarıyordu. Aktardıkları olayların en çarpıcısı, on altı şempanzenin Rix'in bedenine gösterdikleri uzun süreli ilgi ve bu ilginin nasıl

değiştiği idi. Rix'in dűřmesinin ardından şempanzeler hayli uyarılmıştı ancak bu cinsel uyarılmanın tek bir ifade biçimi yoktu. Tıpkı şempanze Brutus'űn Cote d'Ivoire'deki olayda kapı bekçisi gibi davranarak ölü şempanze Tina'nın bedene kimin yaklaşıp kimin yaklaşamayacağına karar verdiği gibi, Gombe'deki maymunların kişisel bağları ve kişilik farklılıkları da Rix'in bedenine verdikleri tepkide önemli bir rol oynadı.

Gombe'deki bu ölűm ani olmuştu ve maymunların tepkileri, hızlı gelişen bir duruma verdikleri bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Rix'in cansız bedeninin etrafındaki küçük alanda bir dizi vahşi davranış kendini gösteriyordu. Teleki, "orada bulunan hemen hemen her maymun tarafından hayli yüksek bir frekans ve yoğunlukta saldırgan, itaatkar, güven veren davranışlar, tutumda gösterilen pek çok ani değişim eşliğinde sergilendi" diye yazıyor. şempanzelerdeki bu bireysel farklılıkları ve ruh hallerindeki hızlı değişimlere örneklendirmek için erkek şempanzeler Hugo ve Godi'ye yakından bakalım.

Hugo, oldukça güçlü bir tutum ortaya koyuyor ve hiçbiri Rix'e isabet etmeyen pek çok taşı savurarak ölü bedene atıyor. Kısa bir süre sonra kendini sakinleştiriyor (ancak tüyleri hala kalkmış vaziyette, ki bu cinsel uyarılmanın bir işareti) ve bir kayanın üzerine oturuyor; birkaç dakika sonra başka bir erkek onun yanına gelip oturuyor. Hugo yeniden ayağa kalkıyor, bedenin tam yanında duruyor ve dakikalarca gözlerini ayırmadan bedene bakıyor. Daha sonra, bu yüksek enerjili gösterisine yeniden başlıyor ve cesetten koşarak uzaklaşıyor. Daha sonra bedenin yakınlarındaki bir alanda bir diři ile çiftleşiyor. Çok sonraları, erkek şempanze Hugh, yürüyerek ölűnűn bulunduğu alandan uzaklaşırken Hugo da dahil olmak üzere şempanzeler, son bir kez hayli

yoğun bir şekilde Rix'e bakma yarışına girişip Hugh'u takip ediyorlar.

Bir ergen olan Godi, bir şekilde diğerlerinden daha farklı tepki gösteriyor. Wraah diye bağırarak Hugo'dan daha ısrarlı bir şekilde sesli tepki gösteriyor. Bedenin yanına gelerek, başka sesler çıkararak ve ağlayıp sızlanarak ölü bedene bakıyor ve kendini sesli bir şekilde ifade ediyor. Teleki'ye göre "diğerlerinden çok daha fazla heyecanlı görünüyor". Bunu takip eden saatlerde Godi, bedenin yakınlarında durmaya devam ediyor. Godi, saat 11.45'te, yani grup bedenin yanından ayrılmak üzereyken, Rix'i izleyen tek şempanze olarak geride kalıyor.

İlk bakışta, Hugo ve Godi'nin Rix'in ölümüne gösterdikleri tepkilerin diğerlerinden biraz daha farklı olduğu düşünülebilir. İkisi de cinsel uyarılma belirtileri gösterdi, ne o ne diğeri –ki aslında o alandaki şempanzelerin hiçbiri- Teleki ve Davis'in gözlemlerini yaptığı süre boyunca, yani maymunların bedenden uzaklaşmasına kadar, bedene dokunmaya çalışmadı. Bu bağlamda Gombe şempanzelerinin Rix'in ölümüne verdikleri tepki, Tai'deki şempanzelerin Tina'nın ölümüne verdikleri tepkiden oldukça ayrışıyor. Tai'de bedene dokunmak, grubun ölü bedene verdiği tepkinin önemli bir parçasıydı.

Bununla birlikte Teleki, Godi'nin o sabahki "sıradışı performansı"na ayrıca dikkat çekiyor. Godi, diğer şempanzelerden üç noktada ayrı davranmıştı: bedeninin cesede yakınlığı, gerginliğinin seviyesi ve wraaah diye bağrıışlarının sıklığı. Bu wraaah seslenişleri "tiz, birbirini tekrarlayan ve hüzün dolu inlemelerdi" diye tarif ediyor. Teleki bu inlemelerin "sarp vadilerin akustik tünellerini geçebilecek ve bir mil (1,5 km) öteden duyulabilecek kadar yüksek olduğunu, kelimelerle anlatılamayacak kadar yoğun bir duygusal du-

rumu yansıttığını” söylüyor. Godi, her ne kadar bedene dokunmasa da, Rix’e olanlardan duygusal olarak etkilenmişti. Godi, aynı zamanda dikkat çekici bir şekilde Rix’in günlük gezintilerinde ona eşlik ediyordu.

Diğer şempanzeler, bedenin etrafında gösteriş yapar, bağırır, çiftleşir ve genel anlamda cinsel bir uyarılmışlıkla hareket ederken, Godi’nin davranışlarının bir tür bulaşma yoluyla ortaya çıktığı da öne sürülebilir. Zira wraaah seslenişleri, bazen şempanzeler yabancı insanlarla veya Afrika mandasıyla karşılaştıklarında veya iki grup bir araya geldiklerinde ve aynı zamanda ölü bir habeş maymunu veya şempanze görüldüğünde ortaya çıkabildiği için; Godi’nin bu seslenişleri, onun ne hissettiğini anlamamıza pek yardımcı olmuyor. Elbette Godi’nin veya herhangi diğer şempanzenin Rix’in ölümünün gerçekten ne demek olduğunu anladıklarını öne sürecek bir kanıt sunamayız. Teleki, “buradaki şempanzelerin hayat ve ölüm arasındaki kavramsal farkı kavrayıp kavramadıkları belirsizliğini koruyor” diyor.

Bununla birlikte, şempanzeler ve ölüm hakkında bilinenlerin giderek artan ağırlığı nedeniyle ısrarlı sorular gelmeye devam ediyor. Hayatını kaybetmiş bir maymunun sosyal partneri, o yerde cansız bir şekilde yatarken neden güçlü duygular hissetmesin ki? Hayli çarpıcı bir şekilde, sosyal varlıklardan oluşan bir topluluk, içlerinden biri öldüğünde neden bir topluluk olarak tepki vermesinler ki? Aileler içindeki ve sosyal müttefikler arasındaki sıkı bağların koreografisi, şempanzelerin yaşamlarının hiç değişmeyen arkaplanını oluşturmaktadır. Bir şempanzenin onu çevreleyen sosyal dinamiklerden ayrı olarak ne yaptığını ancak tamamen tecritteki bir insanın davranışlarını kavrayabildiğimiz kadar anlayabiliriz. Ve bunun da ötesinde Tina, Tai’de hayatını kaybettiğinde ne olduğu gördük. Tina’nın küçük erkek kar-

deşi Tarzan, kesinlikle bir duygu hissetti ve bunu ifade etmesine izin verildi çünkü, hangi şempanzelerin ölü bedeninin yanına yaklaşabileceğine karar veren erkek şempanze Brutus, Tarzan'ın Tina'nın akrabası olma konumunu tanımıştı.

Hayvanat bahçelerine yoğunlaşan bilim insanları, vahşi ortamda şempanzelerin ölüme verdikleri bu tepkilerle ilgili nadir gözlemlerin de etkisiyle tutsaklıktaki ölümlere şimdi daha yakından bakmaya başladılar. Yaşlı bir dişi şempanze, İskoçya'daki bir safari parkında hasta düşünce hayvanat bahçesinde çalışanlar yakında öleceğini düşünüp video kamera ile kayda başlamışlardı. Parkta iki anne-çocuk çifti yaşıyordu: Pansy – yaşının elli civarında olduğu tahmin edilen ve ölmek üzere olan dişi ile yirmi yaşındaki kızı Rosie ve onlarla birlikte Pansy ile yaklaşık aynı yaşta olan Blossom ve onun 30 yaşındaki oğlu Chippy. Birkaç haftadır oldukça keyifsiz olan Pansy zorlanarak nefes almaya başladığında, maymunlar kışlık yuvalarındaydılar. Pansy'nin arkadaşları bir şeyin eksik olduğunun farkındaydılar ve ölümünden on dakika önce onu yalayıp temizlemeye, okşamaya başladılar. Gözlemciler, bu faaliyetin normalden daha fazla yapıldığını düşündüler. Ölümün gerçekleştiği düşünülen anda grup üyeleri bu temizleme ve okşama faaliyetine hararetli bir şekilde devam ettiler. *Current Biology* isimli dergide James Anderson ve meslektaşları, neler olduğunu hayranlık uyandıracak bir kesinlikle aktardılar:

16:24:21 Chippy, Pansy'nin kafasının yanına çömeliyor ve ağzını açmaya çalışıyor. Rosie Pansy'nin başına doğru yöneliyor.

16:24:25 Blossom, Chippy ve Rosie aynı anda Pansy'nin başının olduğu tarafa dönüyorlar. Chippy ve Rosie, Pansy'nin başının yanına çömeliyor. Chippy, Blossom'ın yüzünü Pansy'nin yüzüne yaklaştırıyor.

16:24:36 Rosie, Pansy'nin başından ayrılıp gövdesine yöneliyor. Blossom, Pansy'den uzaklaşıyor. Chippy, Pansy'nin sol omzunu ve kolunu kaldırıp sarsıyor.

Şempanzeler, Pansy'yi okşayıp tüylerini temizlemeye devam ediyorlar. 16:36:56'da Chippy, "havaya zıplıyor, iki elini birden indiriyor ve Parsy'nin gövdesini dövmeye başlıyor sonra da platformdan koşarak uzaklaşıp oradan aşağı iniyor". Bu sarsıcı davranış, erkek şempanze Hugo'nun vahşi doğada Rix'in bedenine taş atma gösterisinden önemli ölçüde ayrılıyor. Burada Chippy, Pansy'ye doğrudan saldırıyor. Ayrıca Tina'nın ölümünde de bazı erkek şempanzeler cesedin etrafında saldırgan bir gösteri yapmış ve hatta bedeni kısa mesafeler boyunca sürüklemişlerdi. Erkek şempanze Ulysse, Tina'nın bedenini yaklaşık iki metre sürüklemiş, daha sonra Brutus, bedeni eski yerine getirmişti.

O zaman Chippy'nin davranışı, vahşi doğada ölüm meydana geldiğinde erkek şempanzelerin gösterdiği tepki yelpazesinin çok uzağında değil. Bu hareketleri yaparken bir kızgınlık mı yoksa üzüntü mü ifade ediyordu? Artık hareketsiz olan kafes arkadaşının bir şekilde tepki vermesine mi uğraşıyordu? Her iki ihtimal de Anderson ve meslektaşlarına makul görünmüş.

Pansy'nin arkadaşlarının davranışları, gece boyunca ve sonrasında da atipik olmaya devam etti. (Vahşi doğadaki gözlemlerden bu tür bir verinin gelmesi pek muhtemel değil, çünkü şempanzeler bir süre sonra bedenin yanından ayrılırlar.) Pansy ile aynı kafesi paylaşan şempanzeler, gece boyu kesik kesik uyudu. Kızı Rosie, bedeninin yakınlarında kaldı. Ölümünden önceki dakikaların tersine, Pansy'nin bedenini bundan sonra kimse yalayıp temizlemedi. Ancak bununla birlikte Chippy, gece boyunca cesede üç kez daha saldırdı.

Ertesi gün geride kalanlar, “son derece sakindi”. Hayvanat bahçesi görevlileri, Pansy’nin bedenini oradan alırken olanları sessizce izlediler. Daha önceleri bu bölgede uyumayı tercih etmiş olmalarına rağmen şempanzelerin hiçbirisi, bunu takip eden beş gece boyunca, Pansy’nin hayatını kaybettiği platformun üzerinde uyumadı. Aslına bakarsanız, haftalar boyunca hayli sessiz olmaya devam ettiler ve her zamankinden daha az yemek yediler. Hayvanların yas tutmasına dair bu sinyaller, -değişen rutin, dengesiz ruh hali- artık çok aşına sinyaller.

Bu tür gözlemler, sadece maymunları değil, maymunların hayatlarını ve onları tutsak halde tuttuğumuzda bile onlara nasıl bir itibar ile yaklaşmamız gerektiğini anlamamız açısından çok önemli. Primatların ölüme verdikleri tepkiyle ilgili gittikçe artan veri bankası, gruptan biri öldüğünde kalan grup üyelerine nasıl davranılacağı konusunda bir devrimi de tetikliyor. İskoçya’daki parkta gördüğümüz gibi, maymunlara kaybettikleri arkadaşlarıyla birlikte zaman geçirme ve bedenleri götürülürken izleme fırsatı verilebilir.

Chicago’daki Brookfield Hayvanat Bahçesi’nde dişi goril Babs, tedavisi olmayan bir böbrek hastalığından mustarıpti ve otuz yaşında ötenazi ile uyutuldu. Hayvanat bahçesi çalışanları, Babs’ın arkadaşları için kendi deyimleriyle bir “ölünün başında bekleme” ritüeli organize ettiler. Farklı nesillerden pek çok goril oradaydı ve bazıları gözle görülür bir şekilde duygulanmıştı. Associated Press haber ajansı bile olayı şu şekilde haberleştirmişti:

Babs’ın dokuz yaşındaki kızı Bana, bedene ilk yaklaşan goril olmuştu, onu Babs’ın kırk üç yaşındaki annesi Alpha takip etti. Bana yere oturdu, Babs’ın elini tuttu ve annesinin karnını sıvazladı. Sonra başını Babs’ın kollarına dayadı. Bana ayağa kalktı ve Babs’ın öbür tarafına geçti, kafasını diğer koluna yasladı ve Babs’ın karnını sıvazladı.

Burada sevgili ebeveyninin tamamen cansız bedeni karşısında keder duyan bir çocuğu görüyoruz. Bana, yaşamı boyunca hiç bir zaman annesinin yanında olmamıştı. Onun dokunuşuna olan ihtiyacı, annesini gerçek manasıyla hissetme ihtiyacı kayda değerdi. Biz piramatlar, dokunma duyusuyla algılayabilen varlıklarız. Babs'ın aynı kafeste birlikte yaşadığı arkadaşları da ona yaklaştı. Dokuz yaşındaki Koola, küçükken Babs'ın şefkatine mazhar olan bebeğini, küçük kızını da gorilin yakınlarına getirdi.

Gümüştırtlı, otuz altı yaşındaki erkek goril Ramar, Babs'tan uzak durdu. Bazı erkek goriller böyle ilgisizken diğerleri tam tersiydi. Vücudundaki habis kitlelerin verdiği acıdan kurtulması için Boston'daki Franklin Park Hayvanat Bahçesi'nde yaşayan Bebe isimli dişi gorilin hayatına ötenazi ile son verildi. Franklin Park'taki araştırmamanın o zamanki sorumlusu Diane Fernandes ve Buffalo Zoo'nun şimdiki direktörü, Bebe'nin eşinin tepkisini hatırlıyor:

İlk başta erkek goril Bobby'nin bedeninin yanında olmasına izin verdik ve o da ona nazikçe dokunarak, ona seslenerek ve hatta en sevdiği yiyecek olan kerevizi eline tutuşturarak onu uyandırmaya çalıştı. Onun ölmüş olduğunu anlayınca yumuşak bir sesle bağırmaya başladı ama sonra kafesin demirlerine vurarak inlemeye devam etti. Bu, onun büyük kederinin bir ifadesiydi ve onu öyle izlemek çok üzüntü vericiydi.

Fernandes, Bobby'nin Bebe öldükten sonra deneyimlediği şeye bilişsel ve duygusal terimler atfetmekte hiç tereddüt etmiyor. Bobby'nin onun öldüğü gerçeğini fark ettiğini söylüyor. Bobby'nin düşünce süreçleri bizim için hiç şeffaf olmasa da, davranışlarının sıralaması bu çıkarımı destekliyor. Bebe'nin en sevdiği yemeği bir hediye olarak sunmuştu çünkü muhtemelen Bobby, Bebe'nin hayatta olduğunu düşünmüş

veya ummuştı veya sevdiği bir duyumsal deneyim ile bir şekilde onu cesaretlendirmek, canlandırmak istemişti. Bu strateji işe yaramayınca Bobby, üzüntüye boğulmuştu.

Franklin Park Hayvanat bahçesi, Bobby'nin bir süre Bebe'nin bedeni ile tek başına zaman geçirmesine izin verdi ve daha sonra üç gorilin daha bedene yaklaşmasına müsaade edildi. Fernandes, bu maymunların da "sanki uyuyan birini uyandırmak ister gibi" Bebe'nin bedenine dokunduğu hatırlıyor. Ancak Bobby'nin aksine bu üç goril sesli bir tepki göstermedi. Belki de Bobby'nin yaptığını düşündüğüm bilişsel sıçramayı yapmadılar veya belki de keder duygularını farklı ifade ettiler.

Franklin Park'ta yaşananlardan gelecekteki araştırmalara yön verebilecek bazı sorular ortaya çıkıyor: Arkada kalan maymunlar, ölen maymunu düzenli olarak uyandırmaya çalışır mı? Bu girişimler, örneğin Bobby örneğinde olduğu gibi, açıkça bir bilişsel sıçrama olduğu ve ölüm gerçeği kavrandığı için mi sona erer? Veya geride kalanlar, bunun yerine ölen maymunu aramaya devam mı ederler? Yas tutma davranışı ve arama davranışı, aynı hayvanda aynı anda var olur mu? Peki bu birbirinden farklı davranışlar, hayatını kaybeden hayvan ile farklı ilişkileri olan bireyler arasında nasıl şekilleniyor?

Saatler boyu süren gözlemleri kayıt altına alan, filme alan ve goril ailelerinin davranışlarını analiz eden biri olarak hayvanat bahçesi çalışanlarının, her ne kadar konuyla ilgili henüz yanıtlanmamış sorular olsa da, gorillerin yas tuttuğuna "inanmasına" şaşırmıyorum. Pittsburgh Hayvanat Bahçesi'ndeki görevlilerden biri olan Roseann Giambro'nun ifade ettiği gibi, şahit oldukları nedeniyle kalben biliyor ki goriller yas tutuyorlar. Bu duyguyu anlıyorum ve aynı zamanda bunun bir varsayım sınaması için bir temel

oluşturması gerektiğini biliyorum. Hayvanat bahçesi çalışanları, gorillerin sadece hareketlerini değil; aynı zamanda hareketlerinin niteliğini de kayıt altına alabilir: Keder içindeki bir maymunun kaslarının ağırlığı, kaybolan birini arayan bir maymunun hareketlerindeki kaygı, grup tarafından paylaşılan bir seslenişteki yasal veya öfkeli ton (veya tabii ki bunların yokluğu) gibi. Çoğunlukla fazladan çalışan hayvanat bahçesi çalışanlarının gorillerin ölüme verdikleri tepki ve bu tepkinin nitelikleriyle ilgili detaylı bir akışı kayıt altına alma göreviyle birlikte günlük sorumluluklarını yerine getirmeleri zor olabilir. Yine de, Bobby'nin iki kademeli tepkisi –önce ölmüş hayvanı canlandırmaya çalışmak, sonra yas tutmak-, tutsak maymunlar başka bir yerde hayatlarını kaybettiklerinde bunların bir daha tekrar edip etmeyeceğini bilmenin bir yolu.

Hayvanat bahçesi görevlisi Giambro'nun zihninde Pittsburgh'de sekiz yıl arayla gerçekleşen iki ölüm özellikle yer tutmuş. 1997 yılında dişi bir goril olan Becky hayatını kaybetmişti. Nedeni tespit edilememişti ancak Becky, 40'larının ortalarında idi ki bu bir goril için iyi bir ömür demek. Birkaç hafta sonra Becky'nin en yakın arkadaşı Mimbo, onun öldüğü yere gözlerini dikip bakıyor ve odanın içinde yürümeyi reddediyordu. Tufani isimli daha genç bir dişi ise farklı bir tepki vermişti. Oldukça kaygılı bir halde çığlık atıyor, koşturuyor ve Becky'yi arıyordu. Anladığım kadarıyla Mimbo, yaşının getirdiği bilgi ve deneyim sayesinde, tıpkı Bobby'nin Bebe için yaptığı gibi, arkadaşının gittiğini kavramıştı. Tam tersine Tufani ise daha genç olduğu ve ölüm mefhumu onun için yeni olduğu için bu tür kavrayıştan yoksundu. Alternatif olarak iki gorilin tepkisinin farklılığı, bize kişiliklere göre yas tutma alışkanlıklarındaki çeşitliliği gösteriyor olabilir.

Gümüş sırtlı goril Mimbo da kırklı yaşlarının ortalarına kadar yaşadı. Karaciğer sorunu nedeniyle öldüğünde on üç yaşındaki oğlu Mrithi, elleri ve ayaklarıyla bedeni itti. Mimbo'nun üç çocuğunu doğurmuş olan dişi Zakula da bedeni itti ama bu kez sanki Mimbo'yu ayağa kaldırmaya çalışır gibiydi ve ayrıca diğerinden farklı olarak onun tüylerini de temizledi. Goriller, Giambro'ya göre alışılmışın dışında sesler çıkardılar ve bu ona "yaslı" bir sesleniş gibi geldi. Nihayetinde goriller dışarı çıktı ve hayvanat bahçesi çalışanları Mimbo'nun bedenini bulunduğu yerden alıp götürdü. Maymunlar yaşam alanlarına geri döndüklerinde gümüş sırtlı gorili aramaya başladılar. Grup üyelerinin davranışları ve yemek yeme alışkanlıkları bir hafta boyunca gözle görülür şekilde bozulmuştu. Mrithi, dişiler tarafından kademe kademe bir tür liderlik konumuna getirilmiş gibi göründü ve gorillerin yaşamı eskisine döndü.

Mimbo'nun ölümünden sonra - sanırım Bebe'nin ölümünden sonra Bobby'ye ve Becky'nin ölümünden sonra bizzat Mimbo'ya olduğu gibi- "arama ve kurtarma" modundan yas moduna belirgin bir geçiş söz konusu değildi. Mimbo'nun grup arkadaşları, ölümünden hemen sonra bedeni görmüş olmalarına rağmen, onun ölümünü ancak adım adım kabul ettiler.

Bu erken dönemde bile, maymunların tutsak koşullar altında ölüme verdikleri tepkiyle ilgili keşfedilecek daha çok şey varken bile, tek bir büyük mesaj kendini gösteriyor. Bir maymun yavaş yavaş ölebilir, ilerleyen yaşı veya bir hastalığı nedeniyle gün geçtikçe daha zayıf düşebilir. Ya da bir maymun, belki birdenbire kalbi durduğu veya operasyon masasında beklenmedik bir şey meydana geldiği için birden ölebilir veya onu çok seven insan bakıcıları, ölümün kaçınılmaz olduğu durumlarda acısını durdurmak için aceleci

davranabilir. Geride kalanlar, eğer istiyorlarsa artık cansız bedeninin yanında oturma ve bedene dokunma şansını hak ediyorlar. Bu sürecin sonucu, ölen kişinin yakınlık derecesine veya kişiliğine ve hatta neredeyse kesin bir şekilde geride kalanların yaşına ve bilgi düzeyine göre değişecektir. Fakat sonuç ne olursa olsun, sıkı bağlar kuran ve kayıplarının ardından yas tutan primatlar, teklif edilen bu fırsatın nezaketini hak ediyorlar.

Rix, Gombe'nin ormanlık bölgesinde hayatını kaybettiğinde şempanzelerin Rix'in bu ani hareketsizliği karşısında verdiği tepkiler, Geza Teleki ve Ruth Davis tarafından çok ince bir gözlem ile tespit edilmişti. Çok kısa bir süre sonra Davis de ölümcül bir düşme sonucu hayatını kaybetti. Teleki'yi kişisel olarak tanımıyorum ancak 1968 yılında kendi keder hissi o kadar taze ve ağırken, yakından bildiği ve yakın zamanda ani bir ölüm ile yüz yüze gelen bu maymunlarla arasında bir bağ hissedip hissetmediğini merak ediyorum. Teleki'nin bu türden bir soruyu nişanlısının anısına saygılı bir soru olarak göreceğine inanıyorum. Biz piramatlar olarak yas tutarız ve bu duyguyu diğerleriyle paylaşıyoruz.

YELLOWSTONE'DAKİ BİZON ÖLÜMLERİ VE ÖLEN HAYVANLARA YAZILAN AĞITLARA DAİR

Wyoming ve Montana ile Idaho arasındaki topraklara yayılmış koruma bölgesi Yellowstone National Park (Yellowstone Ulusal Parkı) paradokslarla dolu. Parkta dünyanın en aktif yanardağlarından birinin kalderasının içinde yürüyorum ve gücüne hayranlık duyuyorum. Yellowstone yanardağı yeniden patladığında, ki jeologlar patlayacağını ve halihazırda bir patlamanın zamanın çoktan geçtiğini söylüyorlar, patlama sonucu ortaya çıkacak kül, yeryüzünü öyle derinden değiştirecek ki yaşayan pek çok canlı bu patlamadan sağ çıkamayacak. Şimdi bile yeryüzü hırıldamaya başlamış ve henüz hâlâ kontrol altındaki gücü görülüyor.

Park aynı zamanda yaşam ile dopdolu: bizonlar, ayılar, Kanada geyiği, Amerikan geyiği, çakallar, kurt ve kuşlar parkı ziyaret edenlerin dinamik bir ekosistemi hareket halinde görmesini sağlıyor. Bahar ve yaz aylarında vadiler ve yüksek araziler yeni doğmuş yavrularla dolup taşıyor. Bu memeli çeşitlilik önce çırpı bacaklarının üzerinde koşturuyor ve sonra da annelerinin sütünü aramaya koyuluyorlar. Bir mevsimde fotoğrafları çekilen şirin bizon ve Kanada geyiği yavrularının diğer mevsimde kurtların veya çakalların akşam yemeği olmaları ihtimali ise çok yüksek. Evcil bir

hayvanat bahçesinden çok farklı olan bu bölge, hayat me-
mat mücadelesinin verildiği bir yer. Daha küçük çapta olsa
da aynı mücadele bizlerin arka bahçesinde de devam ediyor.
Kedisi olan herhangi birine kedisinin eve yarısı yenmiş kuş,
köstebek veya kurbağa gibi “hediyelerle” gelip gelmediğini
sorun. Yaklaşık bir milyon hektarlık alanı ve ihtişamlı fau-
nasıyla Yellowstone, bir doğa sever için eşi bulunmaz dere-
cede büyüleyici bir yer.

Yellowstone’da ziyaretçilerin duyuları, başka bir neden-
den dolayı da tehlike çanlarına duyarlı hale geliyor: yanar-
dağ olmasa bile bu bölge, bizim türümüz için tehlikeli bir
yer. Lee H. Whittlesey, *Death in Yellowstone: Accidents and
Foolhardiness in the First National Park (Yellowstone’da
Ölüm: İlk Ulusal Park’taki Kazalar ve Gözü karalık)* isimli
kitabı, bu kadar muhteşem bir yerde insanların kaç farklı
şekilde can verebileceklerini anlatan şaşırtıcı bir kayıt. Yel-
lowstone’un benekleri gibi olan parlak renkli, safir mavisi
veya güneş sarısı havuzlar örneğin. Bu havuzların içinde
aşırı sıcaklıkta gelişip serpilen küçük mikroorganizmalar
olan ekstremofiller yaşıyor ve onların yaşam ortamı ihtiyat-
sız ve düşüncesizce hareket eden kişiler için kötü bir ölüme
neden olabilir.

1981 yılında 20’li yaşlarındaki iki Kaliforniyalı genç, par-
kın içindeki Fountain Paint Pot bölgesini ziyaret etti. Bu iki
gençten birinin köpeği yürüyüş yolunda ilerlerken birden
202 derece sıcaklıktaki Celestine Havuzu adı verilen sıcak
su kaynağının içine atladı. Ancak önce bir köpeğin trajedi-
si olarak başlayan bu olay, yanındakilerin yalvarmalarına
kulak asmayan iki adamdan birinin kaynar suyun içine
atlamasıyla bir insanın trajedisine dönüştü. Adam, sudan
yanında köpek olmadan çıktı. O noktada bile ikisi için her
şey çok geçti. Köpek havuzun içinde öldü. Adam, gözleri

tamamen beyaza dönmüş ve kör olmuş halde sendeleyerek havuzun içinden çıktı. Bir başka ziyaretçi, ayakkabılarını çıkararak adama yardım etmeye çalıştı ancak ayakkabılarla birlikte derisi de soyulmuştu. Kitabın yazarı Whittlesey, daha sonra, “korucular bu su kaynağının yakınlarında insan eli şeklinde iki büyük deri parçası buldu” diye yazıyor. Suyun içine atlayan adam, önce Old Faithful’daki bir kliniğe götürüldü daha sonra da Salt Lake City’deki bir hastaneye sevk edildi. Ertesi sabah bu hastanede hayatını kaybetti.

Sıcak sularda yaşayan ekstremofillerin tam tersine, bo-yutları hayli büyük olan ve ulusal parkların simgeleri haline gelen Amerikan bizonları da bu parkta yaşıyordu. Whittlesey, kitabında bazı insanların bizonları potansiyel olarak tehlikeli bir hayvandan ziyade Amerika’nın artık yerinde yeller esen romantik geçmişinin bir sembolü olarak gördüğüne dikkat çekiyor: “Pek çok ziyaretçi bizonlarla bir şekilde yakın bir bağ kurmak için onlara yaklaşmak, onlara dokunmak istiyor; sanki bu onları bir şekilde kendi mirasına bağlayabilecekmiş gibi”. Ne yazık ki bir bizona yaklaşmak, bir insanı büyük ihtimalle sadece delici bir çift boynuza bağlar o kadar. Park yönetimi ziyaretçileri bu tehlikeye karşı uyarmak için işaretler koymuş ve broşürler bastırmış ancak bazen romantik düşünceler akliselime galip geliyor.

Yellowstone’da kaydedilen ve bir bizonla ilintili ilk ölüm, 12 Temmuz 1971 yılında meydana geldi. Washington’dan gelen otuz yaşındaki bir ziyaretçi, çayırdaki tek başına uzanan bir boğanın fotoğrafını çekmek için yanıp tutuşuyordu. Bunu yapabilmek için de hayvanın yaklaşık 600 metre yakınına geldi. Hayvan, saldırı pozisyonuna geçti, adamı boynuzlarının güçlü bir müdahalesiyle neredeyse dört metre yüksekliğe savurdu; bu da adamın karnını parçalayarak, karaciğerini yaraladı. Ailenin elinde her ne kadar parktaki vahşi

hayvanlara yaklaşmanın tehlikelerini anlatan kırmızı bir el broşürü olsa da adamın ölümü, eşinin ve çocuklarının gözle-ri önünde gerçekleşmişti. Belki artık basılı bir broşür yeterli değildir. Ziyaretçilerin telefonlarına gönderilen bizonlar tarafından boynuzlanan ve savrulan turistleri gösteren bir YouTube videosu, daha etkili olabilir.

Fakat Yellowstone'da sadece gözü kara kişiler tehlike altında değil. 2011 yılında burayı ziyaret ettiğimde herkes boz ayılardan bahsediyordu. Son on iki ay boyunca üç dağcı, Yellowstone'da yaşayan ve aslında evlerinin oturma odasına giren bu insan varlığına tepki gösteren ayılar tarafından saldırıya uğrayarak hayatlarını kaybetmişti. Yellowstone'un keyifli tarafı, bakış açımızda kendimizden uzaklaşıp diğer varlıklara odaklanmamızı sağlayan bir değişikliğe bizi davet etmesi. Peki Yellowstone'daki hayvanlar, aralarından biri öldüğü zaman yas tutuyor mu? *The New York Times*'ta okuduğum bir gezi yazısına göre bizonlar da bazen kaynar kaynak sularına düşüyor. Bu kızgın derinliklerden çıkan bizonların kemikleri, bize ani ve kazara gerçekleşmiş bir ölümün hikâyesini anlatıyor. Bizonlar bu ölümlere şahit olup, üzüntüye boğuluyor mudur? Yanıtı bilmiyoruz. Ancak bizonların, Yellowstone'daki yas örüntüleriyle ilgili iyi sorular sormamıza yol açan bir anahtarı ellerinde tuttuğuna inanıyorum.

Yellowstone'a 2007 yılında yaptığım ilk ziyaretimde, insanlar için binlerce yıl boyunca büyük öneme sahip bizonlara tek kelimeyle aşık oldum. Mağaralara çizim yapan atalarımız, Avrupa'nın buzul çağı boyunca bizonları gerçeğe çok yakın bir şekilde resmetmiş ve doğal dünyayla ilgili keskin kavrayış güçlerini ortaya koymuşlardır. Ancak bizonlar, sadece gerçekçi şekilde resmedilmediler. Fransa'daki Chauvet Mağarası'nda yer alan, bundan 30 bin yıl önce yaşayan bir

sanatçının çizdiği sarsıcı bir resim, yarısı bizon yarısı kadın olan bir varlığın resmiydi. Avlayıcı-toplayıcı atalarımız, bizim hiçbir zaman bilemeyeceğimiz bir şekilde hayvanlarla ilgili sembolik bir şekilde düşünmüşlerdir ve bu durum, bizim hayal gücümüzü harekete geçirmeye hâlâ devam etmektedir.

Yellowstone'daki bizonları gözlemlemek, beni Kenya'daki günlerime geri götürdü. Amboseli habesh maymunlarının beslenme örüntüleriyle ilgili yaya olarak veri toplamaya çalışırken; genelde fil, aslan, leopar, sırtlan, Afrika domuzu, gergedan ve hatta bazen Afrika mandası ile karşılaşırıyordum. O zamanlar Afrika mandasına yaklaşmamak için elimden geleni yapıyordum (büyük kedilerden bahsetmiyorum bile). Geniş bozkırın ortasında yürüyen, beni boynuzlayabilecek veya daha da kötüsünü yapabilecek kocaman, boynuzlu hayvanlar arasında savunmasız bir iki ayaklıydım. Fakat bir aracın içinde seyahat ettiğim ve araçtan dışarı çıkarken de aklıselim bir şekilde hareket ettiğim Yellowstone'da gözlerimi Amerikan bizonlarından, yani Büyük Ovaların (The Great Plains) bizonlarından alamıyordum.

Bizon izleme turlarımızda gördüğümüz alışıldık rutin, Yellowstone yollarından Hayden veya Lamar Vadisi'ne gitmek, bir bizon sürüsü ile karşılaşmak ve bir kenara park etmek şeklindeydi. Bunlar dağınık tüylü, burnundan soluyan ve güçlü yapılı hayvanlar. Dişiler ve bebekler ise daha çevikler ve memelilerin hiç değişmeyen emzirme ve emzirmeyi bırakma gelgiti arasında birlikte uyum içinde hareket ediyorlar. Bebekler, anneleri onları daha bağımsız olmaları için biraz öteye iteledikten çok sonraları bile emmeyi istiyorlar. Görünmez bir bağ ile bağlı bu anne ve çocuklar, bana habesh maymunlarını hatırlatıyor: Bir bebek hoplayıp zıplayıp oynarken annesinden uzaklaşıyor, iyice oyuna dalıyor ve

sonra birdenbire huzurlu bölgeden uzaklaştığını fark etmiş görünüyor ve annesine doğru koşmaya başlıyor.

Yellowstone'daki büyük sürüleri izlemek inanılmaz heyecan verici. 19. yüzyılın sonlarında meydana gelen korkunç kıyımın sonucunda, ABD genelinde ve hepsi Yellowstone'da olmak üzere sadece 25 bizon hayatta kalabildi. 2005 yılında ABD Kongresi'ne The Yellowstone Buffalo Preservation Act (Yellowstone Bizon Koruma Tasarısı) sunuldu ancak bu tasarı hiçbir zaman yasalaşamadı. Tasarı, o zaman hayatta kalan bizonların çocuklarının bugün "Yellowstone'da yaşayan bizon sürülerini oluşturduğuna ve bunların Amerika Birleşik Devletleri'nde kendi doğal yaşam ortamında sürekli olarak yaşayan tek vahşi, serbest dolaşan bizonlar olduğuna" dikkat çekmişti. Genleri uzun süredir evcilleşmiş, sığırlarla karışmış olan çiftlik bizonlarıyla kıyaslandığında Yellowstone bizonları, genetik açıdan eşsizdir: Saf ve vahşi.

İnsanlar tarafından korkunç yöntemlerle öldürülen bizonlar, acaba kendi türlerinden birinin doğal yoldan, örneğin hastalık, yaşlılık nedeniyle, avlanarak veya sıcak havuzla düşerek ölmesinin ardından duygusal bir tepki veriyorlar mı? Kargagiller ile ilgili çalışmalarından sekizinci bölümde bahsettiğim biyolog John Marzluff, bu konuya biraz olsun ışık tutmayı başarıyor. Marzluff, bir grup öğrencisiyle birlikte Yellowstone'da yakın zamanda bir kurdun öldürdüğü bizon ilgili bir araştırma yaptı. İki hafta boyunca kara yırtıcıları ve yırtıcı kuşlar, yaşlı dişi bizonun etini kemiğini yemişlerdi. Bizondan geriye kalan iskeletin yanında ise Marzluff'un tarifıyla "binlerce yıldır donup çözülmekten ortadan iki ayrılmış" iri bir kaya parçası vardı.

Marzluff ve öğrencileri bu alanda çalışırken bir bizon sürüsü, bir gümbürtüyle geldi ve iskelete yöneldi. Akılselim bir biyoloji grubu olarak öğretmen ve öğrencileri geri çekildi

ve olan biteni belirli bir mesafeden izlemeye başladılar. Bizonlar, yaklaşık bir saat boyunca ölmüş bizonun iskeletinin yanında kaldı. Marzluff, “Üç düzine hayvanın her biri, eski arkadaşlarının kemiklerine yaklaşıp kara kile ve toprağa bulanmış bu kalıntıları kokladı” diye yazıyor. Ayrılırken ortadan ikiye yarılmış dev kayanın arasından geçtiler ve gözden kayboldular. Marzluff, “Bu hayvanlar, geçmiş olaylara karşı hâlâ duyarlı” sonucuna varıyor. Marzluff’un bu tanıklığı, bize hayatını kaybetmiş sevdiklerinin kemiklerini okşayan Afrika fillerini anımsatabilir. Bu tür olaylara yol açan duygusal güce bakarak, Marzluff’un kendisinin ve öğrencilerinin gördüğü şeyi neden “kutsal” olarak tanımladığını kavrayabiliriz.

Bu kitapta şimdiye kadar eski nakaratı tekrarlayıp durduk, ancak yine de hâlâ geçerli: Bizonların yas ve keder duygusuyla ilgili de şu ana kadar çok az bilimsel araştırma yapıldı.1986 yılındaki Çernobil nükleer santral felaketinin ardından vahşi yaşamın yeniden canlanmasıyla ilgili bir belgesel film olan *Radioactive Wolves*’un bir sahnesi, bir grup kurdun bir bizon yavrusundan geriye kalanlara yaklaşmasına odaklanıyordu. Bizon yavrusunu öldüren kurtlar değildi. Yavru halihazırda ölmüş vaziyette yerde yatıyordu. Hem avcı hem de leşçil hayvanlar olan kurtlar, cesedi küçük parçalara ayırıp yemeye başlamıştı. Bu sırada bizonlar yeniden bir araya gelip kurtları kovaladı. Anlatıcı, yetişkin bizonların yavrunun ardından “yas tuttuğunu” söyleyip bunun bizonlar açısından “tipik” bir davranış olduğunu söyleyince dikkat kesilmiştim.

Ancak bu olguyu destekleyecek bilimsel çalışma nerede? Bizler için bu hayvanlarla ilgili klasik metin, Dale F. Lott’un yazdığı *American Bison (Amerikan Bizonları)* isimli kitaptır. Bu kitabın indeks kısmında hiçbir yerde “ölüm”, “keder” veya “yas” kelimeleri geçmez. Hayvan duygularının vahşi

yaşam içinde çalışılması yeterince zorken, bir de insan şekilcilik öcüsü bilim insanlarını gerekli verileri toplamaya çalışmaktan bile alıkoymaktadır. Fakat Lott'un kitabının ilk bölümü için seçtiği başlığa bir bakın: "İlişkiler, İlişkiler". Bizonlar sürüler halinde yaşayan, güçlü sosyal bağlar kurmak ve yas tutmak için olgun şartlara sahip olan hayvanlardır. Lott, bundan bahsediyor: "Cinsiyetler arası cazibe, reddetme, kabul, rekabet ve işbirliği; yaşamsal, zorlu, genelde kısa ömürlü ve değişken ilişkiler ortaya çıkarıyor." Kısa ömürlü: Evet, burada uzun ömürlü tek eşli bağlardan bahsetmiyoruz. Ancak erkek ve dişiler arasında ve elbette anne ve yenidoğan arasında bir bağ söz konusu.

Benimle röportaj yapan birisi, bir keresinde bana hayvanlardaki keder duygusuyla ilgili bir çalışma yürütmek için sınırsız bir parasal kaynağım olsaydı ne yapacağımı sordu. Kısa bir yanıt ister misiniz? Bu kaynakla ve zulamdaki sınırsız bir sabır duygusuyla Yellowstone'a giderdim. Bizonlar veya diğer hayvan gruplarında ölüm, bir gözlemcinin gözleri önünde tesadüfen ve birdenbire gerçekleşecek bir şey değil; doğru zamanda ve hatta sonrasında da doğru yerde olmak, hem büyük bir kararlılık hem de büyük bir servet gerektirir. Ancak halihazırda gördüğümüz gibi, bizonların yas duygusuna ilişkin ipuçları mevcut. Amerikan geyiklerinin davranışları da umut verici. Biyolog Joel Berger, hayvan davranışlarını anlamak ve öğrenmek için Yellowstone'dan Rusya'nın uzak doğusuna ve Mongolya'ya kadar dünyanın en zorlu ve aynı zamanda soğuk bölgelerinde çalışmalar yürüttü. Yellowstone'da Amerikan geyiklerine de odaklandı. *The Better to Eat You With: Fear in the Animal World* isimli kitabında "Tıpkı ebeveynlerin çocuklarının davranışlarını bildiği gibi benim niyetim de her Amerikan geyiğini anlamaktı sadece" diye yazıyor.

Berger, yetim bir Amerikan geyiği yavrusuna radyo vericili bir tasma takmaya çalıştığında; yavru korkusundan neredeyse bir kilometre boyunca koşmış ve sonunda tam olarak annesinin öldüğü noktaya gelip durmuştu. Anne bir Amerikan geyiği ise, araba çarpması sonucu kaybettiği yavrusunun öldüğü noktaya defalarca geri dönmüş ve “bariz bir şekilde kayıp yavrusunu aramıştı”. Berger veya onun gibi başka bilim adamları, doğal sebeplerden ölmüş bir Amerikan geyiği bulsalar ve bedenden geriye sadece kemikler kalana kadar diğer Amerikan geyiklerinin ne yaptığını günler, haftalar boyu izlese ne olurdu? Marzloff’un bizonunun veya beşinci bölümdeki fillerin yaptığı gibi; Amerikan geyikleri de hayatını kaybetmiş bir sürü üyesinin kemiklerini görmek için yollarından sapıp bu göçmüş bedeninin yanına gelirler miydi? Bizon, Amerikan geyiği veya diğer hayvanlar kendi türlerinden birinin kemikleriyle karşılaştıklarında kemikleri mesafeli bir tavırla mı inceliyorlar yoksa onlara bakarken bir şey hissediyorlar mı? İnsanlar, bu ikisi arasındaki farkı söyleyebilir mi? Deneyimli bir bizon gözlemcisi, gruptan biri öldüğünde diğer bizonların duygusal tepkilerine ilişkin notlar alabilir mi?

Hayvanlar, yerdeki kemikleri bizim ölüm ilanlarını okuduğumuz gibi okurlar mı? Bu çok mu hayal mahsulü bir düşünce? Öyle olduğuna çok emin değilim. İyi yazılmış ölüm ilanları, bir hayatı birkaç betimsel paragrafla çok zarif bir şekilde anlatabilir. Buna paralel ama dille ifade edilmeyen bir şekilde, bir hayvanın geride bıraktığı kemikler de aynı şeyi yapabilir. Ölüm ilanlarının özet hali, onları okuyanlara üzüntü ve hatta bir beyhudelik hissi verebilir. 80 yıllık uzun bir hayat, gerçekten sekiz paragrafa kısaltılabilir mi? Ancak, bununla birlikte, New York Times’taki ölüm ilanlarını düzenli olarak okurken keşfettiğim bir şey varsa; o da bu

yaşam “haiku”larından gerçek bir yaşama gücünün ortaya çıkarılabileceğidir. Bu alışkanlık, Times’taki ölüm ilanlarında ünlülere doğru kaydıkça elitist olarak görülebilir ancak benim için başka türlü hakkında hiçbir şey bilemeyeceğim muazzam hayatlarla ilgili bir şey öğrenme fırsatı anlamına geliyor.

Martha Mason isimli 71 yaşındaki kadın, hayatını kaybettiğinde 60 yıldır demirden bir akciğerin içinde yaşamaktaydı. Mason küçükken çocuk felci geçirmiş ve felç olmuş ve bu noktadan sonra Times’ın tarif ettiği üzere; yaşam alanı “21 metre uzunluğunda, 400 kilo ağırlığındaki silindir ve yatay dünya” olmuştu. Ölüm ilanındaki fotoğrafta Mason’ın beyaz saçlı gözlüklü başı, lombar pencereleriyle aynı hizada olan makinanın bir ucundan dışarıya çıkmıştı ve bir çeşit derin deniz araştırma gemisine benziyordu. Ve Mason, oradan dünyayı keşfediyordu. Bu demirden akciğerin içinde kapatılmış vaziyetteyken Mason, Wake Forest Collage’da eğitim gördü, akşam yemeği partileri düzenledi ve ilerleyen yıllarda ses ile kumanda edilen bir bilgisayarla anılarını *Breath* isimli bir kitap altında topladı.

Bazen ıvır zıvır bir şey yüzünden sinirlenip sabırsızlık katsayım arttığında Mason’ı düşünüyorum. İvır zıvır zorluklardan başka her türlü zorlukla karşılaşmış olan Mason, bu hayata katlanmaktan fazlasını yaptı, hayatı şevk ve cesaretle yaşadı. Ölüm ilanlarını okumak bana bu şekilde ilham veriyor. Özellikle hayvanları seven insanların yaşamlarından etkilenmem ise sürpriz sayılmaz. Sanatçı Stephen Huneck, Vermont’ta, insanların ve köpeklerinin, türler arası bir sükunet arayanların gidebileceği Dog Chapel’i (Köpek Kilisesi ç.n.) inşa etti.

Kilisenin camları vitraydı ve üzerlerinde köpek resimleri vardı; duvarları bir battaniye gibi kaplayan notlar, köpek-

leri için elem duyan sahiplerin yazdıklarıyla doluydu, fena halde özledikleri hayvanlarını anlatıyorlardı. Kilise kulesinin üzerinde kanatlı bir Labrador duruyordu. Tek dileğim Huneck'in kendisinin bu kilisede bir miktar huzur bulmuş olması. Zira, kendi kurduğu sanat işi için çalıştırdığı pek çok kişiyi işten çıkarmak zorunda kalmasının ardından 64 yaşında intihar etti.

2012 yılında Lawrance Anthony ise aynı yaşta kalp kirisinden hayatını kaybetti. 2003 yılında, ABD'nin Irak'ı işgalinden kısa bir süre sonra, Bağdat Hayvanat Bahçesi'ndeki açlıktan ölmek üzere olan otuz beş hayvanın hayatını kurtarmıştı. Bu otuz beş hayvan, savaşın başlamasından önce bu hayvanat bahçesinde yaşayan 650 hayvandan geriye kalanlardı. Anthony, ayrıca, hayvanat bahçesinin durumu da iyileştirdi. Daha önceleri Anthony'nin çalışmalarıyla ilgili çok az şey biliyordum ancak ölüm ilanı, ünlü bir hayatın geniş bir özetini gözler önüne seriyordu. Afrika'daki hayvan koruma alanında çalışan Anthony, kırsal bölgeleri bir uçtan bir uca kat ederken kendinden geçmiş vaziyette Led Zepplein ve Deep Purple dinliyordu. Diğer hayvanlar bir yana, fillerle çok daha derin bir bağ kurmuştu ve ölüm ilanı da gizemli bir not ile son buluyordu: "Filler, onun aynı zamanda hayatını kurtardı. Oğlu Dylan, gazetecilere sürünün ölümünden sonra her gece onun rezervdeki evine geldiğini söylemişti."

Aynalarla kaplı bir antre gibi, bir ölüm ilanı, zihnimizde sadece ölen insanla ilgili değil; aynı zamanda yankılanan (ve yeniden yankılanan) bir hayatın da zaman ve mekan içinde zihnimizde canlanmasını sağlar. Bir ölüm ilanı içinde daha önce ölenlerin ve hayatta kalanların isimlerini görürüz; geçmiş ve gelecek, kırılmayan bir devamlılık içindedir. Ray Bradbury'nin 1928 yılında Illinois'teki bir erkek

çocuğun yazını anlattığı başyapıtı *Dandelion Wine*, bu, ölüm içinde yaşam temasını ele almaktadır. 12 yaşındaki Douglas Spaulding, sıcak bir gecede bir kavanoz dolusu ateş böceğini fani bir özgürlüğün içine bıraktığında ölümün kaçınılmazlığını kavrar. Bradbury, “Douglas onların gidişini izledi” diye yazar ve devam eder, “Ölüp gitmekte olan bir dünyanın tarihi içindeki son zayıf ışıltıların küçük ve sönük parçaları gibi uçup gittiler. Elindeki sıcak bir umudun kalan son kırıntıları gibi gittiler.”

Douglas’ın ölmekte olan büyükannesi, ona bugün bizde yankılanan bir ders öğretir. Douglas, evlerinde onun yatağının başucuna oturur. Yakında sonsuza dek onları terk edip gideceğini bilmenin verdiği acıyla ağlar. Büyükannesi ise ona şunları söyler:

“Önemli olan şey burada yatan ben değil, önemli olan şey bu yatağın ucunda oturan ve bana bakan ben ve aşağıda akşam yemeği pişiren ben veya dışarıda garajda arabanın altında veya kütüphanede okuyan ben. Yeni bütün parçalar sayılır. Gerçekten de bugün ölmüyorum. Ailesi olan hiç kimse ölmez. Daha uzun süre buralarda olacağım. Bundan bir yıl sonra, koca bir kasaba dolusu torunlarım, sakız ağacının gölgesinde ekşi elmalar ısıyor olacak.”

Burada insanın yüreğine değen bir cümle var: Ailesi olan hiç kimse ölmez. Bir hayvanın ölüm ilanının olmaması, bir insanın ölümünden sonra ölüm ilanı olması kadar makuldür. İnsanlar, genellikle hayvanların ölümelerini bir tür sembolik ritüel çerçevesinde bir araya gelerek anıyorlar. Tıpkı onuncu bölümdeki Alman kutup ayısı Kunt’ta ulusal çapta, Tinky isimli kedide olduğu gibi ise aile ve arkadaşlar çapında.. Bu özel varlıkların anılarını zihnimize kazıyoruz ve bunu bizden sonra gelen nesillere ve onlardan sonra geleceklere aktarıyoruz.

Ve aslında bazen hayvanlar da ölüm ilanlarıyla anılıyorlar. Ben bugüne kadar bir maymunun ardından ölüm ilanı yazdım. Washoe isimli şempanze 2007 yılında 42 yaşındayken hayatını kaybettiğinde Amerikan Antropoloji Derneği, benden aylık bültenleri için kısa bir metin hazırlamamı rica etmişti. Amerikan İşaret Dilindeki işaretleri ve ifadeleri öğrenme konusunda gösterdiği üstün başarılar nedeniyle Amerikan Antropoloji Derneği, onun ölümünün üyeleri için önemli bir haber olduğunu değerlendirmişti. Sosyal sınırları bir miktar aşan bu talebin doğasından etkilendiğim ve derneğin Washoe'nun önemi ile ilgili değerlendirmesine katıldığım için onun ardından bir ölüm ilanı yazmayı kabul ettim.

Batı Afrika'da vahşi doğadan yakalanıp getirilen Washoe, ABD'ye geldiğinde henüz çok gençti. Nihayetinde, aralarında Oklahoma Üniversitesi'nin de bulunduğu bir dizi akademik kurumda önce psikologlar Beatrix ve Allen Gardner sonra ise Roger Fouts 'la birlikte yaşayan Washoe ile ben de mezunu olduğum bu okulda tanışmıştım. Washoe, kimin iletişim kurmak için bir dil kullanabileceği kimin kullanamayacağı konusundaki tür-bağ varsayımlarını alaşağı etmişti. İnsan kültürü ile haşır neşir bir ortamda büyüyen Washoe, modifiye edilmiş Amerikan İşaret Dili'ni öğrenmişti. Örneğin işaret diliyle "buzdolabı" yerine "yiyecek içeceği aç" dediğinde olduğu gibi; işaret dilini yaratıcı bir şekilde kullanıyor ve evlat edindiği oğlu Loulis'in ellerini de şekillere sokarak onun da işaret dili öğrenmesi için uğraşıyordu. Washoe, en sevdiği yiyeceklere karşı gösterdiği basit arzuyu ifade etmenin oldukça ötesine geçerek etrafındakilerle sohbet ediyordu. Tıpkı en yakın insan arkadaşı Foust kolunu kırdığında ona karşı gösterdiği empatiyi ifade ederken yaptığı gibi.

Anthropology News'ün Ocak 2008 sayısının Washoe'nun ölüm ilanını da içeren sayfaları, sınırların nasıl sürdürül-

düğüne ilişkin bir araştırma bulgusu gibiydi. Yan yana iki sayfada yaşları 55 ile 94 arasında değişen beş önemli antropoloğun ölüm ilanları yer alıyordu. Sayfayı çeviriyorsunuz ve orada onur belgesi alan dernek üyelerinin tebrik edildiği “Övgü” bölümünün üzerinde tek başına benim küçük makalem yer alıyordu. Böylece insan olmayan bir hayvan, önde gelen antropologların arasında yer almış ama aynı zamanda fiziksel yerleştirme ve başlıktaki duygusuz dilin zekice kullanımı sayesinde ayrı tutulmuş oluyordu. Bu editoryal kararı anlayabilirim. Eğer yakın zamanda hayatını kaybetmiş bir antropoloğun eşi veya çocuğu olsaydınız onun hayat hikayesinin ve fotoğrafının yanında maymun yüzü ve belirgin kaş hatlarıyla Washoe’nun fotoğrafını görmek ister miydiniz? (aslında, ben görmek isterdim ama bu, muhtemelen sadece bir azınlığın paylaşacağı bir görüş).

Yer darlığı nedeniyle yazdığım ölüm ilanında Washoe’nın ardında bıraktıklarından ve özellikle oğlu Loulis’ten bahsedemedim. Bununla birlikte onun mirasından, roman kahramanı Douglas Spaulding’in büyükannesinin bahsettiği geçmişten-geleceğe süreğenlik mevhumundan biraz farklı bir şekilde bile olsa bahsettim:

İnsanlarla kıyaslayınca Washoe’nun hayatını akademik tartışmalar ve yayınlara referansta bulunarak özetlemek imkansız. Onun kişiliği (ve ayakkabı ve ayakkabı kataloglarına olan meşhur ilgisi!), onu eşsiz bir birey yapıyor. Washoe için ayrılan taziye sayfasına Avustralya, Belçika, İtalya, Meksika ve diğer yerlerden onun dünyanın farklı yerlerindeki insanlar üzerinde bıraktığı etkiyi açıkça ortaya koyan mesajlar yazıldı. Bu övgüleri okuyan birisi, Washoe’nun bundan sonra devam edecek mirasının kaynağının bir şey elde etmek için kullanabildiği işaretlerden veya bu işaretlerin bir dil oluşturup oluşturumamasından gelmediği hissine

kapılıyor. Tersine onun mirası, insanları maymunlar ve insanlar arasındaki çizgiyi ayırmaya ve aslında maymun birey olma olgusu hakkında iyice düşünmeye itmesiydi.

Washoe gibi kamuoyunun gözü önünde yaşayan hayvanlar, neden bir yunusun veya bir maymunun değil de insanın “kişi” terimini hak ettiği konusundaki düşüncelerimizde bir değişime yol açabilir. Muhtemelen tarihin en ünlü şempanzesi olan Flo da aynı etkiyi yaratıyor. Jane Goodall’ın Tanzanya’dan yazdığı ilk notlar sayesinde Flo’nun annelik becerileri ve bebeklerine karşı yorulmak bilmez sabrı ve erkek yavrusu Flint, kamuoyunun dikkatini çekmişti. Flo 1972 yılında hayatını kaybettiğinde, İngiltere’nin Times gazetesinde hakkında ölüm ilanı yayımlanmıştı.

Ünlü hayvanlar öldüklerinde ancak birkaç kişi gazetele-
rin ölüm ilanları sayfalarını bu şekilde genişletmesine karşı
çıkıyor gibi görünüyor. Fakat iş, kendi evcil hayvanlarımız
veya diğer hayvanlar için ölüm ilanı vermeye gelince bu du-
rum oldukça farklı olabilir. Antropolog Jane Desmond, bu
tür ölüm ilanlarının hayvan ve insanlar arasındaki sınırları
yıkmak konusunda ne kadar etkili olabilecekleri üzerine
yazmıştı ve böylece insan nüfusunun oldukça büyük bir kıs-
mının da sinirlerini zıplatmıştı. Bir süre önce, o zamanlar
Desmond’un yerel gazetesi olan *Iowa Citiy Press-Citizen*’da
Bear isimli siyah bir Labrador’un ölüm ilanı yayımlanmıştı.
Bu, bu gazetede yayımlanan ilk hayvan ölüm ilanıydı. Sık
sık kasabanın yollarında görülen, sokaklarda uyuyan bu kö-
pek, pek çok insan tarafından biliniyordu. Böyle olmasına
rağmen Desmond, bu kısa ölüm ilanının yerel halk arasında
“tatsız bir tartışmanın kaynağı” haline geldiğini yazıyordu.
Özellikle Sue Dayton isimli bir kadın, bu ölüm ilanından do-
layı rencide olmuştu, çünkü görüncesinin ölüm ilanı Bear’in
ölüm ilanı ile aynı sayfada yayımlanmıştı. Bu iş kasabada

anlaşmazlığa yol açmış, Bear'ın ölüm ilanını tanımlamak için "tatsız", "saygısız" gibi kelimeler kullanılmıştı.

Desmond, hayatını kaybeden hayvanları onurlandıran diğer adetler kimseyi rahatsız etmezken yayımlanmış bir ölüm ilanının neden olumsuz duygular ortaya çıkardığı sorusunu soruyor. İnsanların hayatında yer eden hayvanların fiziksel veya görsel mezarlıkları veya online taziye sayfaları aracılığıyla insanlar, benzer fikirde olan kişilerle evcil hayvanlara ilişkin taziyelerini paylaşabiliyorlar. Ancak bunun tam tersine, gazetelerdeki ölüm ilanları, kamunun geneli açısından hayli görünür. Desmond, "[Bu ilanlar] özellikle aranıp bulunur halden çıkıyor, tersine domuz pastırması ve yumurtadan oluşan kahvaltımızda açtığımız gazete sayfalarıyla masalarımıza kadar geliyor ve kendilerini her evin içine sokuyorlar" diye yazıyor. Çünkü açık bir şekilde bu ilanlar, evcil hayvanların ailenin bir parçası olduğunu ilan ediyor ve yine ailenin bir üyesi olarak bir evcil hayvanın ardından yas tutmaya meşruluk sağlıyor. Hayvanlar için yayımlanan ölüm ilanları, bazı kişiler için oldukça üzücü olabilecek bir şekilde "aile" tanımını genişletiyor. *St. Louis Post-Dispatch* için köşe yazısı kaleme alan Betty Cuneberti, hayvanların ardından yayımlanan ölüm ilanlarından yakınmış ve şöyle yazmıştı: "kederli bir oğulun, annesinin ölüm ilanına bakmak için gazetemizin sayfalarını açtığını ve onun resmini bir hamsterin resminin yanında gördüğünü bir düşünün". Desmond gibi ben de Cuneberti'nin hamsteri örnek olarak seçmesinin nedeninin, evcil hayvanların ardından yayımlanan ölüm ilanlarıyla dalga geçmek olduğunu düşünüyorum.

Demek ki, evcil hayvanların ardından yayımlanan ölüm ilanları, bazıılarımızı üzerken bazıılarımızı teselli ediyor. Ben herhangi bir hayvanın ölüm ilanı ile teselli bulmaya meyilliyim. Hayvanlar ve insanlar arasında olduğu varsayılan sı-

nırları ayaklar altına alan hayvanların kendileri; ölüm ilanları değil. Bu durum, keder duyma davranışlarında olduğu kadar, alet kullanma veya sorunları işbirliği halinde çözmek gibi bilişsel başarılarda da geçerli. Bunu sevdiği birini yakın zamanda kaybetmiş maymunların kayıp karşısında verdikleri güçlü psikolojik tepkiden, ölmüş kızkardeşinin ardından inleyen kediden, göçmüş arkadaşlarının mezarının başında çember oluşturan atlardan, hayatını kaybeden bir dişinin kemiklerinin yanı başında olmak için yönlerini değiştiren bufalolardan, sevdiklerinin kemiklerini hortumlarıyla tekrar tekrar evirip çeviren fillerden biliyoruz. Desmond, gayet haklı bir şekilde, “İnsanların olduğu gibi hayvanların ardından yayımlanan ölüm ilanları da yaşama bir değer atfetmek, belli başlı noktalarını aktarmak, toplumsal olarak tasdiklenmiş başarıları övmek ve yaşam modelleri olarak sunmak için yazılır” diyor.

Yaşama bir değer atfetmek. Ölüm ilanının dili, diğer hayvanların dili değil. Ama bu tam olarak hayvanların yas tutarken yaptıkları şeyi yansıtan bir ifade değil mi? Bir zamanlar yaşanmış, şimdi ardından yas tutulan hayata bir değer atfediyorlar.

14

YASI YAZMAK

Çok şaşıyorum Rayin öldüğü mevsimdeki o kesintisiz soğuk havaların, fazla ovulmuş bir tava gibi New Jersey göğünün, akşam olmadan kupkuru topraktan yükselen o alacakaranlığın yerini yavaş yavaş bahara bırakmasına.

Dul kadın değişim istemiyor. Dul kadın dünyanın –zamanın– bitmesini istiyor. Tıpkı dul kadının yaşamının –bundan emin– bittiği gibi.

JOYCE CAROL OATES,
A Widow's Story*

[Karım Aura'nın ölümünden haftalar sonra] içimde, omurgamla göğüs kafesim arasında, içi havayla dolu, sabit, sert bir dikdörtgen prizma varmış gibi hissediyordum. Terk edilmiş bir binanın asansör boşluğundaki durgun havaya benzeyen ölü bir havayı içinde tutan, kenarları arduaz ve kurşundan yapılmış boş bir dikdörtgen prizma canlandırdım zihnimde.

* Bu kitap Türkçede *Dul Kadının Öyküsü* ismiyle Kırmızı Kedi Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Çev. Alev K. Bulut

Kendi kendime, “Galiba bunun ne olduğunu biliyorum,” dedim. “Sürekli böyle hisseden insanlar intihar ediyorlar.

FRANCISCO GOLDMAN,
Say Her Name*

* * *

Yayıncılık camiasında, yas tutan kişilerin kaleme aldıkları anılar, son birkaç yılda büyük artış gösterdi. Bunlar, insanların ölüme farklı zaman dilimlerinde veya farklı kültürlerde verdiği farklı tepkileri inceleyen, üçüncü şahıslar tarafından yazılmış tuğla gibi akademik kitaplar değiller. Bu gibi kitaplar, ölçülü yazı dilleri ve inci gibi dipnotlarıyla antropologların, psikologların, sosyologların ve tarihçilerin raflarında kolayca bulunabilir.

Tamamen farklı bir türden bahsediyorum: bunlar, insanı derinden sarsacak kadar kişisel, “burada gözlerinizin önünde sevdiğimin arkasından yas tutuyorum” diyen, ne kadar korksak da bir gün, tıpkı bu kitapları yazanlar gibi hayatımızın bir noktasında bu konuda uzman olacağımızı bildiğimiz için kalbimizin derinlerine işleyen kitaplar. (Bir yazar olarak ben edebiyatta yasa odaklanmayı seçiyorum. *The Nature of Grief* isimli kitabın üçüncü bölümünde John Archer, bu odak noktasını biraz daha genişleterek sinemada, görsel sanatlarda ve müziğin yanı sıra bir dizi farklı edebiyat metninde yası inceliyor.)

* Bu kitap Türkçede *Sevgiliye Veda* ismiyle Kolektif Kitap tarafından yayımlanmıştır. Çev. Sevinç Kayır

Yas duygusu gelip çatığında, günlük rutinin uğultuları bir anda yok olur. Yazar Joan Didion, *The Year of Magical Thinking* isimli ve eşi John Dunne'un ölümünün ardından geçirdiği bir yılı kaleme aldığı kitabında "Yas duygusunun bir müddeti yoktur" diye yazıyor ve devam ediyor: "Keder duygusu, insanın dizlerini dermansız bırakacak, gözlerini karartacak ve yaşamın gündelik doğasını yok eden dalgalar halinde ani bir nöbet gibi birdenbire geliyor." Hayatlarını, sayfaların üzerindeki kelimelerin akışı yoluyla anlamlandırmak için harcayan yazarlar ve insanlar, bu gündelik yaşamın bir kısmından kederlerini kağıda dökerek kurtuluyor.

Türün kendisi pek yeni sayılmaz. C. S. Lewis, *A Grief Observed* kitabını 1961 yılında yazmıştı. Bu kitabı yazmadan önce, tıpkı bir belgeselde söylendiği gibi, Lewis, "İngilizce konuşulan dünyanın Hristiyanlık adına söz söyleyen en popüler temsilcisi" haline gelmişti. Onlarca yıl boyunca bir öğretim görevlisi olarak entelektüel bir hayat sürmüş ve bir bekar hayatı yaşamıştı. Sonra bir gün Amerikalı şair ve roman yazarı Joy Davidman Gresham ona mektup gönderdi. Kendi tanrısızlığını irdeleyen bu mektupta, ki aslında o sırada ateist düşüncelerini bırakmak üzereydi, Lewis'in Hristiyanlıkla ilgili bakış açısından etkilendiğini yazıyordu. Nihayetinde Gresham ve Lewis bir gün tanıştılar. Birbirleriyle başta sadece zihinsel olarak iyi ilişki kuran ikili, sonunda birbirine aşık oldu.

İkili 1956 yılında evlendiğinde Joy'a konulan kanser teşhisi, hayatlarının çoktan bir parçası olmuştu. Bundan dört yıl sonra da hayatını kaybetti. *A Grief Observed* kitabı, Joy'un ölümünden bir yıl sonra N.W Clerk takma adıyla yayımlandı. Metinde Joy'a H. İsmi vermişti (Joy'un kağıt üzerinde ismi Helen idi.) Daha sonra kitap, Lewis'in kendi adıyla yeniden yayımlandı ve o zamana kadar herkes aslında

H.'nin kim olduğunu biliyordu. Lewis'in en vahşi duygularını ve olağandışı şüphelerini paylaşıırken ilk başta gösterdiği sakınganlık ve mahremiyet için duyduğu güçlü isteğe ise birazdan geleceğim.

Joy'un ölümünden sonra, Lewis'in tuttuğu dört defterdeki notlarına dayanarak bir araya getirdiği bu kitap, kederle hem körelmiş hem de keskinleşmiş muhteşem bir zihni açıkça gözler önüne seriyor. İlk sayfalardan güçlü bir çılglık yükseliyor. Lewis, sorun Tanrı'ya inancın kaybolması değil, diye yazıyor ve devam ediyor, sorun artık Tanrı ile ilgili "korkunç" şeylere inandığının ortaya çıkması.

Lewis, aynı zamanda, gerçek Joy'un zihninde kaçınılmaz olduğunu söylediği bir şekilde ağır ağır silikleşmesinden de ıstırap duyuyor ve şöyle yazıyor: "Ölümünden bir ay sonra bile, üzerine düşündüğüm H.'yi her geçen gün daha fazla hayali bir kadına dönüştüren yavaş ve sinsi bir sürecin başladığını hissedebiliyorum."

Bence işte bu noktada insanın yas deneyimi, diğer hayvanların deneyiminden ayrılıyor. Joy'un ölümü Lewis'i yeni kaygılara, bildiğini ve inandığını düşündüğü şeyleri yeniden geniş kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye gark ediyor. Kederin elleri arasında geçmişi hiç bıkmadan yeniden hatırlıyor ve geleceğin gelişini bekliyor. Yanıtı olmayan sorularla boğuşuyor. İlginç olarak, bu arka plan içinde aynı zamanda "bu korkunç oksimoron, bu 'ruhani hayvan'" diye yazıyor. Lewis, sadece bizim türümüzün bilinmezlik karşısında öz-aşkınlık ve farkındalık içinde olduğunu varsayıyor. Haklı olabilir, ancak kendinin farkında olan diğer hayvanların bu ruhani hissin parıltısını deneyimlemediklerini varsaymak istemiyorum. Örneğin Jane Goodall, şelalelere koşturan davranışları ışığında şempanzelerin bu tür ruhani anları olabileceğini düşünüyor. Dahası, benden biraz daha ileri

giderek şempanzelerin insanlar kadar ruhani olduğunu ancak bunu analiz edecek yöntemden veya hayret ve farkındalıklarını ifade etmekten mahrum olduklarını iddia ediyor. Şempanzelerin şelalelerde taş fırlatmalı, dallarda sallanmalı gösterileri (“yağmur dansı”), bu bağlamda gözleriyle suyun hareketlerini izleyerek sessizce düşüncelere daldıkları ve düşünceleri içinde kaybolmuş gibi göründükleri sessiz anlarından daha az etkiliyor beni.

Goodall’ın düşünceleri bir yana, Lewis veya insanlar olarak herhangi birimizin kederle diğer hayvanlardan tamamen farklı bir şekilde boğuştuğumuz kesin. İki taraf arasında bu kadar kesin bir çizgi çekerek bu kitaptaki hikayelerin genel anlamından ayrıldığım düşünülebilir. Ancak önsözde belirttiğim gibi, insanların diğer yaşayan varlıklardan farklı bir şekilde düşündüğü ve hissettiği gerçeğini teslim etmek, insanların üstün olduğu yönünde bir manifestoya dönüşmek zorunda değil. Bu kitapta toplanan bütün hikayeler, bu tür bir reddiyeci iddia karşısında kararlı bir şekilde “hayır!” diye bağırıyor. Biz insanlar, hayvanlardan farklı bir şekilde yas tuttuğumuz için hayvanlar karşısında ancak, kendi farkındalığı olan yunus gibi bir hayvanın başka bir hayvana, örneğin kendi hayatı üzerine derinlemesine düşünme yetisi daha az olan keçiye üstün olduğu kadar üstün olabiliriz.

Peki bizim yas duygumuz neden farklı olmamalı? Evrim teorisi, her hayvanın kendi türüne özgü davranışları olduğunu öngörüyor. Biz insanlar, şempanzeler gibi ölü bedenlerin etrafında saldırgan davranışlar sergilemeyiz; şempanzeler ise birbirlerine ölenle ilgili hikayeler anlatmazlar. Ama evet, şempanzeler, bir ölümle ilgili birbirleriyle bir şekilde iletişim kurabilirler, bu soruları ancak yeni yeni sormaya başlıyoruz. Ancak onlar bizim gibi, büyükanne ve babalarının ve ebeveynlerini kendi çocuklarına ve torunlarına detay-

lı bir şekilde aktaran hikaye anlatıcıları değillerdir. Peki bu, bizim keder duygumuzun şempanzelerin kederinden daha derin olduğu anlamına mı gelir? Bunun gibi sorular bir noktayı kaçırmıyorlar. Hepimiz olduğumuz şeyiz, hayvanlar olarak farklı yas tutma yollarıyla birbirimize bağlıyız.

Büyük maymunlar, filler, memeli deniz hayvanları da dahil olmak üzere öz farkındalığı olan hayvanlar, geçmiş olayları hatırlar ve gelecek olayları planlarlar. Belki de bu türlere ait bireyler, yas tuttuklarında sevdikleriyle birlikte geçirdikleri zamanları yeniden zihinlerinde canlandırmaktadır. Eğer öyleyse, bu anılar, zihnimizdeki dil ile belirlenilen ve ayakta kalan anılarımızın canlı belirliliğine sahip olmayabilir: Ormanda yapılan güneşli bir piknik veya serin bir sabah birbirimize sarıldığımız bir günden akılda kalan ten teması... Yazar Temple Grandin'in öne sürdüğü gibi, diğer hayvanların düşünceleri görsel ve izlenimci. Ancak bununla birlikte zaman ve mekan bağlamında bizimkinden daha az kesin ve anının beraberinde getirdiği hislerin kozasının daha hakim olduğu bir biçimde de olabilirler. Hayvanlar üzüntüleri üzerine kafa yorarlarmı? Gece gözlerini kapatıp kederden örülmüş bir örtünün gün ağarırken hâlâ üzerlerinde olacağının farkında mıdır? Yanıt, muhtemelen hayır. Ne yapsak nafile, bir şekilde bizim ortağımız olacağımızı bildiğimiz keder duygusu, bizim türümüzün dışındakilerin kabiliyetlerini aşan önemli miktarda bir kendi kendini inceleme gücü gerektirir.

Kendi türümüzün dehşet verici bir gücü olan kendini tanıma mefhumu, Lewis'in kitabında da bulunabilir. "İstediğim şeyin tam olarak asla elde edemeyeceğimi bildiğim şey olduğunu biliyorum" diye yazıyor Lewis. "Eski hayat, eski şakalar, içkiler, tartışmalar, sevişmeler, küçük, yürek parçalayan sıradanlık." Bununla birlikte Lewis'in bunları

yazarak duyduğu kederin genel hatlarını yazmaktansa kendi içinde daha derin bir yolculuğa çıkmayı arzu ettiği hissine kapılıyorum. Lewis'in kitap ilk yayımlandığı zaman kimliğini sakladığını hatırlayın. Bu yolla kitabı, çağdaşı olan, yas ardından yazılan pek çok anıdan ayrılıyor. Lewis, bu anıların kendi adıyla gün ışığına çıkarmaya niyet etmemiştir; bu yüzden bu vahşi ağıt ve onun kederi, beni daha da derinden etkiliyor.

Lewis, kitabının sonlarına doğru çok ilginç bir şey söylüyor: "Tutkulu bir yas, bizi ölene bağlamak yerine bizi ondan koparır." Bir odayı bir mağbete çevirmek, ölüm yıldönümünde onu anmak, göçmüş kişiyi her zaman zihinde taze ve burada tutmak, paradoksal bir şekilde bizi artık kaybettiğimiz kişinin gerçekliğinden uzaklaştırır. Belki de benzer bir şekilde bir anı kitabında keder ve yasın oldukça tutkulu bir şekilde ifade edilmesi, okuyucuyu ölen kişiye yabancılaştırıp yas tutan ile yakınlaştırır. Belki benim de çoğunlukla acımasızca ham, şaşkın ve bilinç akışı tonundan uzak duran kitaplardan etkilenmemin nedeni budur. Ve emin olabilirsiniz ki, yası anlatan anıların çoğunluğu, bu terimlerle tarif edilebilir. 2011 yılında *Guardian*'da bir yazı kaleme alan Frances Stonor Saunders, anı kitaplarında yas duygularını kaleme alanları, antik Yunan'daki kiralık ağıtçılara benzetmektedir: "İyi kıyafetler içinde görünseler de üstleri başları aslında darmadağındır". Ayrıca bu kitaplardaki "metafizik yavanlığı, tekrarları, takıntıyı ve tutarsızlığı" yerden yere vuruyor.

Ancak, gürültülü bir şekilde dövünmeyi reddeden tek kişi Lewis değil. Roger Rosenblatt'ın kızı 38 yaşındayken koşu bandında bir anda yere yığılarak hayatını kaybetti ve geride kalan eşi, üç çocuğu, iki erkek kardeşi ve ebeveynlerinin hayatlarını sonsuza kadar değiştirdi. Rosenblatt *Making Toast* isimli kitabında şöyle yazıyor:

“Carl, John ve ben, Amy’nin ölümünün ertesi günü Bethesda’da yan yana geldik ve ağladık. Kollarımız birbirimizin omzunda bir daire oluşturduk, kıyafetlerimiz, kendilerini uçaktan yere bırakan hava dalışçıları gibi rüzgarda uçuşuyordu. Çocukluklarından beri çok duygusal olayların dışında ikisinin de ağladığını gördüğümü hatırlamıyorum. Çok duygusal olaylar dışında beni ağlarken görüp görmediklerinden emin değilim... Birbirine yakın bir aile olmanın yarattığı sorun şu ki, birbirine yakın bir şekilde acı çekiyorsunuz. Soğukta iki oğlumla birlikte orada durdum, kollarımla onları sardım ve onların omuzlarının varlığını hissettim.”

“Onların omuzları” ifadesi yaralı bir dünyanın bilgisini ve dahasını sessizce aktarıyor: Bizler artık Rosenblatt’ın oğullarını tıpkı kendi gibi yas duygusunu taşıması gereken yetişkinler olarak gördüğünü anlıyoruz.

Bundan iki yıl sonra yayımlanan *Kayak Morning* isimli kitabında Rosenblatt yine Amy ve onun ardından hissettiği keder ile ilgili yazdı. *Making Toast* kitabını neden yazdığının sorulduğunu söyleyen Rosenblatt, nedenini açıklarken bunun iyileştirici olduğunu ve kızını canlı tutmanın bir yolu olarak gördüğünü yazıyordu. “Kitap bittiğinde” diyor ve devam ediyordu, “sanki yeniden ölmüş gibi oldu”. Lewis, Rosenblatt’ı ikinci kitabı yazmama konusunda uyarıp Amy’nin gitmesine birazcık olsun izin verirse onun daha güçlü bir şekilde geri geleceğini söyler miydi?

İlginç bir şekilde, aslında yasla birlikte yazılan anı kitapları, insanı tüketen bir yastan kaçma ihtiyacı ile birlikte ortaya çıkıyor. İnsan zihni bunaltıcı duygusal deneyimlere, kendini en karanlık koşelerde sürgüne göndermeyi reddederek ayak uydurabilir.

A *Widow’s Story* kitabında Joyce Carol Oates şöyle yazıyor: “Çalışma odamda, ağaçlara, (kışın kullanılmayan) bir

kuş banyosuna, ispinozların, baştankaraların içinde neşeyle uçtuğu kırmızı yemişli hatmi ağacına bakan çalışma masamın başında kendi kendime Ray zaten bu odadayken yanında olmayacaktı ki. Şu an kendini dul hissetmene gerek yok, demekte özgürüm.”

Fakat yas duygusu yine geri teper, yankılanır ve biraz daha fazla yankılanır. Kaçınılmazdır, en azından bir süre ve belki de işin en zor tarafı, yas tutanın da bu gerçeğin oldukça incitici bir şekilde farkında olmasıdır. Lewis, bu durumu şöyle ifade ediyor:

“Her ıstırabın bir parçası, tabiri caizse gizemin gölgesi veya yansımasıdır: Mevzu sadece acı çekmeniz değil ama aynı zamanda acı çekmenizle ilgili sürekli düşünmeye devam etmenizdir. Bitmek bilmeyen her günü sadece keder ile geçirmekle kalmıyor aynı zamanda her günü, her gün keder içinde yaşadığımı düşünerek de geçiriyorum.”

Lewis’in kederinin karakteri zamanla değişir ve bu değişimi açıkça ifade etmek konusunda o kadar parlaktır ki sözlerinden içgörü ve umut devşiririz. Bir gün gelir ve artık daha hafif, Tanrı’dan daha az izole ve hatta biraz neşenin içine sızmasına izin verecek derecede daha az acı içinde olduğunu fark eder. Kitabın inceliği, keder duygusu sona ermesine de en zorlu dönemecin sonuna gelindiğinin işaretini vermektedir.

Yas duygusunun ağırlığının farkındalığı ve yasın zihinsel yansımalarının değişen topografisi, diğer hayvanların deneyimlemediklerini düşündüğüm olgular. Ve hayvanlar suçluluk duygusu hissedebilir mi? *Say Her Name* isimli kitabında Francisco Goldman’ın karısının ölümünü kurgusallaştırdığı anlatımında suçluluk duygusu sayfalara sızmaktadır. Aura, Meksika açıklarında Goldman ile birlikte yüzerken meydana gelen bir kaza sonucu ölmüştür. Aura ile ilk tanışmalarını tarif ederken Goldman, genç kadının güzel yüzü, gözleri

ve onun hayat dolu ruhundan söz eder. Birbirlerine selam verişlerini hatırlar: Aura'ya "Hola" der. "Hola" diye yanıt verir Aura da. Ona yönelik yaptığı bu ilk hamleyle aşklarını, evliliklerini, Aura'nın ölümünü ve Goldman'ın yasını kapsayacak olan sonsuz bir olaylar zincirini harekete geçirmiş olur. İnsanı ürperten kısım ise; Goldman'ın aynı sayfada parantez içinde aralarında hiç geçmemiş hayali bir konuşmayı kurguladığı zaman ortaya çıkıyor: "Selam, ölümünle tanış," der, Goldman. Aura ise, "Merhaba ölümüm" diye yanıt verir. Bunun gibi bölümlerde yasla birlikte kaleme alınan anılar, türümüzün derin öz farkındalığının insanın içini kıyan belisini gözler önüne seriyor.

Bazense, hissettiğimiz suçluluk duygusu veya yasın çileli ağırlığı değil; ileriye dönük kederdir. Eşimiz çocuğumuz veya bir arkadaşımızla ilgili bir doktorun yüzündeki ümitsiz bir ifadeye bakarken o henüz konuşmamışken bile ellerimiz buz kestiğinde; veya sevdiğimiz birinin durumunun kötüleştiğini öğrendiğimiz ve bundan sonra tek bir ihtimalin geçerli olduğunu anladığımızda, yakın zamanda yaşayacağımız kayba bazen gerçekleşmesinden aylar yıllar önce kendimizi hazırlamaya başlarız. Ölmekte olan kişinin seyredeceği yalnız yola kendimizi hazırlar ve orada kendi yalnız geleceğimizi görürüz. Bir gün eve yalnız döneceğimiz ve artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı o günün nasıl olacağını merak ederiz. Bruce Springsteen'ın New York ve Washington'daki 11 Eylül terör saldırısının ardından çıkardığı The Rising albümünde "You're Missing" isimli bir şarkı da vardır.

"Pictures on the nightstand, TV's on in the den

Your house is waiting, your house is waiting"

"Komodinin üzerinde resimler, yatakta TV açık

Evin bekliyor, evin bekliyor"

Ancak bu şarkıyı dinleyenler evin sonsuza kadar bekleyeceğini bilmektedir. Şarkının adı, şarkıcının tekrarladığı nakarattır ve şarkı korkunç bir kesinlikle sona erer:

“God is drifting in heaven, devil is in the mailbox
I got dust on my shoes, nothing but teardrops.”

“Tanrı cennette hiçbir şey yapmadan oturuyor,
şeytan yola koyulmuş
Ayakkabılarımda toz; sadece gözyaşı.”

11 Eylül’de kendini yas duygusuna hazırlamak için kimsenin vakti olmamıştı. İnsanların sevdikleri, işe gitmiş veya günlük işlerini halletmek için dışarı çıkmış ve hiçbir zaman geri dönmemişlerdi.

Bu açıdan bakıldığında, öngörülen yas duygusunun hem bir nimet hem de bir yük olduğu açıktır; sevgimizi sözcüklere dökmemize ve kendimizi ve diğerlerini sevdiklerimizin yokluğuna hazırlamamıza izin verir. 1990’lı yılların başında arkadaşım Jim, henüz 30’lu yaşlarındayken ve retroviral ilaçlar HIV taşıyan insanlara AİDS ile yaşama şansı vermeye başlamadan hemen önce, bu hastalık sonucu hayatını kaybettiğinde aynı nimeti ve yükü ben de hissetmiştim. Jim ile ilişkimdeki komik şey şuydu ki, birden fazla insanın bize söylediği gibi İngilizce, bizim ikimizin birbirine olan yakınlığını tarif edecek bir kelimeden yoksundu. “Arkadaş” doğru bir tanımdı ama yetersizdi. Okulda tanıştık, romantik aşkı bulmaya çalıştık ve kısa bir süre içinde yoğun ve platonik bir bağı paylaşmaya yazılı olduğumuzu anladık. New Jersey’de yaşayan Jim, benim antropoloji çalışmalarım için gezer vaziyette olduğum yıllar boyunca beni takip etti ve Oklohama (üniversite), Kenya (saha araştırması) ve Santa Fe’ye (tez

yazım) sık sık gelip gitti. Sonra hastalandı ve yapılabilecek hiçbir şey yoktu ve yapılabilecek çok şey vardı: bulabildiği-miz her tıbbi seçeneği inceledik, onun beni ziyaret etmesi ye-rine ben onu ziyaret etmeye başladım, sonlara doğru ise ona, onu hayatımın her günü düşüneneğime dair ettiğim yemin... Son günlerinde hasta bir insanın iyileşmesi için duyduğum tutkulu umut, acı çeken bir insanın ölümünün gerçekleşme-sini dilemeye dönüştü.

Tıpkı İskoçya'daki safari parktaki şempanzelerin ölmek-te olan dişiyi çevrelediklerinde veya bir keçinin arkadaşı olan midilliği ayakta tutabilmek için ona yaslandığı örnekte olduğu gibi; diğer hayvanların davranışları, bir arkadaşları hasta olduğunda değişime uğrayabilir. Kaygı duyabilir ve bu kaygı doğrultusunda davranmaya başlayabilirler. An-cak sadece bizler, korku veya rahatlama veya her ikisinin de karışımı bir duyguyla geleceğe bakıp ölümün gelmekte olduğunun farkına varırız. Ve ölüm geldiğinde diğeri için yas tutarız, bunu hem kişisel hem de kamusal bir duygunun eşsiz karışımıyla kendinin bu kadar farkında olan bir tür için bile uyarlanabilir nitelikteki bir denge içinde yaparız. Tyler Volk, *What is Death?* isimli kitabında “Yaşayanlar, diğ-erlerinin ölümün ardından ağıt yaktıklarını gördüklerinde kendi gelecek ölümleriyle ilgili teselli edilmiş olurlar” diye yazıyor.

Tüm türler arasında yalnızca biz, kederli anıları yazan yazarların yaptığı gibi yasımızı sanata dökeriz. Belki de kendini dansta ifade ederek vücut bulan keder dışında an-cak eşsiz yaratıcılığımızla yas tutan diğer tüm hayvanlara yakınlaşırız. Yas tutarken insana ait sözcükler kullanmakla birlikte hayvanlara özgü jest ve mimiklerle hareket ederiz.

YASIN PREHİSTORYASI

Öldüklerinde erkek çocuk on iki veya on üç, kız ise on yaşından daha büyük değildi. Görünüşe göre erkek çocuğun gelişimi normaldi ancak kızın kalça kemiğinde iki taraflı şekil bozukluğu görülüyordu yani bacakları kısa ve çarpıktı, eğri bir yürüyüşü vardı. Bu çocuklar, bugünün Moskova'sının iki yüz kilometre doğusunda, bir nehir boyunda kurulmuş olan Sungir bölgesindeki bir yerleşim yerinde yaşıyorlardı. Sungir'in sürekli don halindeki toprakları, zorlu iklim şartlarının bir işaretiydi. Soğuk toprağı kazıp çocukların bedenlerini gömme vakti geldiğinde, Sungir'de yaşayan topluluk bir araya geldi. Güzel olandan anlayan göz zevkleri ve saatler süren becerikli bir işçilik sayesinde bu insanlar, muazzam bir toprağı verme ritüeliyle çocukların dünyayı terk etmesini sağladılar.

Bu törenden hiç görgü tanığımız yok, çünkü çocuklar hayatlarını bundan 24 bin yıl önce kaybettiler. Yontma Taş Devri'nin bu döneminde insanlar henüz ne yazabiliyordu ne de insanların kurulu bir köy yaşantıları vardı; tarım başlamamış, hayvanlar henüz evcilleştirilmemişti. Bu, Sungir'de yaşayan, anatomik olarak modern Homo sapiensler olan bu insanların basit bir yaşam sürdüğü anlamına gelmiyor. Fransa'nın Chauvet mağarasındaki otuz beş bin yıl önce can-

lı renklerle duvarlara muhteşem bir biçimde resmedilen hayvan resimleri, Homo sapiens atalarımızın kültürel olarak ne kadar karmaşık olduklarını da açıkça ortaya koyuyor.

Arkeologların betimlemeleri, bizi Sungir'deki bu topluluğun mezar başında bir araya geldiği bu uzun zaman önceki günü hayal etmeye çağırıyor. Vincenzo Formicola ve Alexandra Buzhilova şöyle yazıyor:

“İki çocuk, donmuş toprağın içine kazılmış uzun, dar ve sığ bir mezar içinde sırtüstü yatar halde kafa kafaya gömülmüş şekilde bulundu. İskeletler kırmızı toprak boyası ile kaplıydı ve yanlarına alışılmadık şekilde zengin ve eşsiz eşyalar vardı. Muhtemelen kıyafetlerine dikilmiş binlerce fildişi boncuk, (her biri 240 cm uzunluğundaki) mamut dişlerinden uzun mızraklar, fildişi kamalar, her biri delinmiş yüzlerce kutup tilkisi dişi, delinmiş geyik boynuzlarından sopalar, bilezikler, fildişine kazınmış hayvan resimleri, fildişi iğneler, disk şeklinde kolyeler, mezarı süsleyen objelerin bir kısmını oluşturuyor.”

Antropoloji dünyasında Sungir'in bu iki çocuklu mezarının betimlenişi meşhurdur. En azından şu ana kadar arkeologların ortaya çıkardıkları mezarlara bakılınca bu kadar uzun zaman önce çocukları gömmenin oldukça nadir bir uygulama olduğu söylenebilir. Daha nadir olan ise kız çocukta görülen şekil bozukluğudur. Ancak bu durum, bilim insanlarının prehistorik dönemlerde bu yaş aralığındakileri toprağa verme ritüelini gerçekleştirme ihtimalinin çocuğun anatomisi normal bir görünümünden sapmışsa daha yüksek olduğu yönündeki şüphelerini de güçlendiriyor. Yine de Sungir'deki iki çocuktan sadece biri bu kategoriye giriyor ve bütün işaretler onun bacaklarındaki şekil bozukluğundan başka bir nedenden dolayı öldüğüne işaret ediyor. Arkeologlar, iki çocuğun ölümünün birbirine yakın zamanlarda gerçekleştiği

ve aynı zamanda gömüldükleri konusunda neredeyse tamamen eminler. Belki de yemek ararlarken veya topluluk adına başka bir faaliyet yürütürken çocukların başlarına bir şey geldi veya bir hastalığın kurbanı oldular.

Bu kazı alanındaki kemiklerin ve insan eliyle yapılmış eşyaların merak uyandıran yapısı, Sungir'lerin kötü ününün bir kısmını açıklıyor ancak bence burada daha fazlası da var. Zaman içinde birbirimizden ne kadar uzakta olsak da, ölüm karşısında yaptıklarını öğrendiğimizde bu insanlarla aramızda bir bağ hissetmemiz kaçınılmaz değil mi? Benim boğazımda düğümlenen bir detay, arkeologların raporlarından geliyor: muhtemelen çocukların kıyafetlerine dikilmiş binlerce fil dişi boncuk. Bu soğuk iklimde hayatta kalmak için acımasız zorluklarla karşı karşıya kalan bu avcı-toplayıcı topluluk, hayatını kaybetmiş bu küçük çocukların bedenlerini gömmeden önce süslemek için zaman ayırmıştı. Bana kalırsa bu dikilmiş boncuklar, Sungirli insanların keder duygularının somutlaşmış hali.

Elbette, benim tahminim yanlış olabilir ve Sungir gömme hazırlıklarının gerektirdiği bu zorlu iş, herhangi bir yas duygusu olmadan da ortaya çıkmış olabilir. Ancak bu kitaptaki hikayeler, geçmişi yeniden canlandırma girişimimizde bize yardımcı olmaya başlayabilir. Aralarında kargaların, kazların, yunusların, balinaların, fillerin, goriller ve şempanzelerin de bulunduğu pek çok farklı çeşitteki sosyal kuşlar ve memeliler, yas tutma kapasitesine sahip olduklarını gösteriyor. Eğer haklıysam ve bu türlere ait hayvanlar, diğer varlıklara karşı sevgi duydukları için yas tutuyorlarsa, kendi türümüzden bireylerin bundan 24 bin yıl önce sevgi ve keder duygusu gösterdiklerini öne sürmek abartı mı olur? Bu tür duygular, akıllı, sosyal ve kendinin farkında olan primatların bir arada yaşadığı toplulukların bir yan ürünü olmaz mı?

Yas duygusunun ifade ediliŖi hem zaman hem de türler arasında deęiŖim gösterse de, toplulukların cenaze törenleri düzenlemesi uygulamasının insan olmayan hayvanlar tarafından yapıldığına iliŖkin bir bilgi yoktur ve bizim soyumuzda bile nadirdir.

Atalarımız bundan dört milyon yılı aŖkın bir zaman önce ilk kez ayağa kalktıkları bundan iki buçuk milyon yıl önce taŖ aletler yapmaya baŖladıkları zamanlardan ve iki ila bir buçuk milyon yıl önce büyük hayvanları avlamaya baŖladıkları zamanlardan beri ölüleri gömdükleri veya cesetleri yaktıkları yönünde bir iŖaret bırakmamıŖlardır. Bu gerçeklik, bu durumun kapsadığı çok büyük sayıdaki bireyler d Ŗ n ld ę nde oldukça etkileyici çıkarımlara gebe dir. Demografik bir araŖtırma grubunun verilerine göre, 50 bin yıl önce ile bugün arasında 107 milyar insanın yaŖayıp öldüğü tahmin ediliyor. Bu tür verileri aktarmak konusunda genelde Ŗ pheci davranıyorum, zira gemiŖimizdeki nüfus rakamları hakkındaki bu tür hesaplamalar, bazı karmakarıŖık varsayımlara ve kaba tahminlere dayanıyor. Örneğin bir veriyi düzeltmek gerekirse, bizim soyumuz 50 bin yıl öncesine değil, yaklaŖık 6 milyon yıl öncesine dayanıyor; çok fazla sayıda insanın (ve insan atasının) doğduğunu, yaŖadıęını ve öldüğünü görüyoruz. Peki bedenlerine ne oldu? Ölenin arkasından kimse yas tuttu mu? Ölenin arkasından sosyal ve törensel bir tepki olan yas tutma ne zaman ortaya ıktı?

Sungirler, bize avcı-toplayıcıların (en azından bazı avcı-toplayıcıların) muhtemelen içinde duygu da barındıran cenaze törenlerini ne zaman yaptıklarına dair sabit bir nokta sunabiliyorlar. Sungir'i bir baŖlangı noktası olarak kullanarak ve oradan geriye giderek insan soyundaki kederin ıkıŖ noktasını arkeolojik olarak ortaya çıkarmak mümkün m ?

İsrail'deki prehistorik mağara kazı alanlarından ikisi, Homo sapienslerin bundan yaklaşık yüz bin yıl önce nasıl yaşadığına dair daha önce keşfedilmemiş bir hazine sunuyor. Aşağı Celile bölgesindeki Qafzeh ve Kermil Dağı'ndaki Skhul'da Yeni Çağ'da yaşayan insanların bilinen en erken kasıtlı gömme işlemlerini gerçekleştirmişlerdir. (Qafzeh gömütleri 92 bin yıl önceye; Skhul gömütleri ise 80 bin ile 120 bin arası bir tarihe tarihlenmektedir). Sungir'deki özeninin yanından bile geçmeyen bu gömütler, sağlam bir kültür içinde ölüye gösterilen kasıtlı özenin aşikar işaretlerini göstermektedir. Arkeolog Daniella E. Bar-Yosef Mayer ve meslektaşları, Qafzeh kültürünü bedenlerini yaşarken kırmızı toprak boyasıyla süsleyen, (yaklaşık 45 kilometre ötedeki) deniz kıyısından deniz kabukları toplayan ve kırmızı toprak boyalarıyla bu deniz kabuklarının bazılarını boyayarak sanatsal işlemlerin ilk örneklerinden birini meydana getiren insanlardan oluşan bir topluluk olarak tarif ediyor. Mağara-lara hem çocuklar hem büyükler gömülmüştü ve ayrıca bir mezarda bir ergen, göğsüne konmuş bir geyik boynuzu ile defnedilmiş halde bulunmuştu. Skhul'da bir kişi, bir yabandomuzunun çenesiyle gömülmüştü ve bazı mezarlarda ise kasten delinmiş deniz kabukları bulunmuştu.

İsrail'deki bu arkeolojik alanlar, insanların ölülerine gösterdikleri özenli muamele açısından evrimsel bir temel oluşturuyor ve aynı zamanda ardından geleceğini bildiğimiz şey hakkında bir ipucu veriyor. Dinin ortaya çıkışıyla ilgili çalışan akademisyenler, bazen mezarlarda bulunan özel eşya ile öteki dünya inancı arasında bir bağ kurmaya uğraşıyorlar ancak ikisini birbiriyle ilişkilendirebilecek güvenilir bir yol yok. Mezarlardaki eşya, topluluğun ölümden sonra ne olacağına dair sahip olduğu inançlar kadar ölüye duyulan saygı ve hissedilen sevginin bir işareti olarak da oraya konmuş olabilir.

(Dikkat edeceğiniz üzere ölümden sonra yaşam konusunda ve Sungir’de bir dini ritüelin varlığı üzerine hiçbir iddiada bulunmadım). Bence Tyler Volk, insan ölümünün ardından yapılan ritüeller ile bireylerin kendi ölümlülükleriyle ilgili düşünceleri arasında bir bağ kurmakta haklıydı. Volk, *What Is Death? (Ölüm Nedir?)* isimli kitabında, insanlar bir beden etrafında bir araya geldiğinde bunun onları “ölümle yüzleşmeye zorladığını” yazıyor ve devam ediyor: “Ölüm, yaşayanların bilinçlerinin uyanmasına hizmet ediyor” diyor.

Homo sapiensler gelişip bazı insanlar çiftçilik yapmaya başlayınca insanların ölümle ilgili anlam yaratma örüntüleri değişti. Türkiye’deki Çatalhöyük’te bir evin zemininin altında bulunan, bundan sekiz bin yıl öncesine ait yan yana gömülmüş bir adam ve kuzunun cesetleri, insanlar ve evcilleştirdikleri hayvanlar arasında duygusal bir bağ olduğunu sezmemizi sağlıyor. Bundan birkaç bin yıl sonra görülmeye başlanan Mısır’daki devasa mezarlar, insanların ölümden sonraki hayatlarında yemeleri için konulmuş yiyeceklerle doluydu. Prehistorik uygulamaların kronolojisi, insanların hayal güçlerinin ölüm ve ölüm sonrası yaşam gibi konulara gittikçe daha fazla uyum sağladıklarını gösteriyor.

Bununla birlikte Homo sapienslerin ölümle ilgili daha önce yaptıkları şeyler, sadece fonksiyonel değil; aynı zamanda sembolikti. Qafzeh ve Skhul’da kırmızı toprak boyası, kültürel ifadenin bir aracı olmuştu, tıpkı başka yerlerdeki prehistorik insanlar için olduğu gibi. Demir açısından zengin, koyu kırmızı renkteki toprak boyası, Güney Afrika’daki ilk Homo sapienslerin yaşamlarını anlamak için gidilmesi gereken Blombos Mağarası’nda da önemli bir rol oynadı. Deniz kenarında yaşayan insanlar olarak Blombos’un sakinleri, deniz kaynaklarından faydalandı. Mızrakla balık, fok balığı, yunus avladılar ve ayrıca deniz salyangozu top-

ladılar. Modern insanın davranışında bundan otuz beş bin yıl önce Avrupa'da bir "devrim" gerçekleştiğini savunan eski düşünceler hala bazı kitaplarda bulunabilir ancak Blombos'ta yapılan dikkat çekici keşifler, bu görüşleri kesin bir şekilde değiştirmiştir.

Blombos'ta yaşayan insanlar, çekiç taşı veya bileği taşı kullanarak oldukça akıllı yöntemlerle boya pigmentleri yarattılar. Bunu biliyoruz çünkü, arkeolog Christopher Henshilwood ve ekibi, Blombos'ta yüz bin yıl öncesine tarihlenen bir sanatçı stüdyosu ortaya çıkardılar (daha kuzeydeki Qafzeh ve Skhul ile aynı döneme ait). Blombos'taki avcı-toplayıcılar, katı toprak boyasını ezerek toz haline getiriyor, kömür ve fokların kemiklerinden elde ettikleri yağ ile karıştırıyorlardı. İstiridye kabukları da iki amaçlı bir araç haline geliyor ve hem farklı şeyleri karıştırmak için bir kase hem de ortaya çıkan pigmentleri saklamak için bir kap görevi görüyordu. Henshilwood'un bir dedektif gibi yürüttüğü çalışması, bizi kadim sanatçıların yaşamlarının heyecan verici görünümünün tam kıyısına götürüyor. Ancak elle yapılmış eşyalar, atalarımızın yarattıkları bu pigmentleri nasıl kullandıklarına ilişkin sessiz kalmaya devam ediyorlar. Aletlerini mi boyadılar? Duvarlara resimler mi çizdiler? Bu pigmentleri tıpkı Qafzeh ve Skhul'daki insanların tarihin neredeyse aynı dönemlerinde yaptıkları gibi vücutlarına mı uyguladılar?

Blombos, erken dönem Homo sapienslere binlerce yıl boyunca ev sahipliği yaptı. Yaklaşık 75 bin yıl önce burada yaşayanlar, kırmızı toprak boyayı desenli işaretlerle kazıdılar. Bu yaptıkları yazı yazmak değildi, ancak bu tür desenler de ancak soyut olarak düşünebilen ve tamamen gündelik hayatta kalma becerilerine odaklanmak zorunda kalmaktan kurtulan bir zihinden ortaya çıkabilirdi. Ziyne eşyası yapmak da benzer bir beceri gerektirir; Blombos'ta yaşayan

insanlar, küçük yumuşakçaların kabuklarını öyle titiz bir şekilde deliyorlardı ki, kabukların üzerindeki desenlerle birlikte düşünüldüğünde, bunları kendilerini süslemek için yaptıkları anlaşılıyordu. Tıpkı İsrail'deki iki kazı alanında olduğu gibi, Blombos'ta da ölülerin gömüldüğünü düşünmek, kulağa çok çekici geliyor ancak şu ana kadar bu bölgede böyle bir gömü bulunmadı.

Afrika ve Ortadoğu'daki erken Homo sapienslerin hayatına ilişkin bilgiler veren bu resimler, özellikle kendi hayatları hakkında düşünen ve kendi hayatlarını hissedenden insanların kendilerini yaratıcı bir şekilde ifade ettiklerini gösteriyor. Yakın kuzenlerimiz Neandertaller için de belli bir açıdan benzer bir resim ortaya çıkıyor. Yaklaşık 30 bin yıl önce büyük beyinli, yapılı vücutları olan Neandertal nüfusunun soyu tükendi. Ancak günümüzde bazı halklarda Neandertallerin genetik soylarının bazı unsurları yaşamaya devam ediyor. Binlerce yıl boyunca Neandertaller, anatomik olarak modern insanlarla birlikte aynı zaman diliminde yaşadılar ve belirli zaman ve yerlerde (hiç yaşamadıkları Afrika'da değil) bizim türümüzle doğrudan karşılaştılar.

Bu kişileri, onları paytak paytak yürüyen, büyük sopalar taşıyan, "mağara adamı" gibi gösteren klişelerle anlatmak ciddi bir hata olur. Mızrak kullanma becerileri sayesinde Neandertaller, mamut gibi büyük ve tehlikeli hayvanları avlayabildiler. Bazı Neandertaller, ayı, kurt ve geyiklerin dişlerini kolye gibi takmak için yonttular veya bir mamutun azı dişini kırmızı toprak boyası ile boyayıp süsleyip üzerini düzleyerek ve temizleyerek bir tür hatıra olarak sakladılar. Ve ayrıca bazıları, ölülerini gömdüler. Fransa'daki Le Ferrassie'de Neandertaller, bir grup üyesinin bedenini kireçtaşından bir levha ile kapladılar, Özbekistan'daki Teshik Tash'ta bir çocuğun bedenini keçi boynuzları ile çevrelediler.

Ölülerin dikkatle gömülmesine ilişkin evrim öncesi dönemlerden elimizde bir bilgi yok, ancak bir kazı alanı, arkeologlara daha önceki atalarımızın ölümlere nasıl muamele ettiğiyle ilgili bir ipucu gönderiyor olabilir. İspanya'daki "Pit of the Bones"da (Kemik Çukuru/La Sima de los Huesos), 14 metrelik bir kuyunun dibinde 32 iki kişinin kemikleri yığılı halde duruyor. Tarih? 300 bin yıl önce. Sima'daki insanlar, bu bedenleri saygı veya derin bir ihtimam duygusuyla oraya koymuş olabilir mi? Yoksa ölü bedenler, saldırgan bir tutum ve kötü bir niyetle mi oraya yığılmıştır? Belki de kasıtlı hiçbir hareket yoktu ve bedenler bu kuyuya bir kaza sonucu düşmüştü. Bu kazı alanı, bu sorulara hiçbir yanıt vermiyor. Zamanda biraz daha geriye gittiğimizde maddi kanıtlar, bize atalarımızın ölümle ilgili uygulamalarına ilişkin hiç bilgi vermiyor.

Bundan üç milyon yıl önce Etiyopya'daki Great Rift Vadisi'nde yaşamış olan "Lucy", pek çokları için insanın aile ağacını anlamak açısından bir mihenk taşı. Neredeyse 40 yıl önce don Johanson tarafından bulunan Lucy ve onun türü (*Australopithecus afarensis*), ormanlık ekosistemin içinde büyük adımlarla yürüyerek diğer memeliler ve kuşlarla kaynaştılar. Lucy, yirmi yaşlarındayken öldü. Bedeni adım adım iskelete döndü; tıpkı bugün vahşi hayvanların kemiklerinin öldükleri yerde kaldıkları gibi (başka hayvanlar kemiklerini yemez veya onları başka bir yere taşımazsa) onun da kemikleri öldüğü yerde kaldı.

İnsanların ölümle ilgili pratiklerinin kökenlerini şöyle bir de olsa görebilmek büyüleyici ancak hiçbir kazı alanı çalışması, mezar eşyası envanteri veya kemik analizi, bundan binlerce yıl önce ölen birinin ailesinin veya topluluğunun ne hissettiğini ortaya çıkaramaz.

Bununla birlikte, daha önce de ileri sürdüğüm gibi, bu kitapta hayvanların keder duygusuna ilişkin bir araya getir-

diğim hikayeler, kendi tarihöncesi atalarımızın muhtemel keder duygusunu destekler nitelikte. Elle yapılmış eşyanın veya kemiklerin bize söyleyemediğı ve eski bilim insanlarının hakkında spekülasyon yapmak konusunda isteksiz olduğı bir nokta, bugün önümüze daha net bir şekilde karşılaştırmalı bir arka plan içinde geliyor. 24 bin yıl önce Sungir’de ve hatta yüz bin yıl önce Qafzeh ve Skhul’da ve Blombos’ta atalarımızın keder duygusu hissetmek için gerekli bilişsel ve duygusal kaynakları ve aynı zamanda kederin ifade edilmesini destekleyen topluluk yapısı vardı. Ancak bu karşılaştırmalı arka plan, sadece duygusal kapasiteye ışık tutuyor ve bir duyguyu deneyimleme kapasitesinin her zaman bu duygunun ifade edilmesiyle sonuçlanmayacağını aklımızda tutmamız gerek.

Bugün bazılarımız için ölüm, bir son anlamına geliyor: Son nefesi verdiğimiz anda hayat sona eriyor. Aşkın bir inançla ruha ve onun zamansız devamlılığına inanan bazılarımız içinse dünyevi bedenimizin ölümü, kişinin ölümü anlamına gelmiyor. Kutsal bir öteki dünyaya veya reenkarnasyona inananlar ölümü, daha tatmin edici bir var olma haline geçişin bir aracı olarak görüyor olabilir. Ölüm, anlamlı bir var oluşun sonu olarak görülmediğı zaman, yas tutma halinin içine bir tutam kutlama tozu da bulaşabilir.

Modern dünyada insanın beden etrafında yarattığı anlam, ölüm ve yas tutuşu sonsuz derecede kompleks. İnsanın geçmişte beden etrafında yarattığı anlam, ölüm ve yas tutuşu ise bizim için bilinmez olmaya devam ediyor. Antropoloji, bazı bedenlerin büyük bir özenle gömülmesini belgelemenin haricinde, insan olmayan hayvanların örneklerinden yola çıkarak söylemek gerekirse; bu tür hareketler, kayıp duygusunun bir yansımasını güçlü bir şekilde ortaya koymanın ötesinde, bizi yasin prehistoryasına daha fazla yakınlaştıramaz.

14. bölümde yas tutmanın “insana has” özelliğini üstüne basa basa tekrar ettim; bu da sadece bizim türümüzün yas tutmayı sanata çevirmesi idi. Bu bölümde, prehistorik insanların cenaze ritüellerinin diğer herhangi bir hayvanın hareketlerinden özenli doğası nedeniyle ayrıldığını anlatmaya çalıştım. Aynı zamanda burada, en azından geçmişte bazı dönemlerde, artık soyları tükenmiş olan atalarımızın bu tür özenli ritüelleri bir keder duygusuyla gerçekleştirdiklerini iddia etmek üzere diğer hayvanların duygusal kapasitelerinin yardımına başvurmak istiyorum. Bu yolla önsözde bahsettiğim dengeleme hareketine geri dönmüş oldum; bir antropolog olarak diğer varlıkların bilişsel ve duygusal benzerliklerine dikkat çekmek için bunca çaba gösterirken bile kendi türümüzün keder bağlamında diğerlerinden nasıl ayrıldığının doğruluğunu kabul etmek ihtiyacı hissediyorum.

Yakın zamanda Berlin’e yaptığım bir ziyarette ölüm karşısında verilen insana özgü tepkiyi bütün gücüyle hissettim. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı’ndaki (Memorial to the Murdered Jews of Europe) 2,711 beton levhanın arasında yürümek, insanı alt üst eden bir deneyim. Günün her saati ziyaret edilip görülebilecek olan bir açık hava eseri olan Brandenburg Kapısı’nın bir blok ötesindeki bu anıt, farklı yükseklikteki birbirine paralel yerleştirilmiş dikili taşlardan oluşuyor. Bu dikili taşların arasında bir aşağı bir yukarı yürüyüp şurada birini, bir başka kesişim noktasında bir diğerini görmek, benim tam da bu eserin mimarının niyet ettiği şekilde hissetmeme neden oldu: Umarsız bir aynılık ile çevrili olarak kendi içime kapanmış, sessizlik ve bu yونسüzlük yüzünden bunalmış bir şekilde... Bu beton levhaların bana nasıl bu şekilde hissettirdiklerini ifade edecek sözcük bulamıyorum ama bunu başardılar. Levhaların altında,

yeraltından görünebilecek bir şekilde, Soykırım sırasında öldürülen ve isimleri bilinen Yahudilerin isimleri yazılı. Bunun yanı sıra pek çok fotoğraf ve yazı... Görseller ve sözcükler akıldan çıkacak gibi değil, ancak geleneksel bir müze gibi tasarlanmış olan bu alanda yaşadığım deneyim, dikili taşların arasında dolaşırken hissettiğim şeylerden çok daha farklı olarak biraz da derli toplu ve bildik bir deneyimdi.

Berlin'deki anıtta bu, beton levhalardı. Oklahoma'da muntazam bir şekilde dizilmiş olan 168 sandalyeydi. Aşağı Manhattan'da Dünya Ticaret Merkezi'nin İkiz Kuleleri'nden geriye kalan boşluğu çevreleyen ağaçlar ve kenarlardan akan sular. Hiroşima'da heykeller, köprüler, açıklık alanlar ve Peace Memorial Park'taki (Barış Anıtı Parkı) saat kulesi. Ruanda'daki Kigali şehrinde Genocide Memorial Center'a (Soykırım Anıtı) gömülmüş 250,000 beden. Gözleri kör eden bir parlamanın, kıyamet gibi bir günün veya savaşın yürek parçalayan zayıtının ardından yas duygumuz, daha önce tarihte veya tarih öncesinde hiç mümkün olmadığı kadar küresel bir boyuta taşınıyor.

Bu çaptaki bir keder, dalgaların denizi kapladığı gibi boşluğu ve zamanı kaplıyor. Francisco Goldman'ın genç eşi Aura Meksika'da yüzerken bir dalgayla canından olduktan sonra Goldman, dalgaların davranışlarını keşfetme ihtiyacı duymuştu. Daha sonraları şöyle yazdı, "Dalgalar, okyanusta yığınlar halinde veya trenler halinde seyahat ediyor ve hiçbir zaman sadece tek bir tren varmıyor sahile, çünkü yolda dalga trenleri; eski dalgalar ve bir şekilde daha genç olan dalgalar buluşuyor veya birleşiyor ve diğerini yutuyor. Ancak mütevazı boyuttaki bir dalga bile, şu ana kadar öğrendiğime göre, özünde olan, küçük bir otomobilin tam gaz gidişindeki güce benzer bir güçle kırılıyor, kabarıyor ve kıyıya vuruyor.

Demek ki kitlesel ölçekteki ölüme yanıtı, bu kırılma ve kabarma. Sağ kalanlardan geniş aileye, yerel halktan bütün bir millete, kıtalar ve okyanuslar boyunca hafif dalgalar halinde yayılıyor. Bir kişinin kederi, pek çok diğerlerinin kederiyle birleşiyor, yuvarlanıyor ve bazen hissedilen duyguyu daha da kabartıyor. Bu kabarma halini unutmak zor ve bu tamamıyla insani.”

Amerika’da bir nesil, 11 Eylül terör saldırılarından sonra günler, aylar ve yıllar içinde bu sürece tanıklık etti. Pek çok farklı milletten pek çok farklı insanın o sabahı tam olarak nerede olduklarını ve ne yaptıklarını insanı sarsan bir açıklıkla hatırlıyor olması artık bir klişe. Ben, 125 antropoloji öğrencisine verdiğim derse 9.30’da başlamıştım ve Manhattan ve Pentagon’dan gelen haberler gittikçe daha korkunç olmaya başladıkça hem öğrenciler hem de ben daha da kaygılanmaya başladık, dersi erken bitirdim. Yas tutmaya da yine o gün başladık, ama peki bu duygu, bir gün önce Pazartesi 10 Eylül’de neredeydi. Kendini minik dalgalar halinde ertesi gün korkunç bir şiddetle patlamak üzere mi hazırlıyordu? Bu soru kulağa tuhaf gelebilir ancak Goldman’ın dalgalarla ilgili yaptığı çalışmayı göz önüne alırsak bu söylediğim bence oldukça anlamlı. Goldman, eşini sörfte büyük bir şiddetle düşürecek kadar güçlü olan bu su etkisinin “Aura’nın dalgası”nın uzun yolculuğu hakkında uzun uzun düşünür. Yüzey dalgalarının çoğu kıyıya gelip kırılmadan önce binlerce mil kat ederler. “Seyahat eden tabii ki suyun kendisi değil, rüzgarın enerjisi” diye yazar Goldman ve devam eder: “Büyük dalgalar, açık okyanusta binlerce mil ve günlerce seyahat eden yüksek hızlı rüzgarlarla kademe kademe meydana gelir.”

Fransa asıllı Jean-Marie Haessle, o gün Manhattan’da ilk kule çöktüğünde yukarı mahalleye doğru koşurmaya başladı. Ancak Wall Street’e geldiğinde durdu ve etrafına yağan

tozun bir kısmını topladı. New York Times'a verdiği demeçte bu bir dürtüydü diyordu. Tozun, kendi kaçınılmaz ölümünü aklına getirdiğini söylüyordu; bu tozu bir zarfın içine koydu ve hala orada tutuyor. Bu toz neyden oluşuyor? Elbette çöken kuleden parçalar, ofis makinalarından bazı parçalar, kağıtlar ve gündelik iş hayatından gelen başka ezilmiş parçalar. Peki içinde başka şeyler de var mı? Bu soruyu daha açık bir şekilde sormayı inanılmaz derecede acı verici buluyorum; hepimiz binlerce kişinin hayatını kaybettiğini hatırlıyoruz ve bu tozun içinde başka hangi materyallerin olabileceğinin farkındayız. Haessle, bir müze için bu tozu sergiledi ve bu onun için büyük bir sembolik önem taşıyor.

New York'ta yaşayan çağdaş sanatçı Haessle ile Rusya'daki Sungir ve İsrail'deki Qafzeh ve Skhul'daki atalarımızı birbirine bağlayan görünmez kurdeleyi görüyorum. Ölen için bir yer ayırmak, özenle hazırlanmış bir cenaze töreni yaparak veya onlardan geriye kalan külleri saygın bir şekilde koruma eylemiyle veya dünyanın her yerinden milyonlarca ziyaretçiyi kendine çeken, insana yön duygusunu kaybettiren bir anıtı başkentte inşa ederek geride kalan ve ölmüş olan arasındaki ilişkiyi imlemek, aynı zamanda baştan sona bir insan davranışdır ve bu davranış, yas tutan diğer sosyal hayvanlardan evrimleşmiş sosyal hayvanlar olduğumuz için mümkündür.

SONSÖZ

The Nature of Grief isimli kitabının ilk sayfasında John Archer, “[Yas], diğer sosyal memelilerde ve kuşlarda, örneğin bir ebeveynin, yavrunun veya eşin kaybından sonra yaygın olarak görülür” diye yazıyor.

Archer’ın bu cümleleri yazdığı 1999 yılında sosyal bilimler literatüründe hayvanların yas tutmasını bu kadar yürekten kabul eden bir tutum bulmak, oldukça nadir rastlanan bir durumdu. Bu dönemde henüz, şu anki gibi memelilerin ve kuşların yas tutmalarına yönelik bilimsel bir ilgi dalgası ortaya çıkmamıştı. Ancak Archer, bu kesin savını bunu savunan üç sayfalık bir kanıtın incelenmesiyle desteklemişti. Ölen türdaşlarının bedenlerini taşıyan maymunları ve “ape”leri, kuşlarda ve köpeklerde gözlemlenen anekdotal raporları ve annelerinden ayrıldıkları zaman strese giren farklı türlerden genç yavrular durumunu inceleyen “ayrılık deneylerinin” sonuçlarını ele alıyor. Archer kitabına, tabii ki hayvanların yas tutmasına ilişkin son on beş yılda ortaya çıkan bilgileri dahil edemedi. Bilim odaklı okuyucuların Archer’ın hayvanların yas tuttuğuna ilişkin kendine güvenen iddiaları ile bunu desteklemek için hayvanlar aleminden gösterdiği örnekler arasındaki uçurumu fark ettiklerini söylemek mümkündür sanıyorum.

Bu sayfalarda yer verdiğim hikayeler, hayvanların yas tuttuğu iddiası ile buna dair kanıtlar arasındaki uçurumu

kapatmakta başarılı oldu mu? Beklenildiği gibi benim kendi yanıtlım “evet”, ancak bununla birlikte bu sayfalarda yer alan güçlü, ılımlı ve zayıf kanıtlar arasında ayırım yapmanın önemli olduğunu da biliyorum. Bu alternatifler arasında karar verirken göstergelerden birisi, önsözde yer verdiğim yasın ideal tarifi olabilir: bir hayvan, onun için duygusal açıdan önemli olan bir hayvan öldükten sonra gözle görülür bir şekilde sıkıntılı davranıyor veya her zamanki rutinini değiştiriyorsa, o zaman yas duygusunun görüldüğünü söyleyebiliriz.

Bu göstergeyi kullanarak, bu kitaptaki sayısız örneğin vahşi doğada yaşayan hayvanlar arasında yas duygusuna dair güçlü kanıtlar sunduğunu söyleyebiliriz. Kenya’da iki ayrı noktada yaşayan, biri kuzeydeki Samburu ve diğeri güneydeki Amboseli’de, iki fil nüfusu üzerinde yapılan uzun vadeli bir araştırma, tek tek fillerin ölümüne karşı verdikleri tepkileri takip etti. Akrabaları ve arkadaşları, bir fil ailesinin kadın reisi olan Samburu’daki Eleanor’un ölümüne sıkıntılı ve alışılmışın dışında bir tepki verdi ve Amboseli’deki filler, ölen kadın reislerinin kemiklerini okşadılar. İlginç bir şekilde Samburu’dan gelen tek bir kanıt, benim kullandığım çerçeveyi karmaşıklştırıyor. Eleanor’a hayattayken çok yakın olmayan dişi fillerin onun ardından yas tutması, araştırmacı Iain Douglas-Hamilton’ı filler arasında ölümüne karşı “genelleştirilmiş” bir tepki olduğunu öne sürmeye götürdü. Eğer Douglas-Hamilton haklıysa, filler, diğer hayvanlara kıyasla ölümüne (akraba ve arkadaş temelli tepkiye ek olarak) daha topluluk çapında bir duygusal bir tepki veriyorlar demektir. Veya belki de önümüzdeki yıllarda diğer türlerde de ölüm karşısında bütün topluluğun tepki verdiği örnekler bulabiliriz.

Fillerin örneğindeki kanıt, inanıyorum ki, vahşi doğadaki en güçlü hayvan yası örneği ve onu yunuslar, şempan-

zeler ve bazı kuşlar yakından takip ediyor. Bazı yunusların, yavrusunun ölümüne gösterdiği anaç tepkiyi izlemek, yürek paralayıcı ve aynı zamanda o anaç sıkıntının da bir kanıtı. Merak uyandırıcı bir şekilde, ölmüş çocuklarının bedenlerini taşıyan anne şempanzeler (ve maymunlar), benim bildiğim kadarıyla açık bir duygu sergilemiyorlar, ancak bazı şempanzeler, gözle görünür bir şekilde yas tutuyor. Tıpkı Gombe'deki Flo'nun oğlu Flint, Tai'deki Tina'nın küçük erkek kardeşi Tarzan gibi. Aralarında eş bağı olan kuşlarda sağ kalan kuşun yas tutuşu, ciddi bir depresyona neden olabilir.

Vahşi doğadan verdiğim örneklerin tamamı, kesin tanımsal kriteri ikna edici bir şekilde karşılamıyor. Hawaii'de eşi olduğu düşünülen Honey Girl'ü kaybeden deniz kaplumbağası, Yellowstone Ulusal Parkı'nda arkadaşının kemiklerini inceleyen bizon ve bu yaptıkları şeyden duygusal olarak pek etkilenmemiş görünen ceset taşıyan anne maymunlar, farklı derecelerde yas duygusunun olduğunu öne süren kanıtlar ama kesin değiller. Bununla birlikte, bu tam anlaşılmayan örneklerde bile, bir aile üyesinin, bir arkadaşın veya bir partnerin yokluğu, sağ kalanların davranışlarını ölçülebilir bir şekilde etkiledi. Kızı Sierra'nın ardından yas tutan Sylvia'yı anlattığımız Okavonga'daki habesh maymunu örneği ve bunun yanında birden fazla bireyde yasin kimyasal izini gösteren psikolojik veriler var elimizde.

Evlerimizde, çiftliklerde, barınaklarda veya hayvanat bahçelerinde insanlara yakın yaşayan hayvanlar arasında gördüğümüz bazı örnekler de benim katı tanımıma uyacak nitelikte. Kızkardeş olan kediler Willa ve Carson veya arkadaş köpekler olan Sydney ve Angel'in hikayelerini yas duygusunun ötesinde bir odak haricinde ele almayı düşünemiyorum bile: Bana göre bu hikayelerde sevgi ve yas işa-

retleri başka türlü yorumlanamayacak kadar yoğun. Paylaştığım pek çok örnekte aynı şey tavşanlar ve atlar için de geçerli.

Kurtarılmış iki mulard ördeği Kohl ve Harper, özellikle dokunaklı bir hikayeye sahip bir çiftti: Harper'ın arkadaşı-na olan sevgisi ve ardından hissettiği keder, benim için makul bir iddianın da ötesinde idi. Barınakta yaşayan Tarra isimli filin küçük köpek arkadaşı Bella öldüğü zaman gösterdiği davranış, bize farklı yapılarıdaki iki hayvanın arkadaşlık edebileceğini ve bu arkadaşlık bir anda beklenmedik bir şekilde sona erdiğinde geride kalanın üzüntü duyduğunu hatırlatıyordu.

Hayvanat bahçeleri, gelecekte hayvanların yas tutmalarına ilişkin önde gelen bir veri kaynağı olabilir. Şu anda hayvanat bahçelerindeki veya benzer şekilde hayvanları tutsak eden kurumlardaki goril ve şempanzelerin ölüm karşısında gösterdikleri davranışlarının kaydı, verebilecekleri yanıtlardan daha çok haklarındaki soru işaretleriyle gündemdeler. Dişi şempanze Pansy, İskoçya'daki safari parkta hayatını kaybettiğinde erkek şempanze Chippy, neden onun cesedine saldırdı? Hayvanat bahçesinde yaşayan ve hayatını kaybeden bir gorilin arkadaşlarının bu gorilin ölü bedenini gözleriyle görmelerine rağmen onu aramaya devam etmelerinin anlamı ne olabilir? Belki de diğer hayvanlardan daha çok, yaşayan en yakın akrabalarımız olan Afrika insansı maymunları, hem vahşi doğada yaşayan kitlelerde (şempanzelerin durumunda olduğu gibi) hem de tutsak olanlarda yas tutma davranışlarının çeşitliliği konusunda bizi bilgilendiriyor.

Yanıtlanmayan sorunlara gelince, hayvanların intiharları sorunu dikkat çekiyor. Bu kitapta yer verdiğim ayıların ve yunusların duygusal olarak acı çektikleri örnekler, bizi

kaybettiğimiz bir sevdiğimizin ardından hissettiğimiz yoğun keder duygusunun alanına veya birinin kendi yaşam koşullarına katlanamama durumuna götürüyor. Bilim bu tür ihtimalleri veya eğer hayvanların intihar etmesi gibi bir şey varsa bunun nedenlerini henüz hiç dikkate almadı bile.

Biz insanların kendi türümüze has yas tutma yolları var. Son iki bölüm, ölüm ardından hissedilen kederi nasıl sanata dönüştürebileceğimizi ve cenaze ritüellerimizin ve ölümün etrafındaki diğer pratiklerin binlerce yıl içerisinde nasıl değiştiğini gözler önüne serdi. Ancak benim için dikkat çekici olan, insanın eşsizliği değil; İnsanların dışındaki hayvanların sevdiği ve yas tuttuğu bilgisi. Bu kitap boyunca çok kez vurguladığım gibi; bu beyan, diğer türlerin duygusal karmaşıklığına ilişkin bir turnusol testi olmamalı. Bazı köpekler, kişiliklerine ve içinde yaşadıkları arka planın özelliklerine bağlı olarak yas tutarlar. Bazı köpekler yas tutmazlar. Aynıısı şempanzeler ve bizim fark ettiğimiz şekilde yas tutan diğer türler için de geçerlidir. Hayvanların duygularının ifadesi, tekil bireyler bağlamında büyük genellemeler yapmaya pek elverişli değildir.

Bu son paragrafları yazmak için hayvanların keder duygusu ile ilgili hikayeleri yeniden gözden geçirirken şunu bir kere daha fark ettim: bu araştırmaları yaparken ve yazarken neşe ve üzüntünün nasıl iç içe geçtiğini... Elbette üzuldüm, çünkü duyguları arasında dolaşan derin bir yas kanalı olan hayvanların hayatına kendimi kaptırmıştım. Bazen kısa süreliğine, bazense uzun bir dönem.

Ama sonra neşe ortaya çıkıyordu: hayvanların sevgisinin derinliğini keşfettim. Bu sayede şimdi, pek çok hayvana üç yıl öncesine kıyasla bile daha farklı bakmaya başladım. Yazdığım diğer kitaplara kıyasla bu kitap, hayvanlar alemine daha geniş bir bakışı gerektiriyordu; bu emeğin karşılığı,

hayvanların duygularını keşfettiğim zaman geldi. Çiftlik hayvanlarında daha fazla olmak üzere, gerçek anlamıyla bütün hayvanlarda duyguların benim tahmin ettiğimden çok daha karmaşık olduğunu keşfettim.

Ayrıca, arkadaşlarımın, akrabalarımın, meslektaşlarımın ve beni sadece yazdıklarım aracılığıyla tanıyan tamamen yabancı kişilerin hayvanların nasıl yas tuttukları (veya bazı durumlarda yas tutmadıkları) ile ilgili hikayelerini paylaşmaları çok keyifli bir deneyimdi. Bir “bir arada olma” duygusu, hayvanların sevgisini ve yas duygusunu algılama, tarif etme ve analiz etme arzusu bizi birbirimize bağladı.

Bazen, benim görüşlerimden farklı görüşler aydınlatıcı oldu. NPR’ın 13.7 bloğu için hayvanların sevgisi hakkında yazdığım zaman hayvanların sevgiyi hissedip hissetmediğini sorgulamadım ama şunu sordum: Diğer hayvanların hissettiği sevgiyi nasıl tanırız? Her ne kadar sayısız fikir ve örnek gelse de; bazı okuyucular hayvan sevgisini parçalara ayırmamamız gerektiği konusunda ısrar ediyordu. Trena Gravem şöyle soruyordu: “Sevgiyi tarif etmek neden- Neden bunun üzerine düşüp analiz edelim ki? Bunun yerine başkalarına vermek için sahip olduğumuz ve onların da sahip olduğu sevgi için şükür etmeliyiz; elbette söylemeye gerek bile yok, buna hayvanlar da dahil. Maalesef bunu sorgulamayan sadece çocuklar.” Meg Ahere şöyle yazıyordu: “Ben her hayvanın duyguları olduğu ve diğerlerini kendi yöntemleriyle sevdiği varsayımından başlamayı tercih ediyorum.”

Bu görüşler çok açık ve karmaşık hayvan duygularının ifade edilişini kucaklayan bir duruşu benimsiyor. Ancak, bir bilim insanı olarak benim için asıl önemli olan şu: Eğer arkadaşına olumlu ve sevgi dolu şekilde davranan her hayvanın sevgi duyduğu ve ölen bir arkadaşının ardından bir duygu gösteren her hayvanın yas tuttuğunu söylersek, anla-

maya çalıştığımız fenomeni sulandırma riskiyle karşı karşıya kalırız. Ve pek bir şey öğrenemeyiz.

Umarım bu kitaptaki fikirler ve sorular, tek tek hayvanların nasıl yas tuttukları veya tutmadıklarıyla ilgili daha fazla şey öğrenmeye çalışan aç kişiler tarafından sorgulanmaya devam edilir. Belki benim sevgi ve yas ile ilgili tanımlarım geliştirilebilir veya benim sorularımın arasına tamamen yeni sorular eklenir. Önemli olan, bununla ilgili diyalogu sürdürmek, çünkü, sadece teorik kaygıya ve hatta diğer varlıkları anlayarak kendimizi daha iyi nasıl anlayabileceğimiz konusundaki kaygılara batmış bir diyalog değil bu. Hayvanların düşüncelerinin ve duygularının derinliklerine dalmak demek, toplum olarak ve tek tek bireyler olarak bizlerin hayvanlara nasıl davrandığımızı yeniden değerlendirmemiz anlamına geliyor. Daha önce, geride kalan hayvanların hayatını kaybeden sevdiklerinin bedenleriyle biraz zaman geçirmelerinin yararlarından bahsetmiştim. Bu uygulama ile hayvanların düşündüklerini ve hissettiklerini kabul ediyor ve yas tutan hayvanlara hak ettikleri şefkati ve itibarı göstermiş oluyoruz.

Ve işte yine benim neşe ve üzüntü tamam yankılanmaya başlıyor: Hayvan severler için vahşi doğadaki hayvanların, çiftliklerdekilere, barınaktaki, hayvanat bahçesindeki veya evlerimizin yanı başındaki hayvanların insanların ihmali veya istismarı nedeniyle pek çok şekilde hayatta kalmak için mücadele ettiğini bilmek büyük bir yük. Ama burada bile sevinç duymak için küçük bir alan var: Biz bir değişim yaratabiliriz, tıpkı Çiftlik Barınağı'nın (Farm Sanctuary) bize öğrettiği gibi hayvanlara bir şey değil, bir kişi olarak davranarak bir değişim dalgası yaratabiliriz.

Kişisel bir not ile bitirmek istiyorum. 2005 yılında, NPR'ın "This I Believe" başıyla açılan makale yarışmasının bir par-

çası olarak *"Always Go to the Funeral"* (Cenazelere Her Zaman Gidin) başlığıyla bir makale yayınlandı. Bu makalede Deirdre Sullivan, hayli utangaç bir genç kız olmasına rağmen bir öğretmenin cenazesine katılmak için ebeveynlerinin gösterdikleri ısrarı anlatıyor. Genç Sullivan, öğretmenin ailesine baş sağlığı dilemek için birkaç kelimeyi bir araya getirmeye çalışırken iyice utanıp sıkılıyor. Ancak daha sonraları, kendini rahatsız ve uygunsuz hissetmenin yaptığı şeyin başkaları için ifade ettiği anlama kıyasla pek bir şey ifade etmediğini anlıyor. Şu paragraf ile bitiriyor makalesini:

"Bundan üç yıl önce soğuk bir Nisan gecesi babam kanser nedeniyle sessiz bir ölümle hayata veda etti. Cenazesi, Çarşamba günü, hafta ortasında, iş gününde gerçekleşecekti. Cenaze sırasında bir nedenden ötürü geriye dönüp kilisedeki insanları gördüğümde birkaç gündür uyuşuk vaziyetteydim. O anın hatırası, hala nefesimi kesiyor. Bugüne kadar gördüğüm en insani, en güçlü, insanı en mahcup edici şey, Çarşamba günü saat üçte cenazelere gitmeye inanan, zahmet vermiş insanları kilisede görmektir."

Benim de babam bir Nisan gecesi öldü. 1985 yılıydı ve ancak 60 yaşını görmüştü. Önce İkinci Dünya Savaşı'nda denizci, sonra itfaiyeci ve daha sonraları onlarca yıl boyunca New Jersey eyaletinde bir polis olarak organize suçlar ve diğer suçlarla mücadele etti. Cenaze töreni sırasında meslektaşlarının tabancalarını ateşleyerek onu selamlaması, o zaman beni ağlatmıştı. O günden bu yana kalbimde derin bir yer bırakan şey ise resmi tören değildi. Bir bahar gününü bölerek bizimle birlikte olan insanlarla bir arada olmak, babamı onların kelimeleriyle onurlandırmak ve onların diyetlerinin bana ve anneme sirayet etmesiniydi.

Yas ile ilgili bir kitap yazmayı 50'li yaşlarımdan ortasına adım attığım zaman tercih etmemin bir tesadüf olmadığını

düşünüyorum. Daha önceki çalışmalarım için araştırma yaparken bir orada bir burada hayvanların ölüm karşısında gösterdikleri duygusal tepki ile ilgili bölük pörçük kanıtlara rastladığım doğru. Bu anlamda bu kitap, daha önceki iki kitap sırasında ekilen tohumların doğal olarak yeşermesi ile ortaya çıktı. Ancak dahası var. Ben doğum oranındaki hızlı artışın yaşandığı büyük dalganın bir parçasıyım ve bu nesil, ya emekliliğine yaklaşıyor ya da çoktan emekli oldu. Tek çocuğum üniversitede okuyor. Annem yardımcı yaşam tesisinde. 84 yaşındayken acil olarak yapılan bir ameliyattan kıl payı sağ çıkarak kendini öncekinden daha da karmaşık bir bakım ihtiyacının eşiğinde buldu. Şimdi 86 yaşında, 100 yaşına kadar yaşamış olan annesi kadar uzun yaşayabilir veya bu dünyayı daha önce terk edebilir. Benim hayatım ve annemin hayatı, çok küçük olduğum yılları saymazsak, daha önce hiç olmadığı kadar iç içe geçmiş durumda. Arkadaşlarımla yaşımla ilgili konuştuğum zaman sohbetimiz genellikle yaşlı-ebeveyn alanı arasında gidip geliyor. Anne ve babalarımızın bakımını üstlenmiş olmanın bir sonucu olan kaygılarımızı, yorgunluğumuzu ve evet, tatmin duygumuzu da paylaşıyoruz.

Annemin hastanelerdeki, bakım evi rehabilitasyon merkezlerindeki ve yardımcı yaşam tesisindeki kalışlarının ayrıntılarını görüşürken ona karşı hem çok derin bir sevgi hissediyor hem de ileriye dönük bir yas duygusu yaşıyorum. Sık sık, bana çok yakın birinin tamamen gerçekleşmiş bir yas duygusunun pençesinde olduğunu öğreniyorum: bir arkadaşımın annesi, kanserle uzun yıllar mücadele ettikten sonra 90. doğum gününden kısa bir süre önce hayatını kaybetti. Başka birinin seksenli yaşlarındaki babası kısa bir sürede gerçekleşen hızlı bir fiziksel kötüleşmenin ardından öldü; arkadaşım, babasının da ölmeyi dilediğinden emindi

ve bunun yolunu yemek yemeyi reddederek döşemişti. Başka bir arkadaşımın oğlu, Noel'den hemen sonra korkunç bir araba kazasında henüz 17 yaşındayken hayatını kaybetti. Bu anne için çok derin bir üzüntü hissediyorum ve onu biraz olsun teselli etmenin yolu nedir, bilmiyorum. Tek bildiğim, onun oğlu için duyduğu sevgiyi paylaşmak.

Hayvanların da sevdiğini ve yas tuttuğunu bilmek, en derinden hissettiğimiz keder ve yas duygumuzu hafifletmeyecek. Ancak tuttuğumuz yas, biraz da pişince veya sadece beklenen bir yas halindeyken, diğer hayvanlarla ne kadar çok şey paylaştığımızı bilmeye has bir teselli getirir mi? Ben bu sayfalardaki hikayelerde umut ve teselli buluyorum. Umarım siz de umut ve teselli bulursunuz.

TEŞEKKÜR

İlk ve içten teşekkürlerim, şu an veya bir zamanlar birlikte yaşadıkları hayvanlarla ilgili benimle buluşan veya doğrudan iletişim kuran insanlara gidiyor: Karen ve Ron Flowe, Nuala Galbari, Janelle Helling, Charles Hogg, Connie Hoskinson, David Justis, Melissa Kohout, Jeane Kraines, Michelle Neely, Mary Stapleton ve Lynda ve Rich Ulrich.

Aynı zamanda NPR.org internet sitesindeki 13.7 Cosmos & Culture blog için yazdığım gönderiye hayvanların yas tutmasıyla ilgili kendi deneyimleri hakkında yorumlar yazan herkese müteşekkirim. 13.7 editörüm Wright Bryan, bana öğrettiğin bunca şey için teşekkürler.

Sorularıma yanıt veren ve ellerindeki materyalleri benimle cömertçe paylaşan bilim insanlarına, hayvanat bahçesi çalışanlarına içten bir teşekkür borçluyum: Karen Bales, Tyler Barry, Marc Bekoff, Melanie Bond, Ryan Burke, Dorothy Cheney, Jane Desmond, Anne Engh, Sian Evans, Peter Fashing, Diane Fernandes, Roseann Giambro, Liran Samuni, Karen Wager-Smith ve Larry Young.

Bana hayvanların yas tutmasıyla ilgili materyaller konusunda yardım eden ama aynı zamanda binlerce ihtiyaç sahibi hayvana destek olan Tennessee'deki Elephant Sanctuary'nin, Farm Sanctuary'nin çalışanlarına ve House Rabbit Society çalışanlarına hayranlık duygumla birlikte şükranlarımı yolluyorum.

Collage of William and Mary araştırma izin programları, bu kitabın içinden vücut bulduğu araştırmamı yapmak için ihtiyaç duyduğum yoğun okuma ve yazma dönemini mümkün kıldı. Okul müdürü Michael Halleran'a, araştırma iletişimimi direktörü Joseph McClain'e ve meslektaşım antropolog Danielle Moretti-Langoltz'a primatlara özgü teşekkür hareketinden gönderiyorum.

Bundan yıllar önce Manhattan'da Levine-Greenberg Telif Hakları Ajansı'nda bir masanın etrafında oturup o zamanlar sadece bir fikir olan bu kitapla ilgili Jim Levine ve Lindsay Edgecombe ile beyin fırtınası yaptığımız günlerden çok hoş anılarım var.

Kitap baskıya giderken Kneerim-Williams Agency'den Jill Kneerim beni inanılmaz derecede destekledi ve bana rehberlik etti; ayrıca ileride hayvanların duyguları ile ilgili yazmak konusunda yüreklendirdi.

University of Chicago Press'tekilerle çalışma deneyimi, öteden beri entelektüel bir ödül ve kişisel bir zevk olmuştur. Christie Henry, en iyi şeyi en doğru zamanda söyler. O, editoryal içgörüsü sayesinde kitabı en az on farklı açıdan daha iyi bir kitap haline getirdi. Ayrıca yayınevinde Levi Stahl, Joel Score ve Amy Krynak bana ve kitaba o kadar iyi davrandılar ki, onlara da içten teşekkürleri gönderiyorum.

Stuart Shanker'a yıllardır süren ortak iş projeleri, karşılıklı destek ve çocuklar, tavuklar ve kedilerle ilgili paylaşılan hikayeler için yeterince nasıl teşekkür edebilirim ki?

Kalbime en yakın olandan en son bahsetme geleneğine ben de uymuş oldum. Bu anlamda eşim Charles Hogg, kızım Sarah Hogg ve annem Elizabeth King'den oluşan küçük ailemden bahsediyorum. Anneme, hayattaki ilk yıllarımdan başlayarak verdiği tonlarca kitap ve okuma sevgisi de dahil olmak üzere her şey için teşekkürler. Kızıma hayvanlar

hakkındaki (Sir Lancelot da dahil olmak üzere!), yazma hakkındaki, değer verdiklerimiz için ayağa kalmakla ilgili ciddi ve saçma konuşmalarımızın her zaman üzerine titreyeceğim. Eşime tek söyleyebileceğim, bana karşı hep inanılmaz derecede iyisin. 1989 yılının kaderimizi belirleyen ilk sonbaharından beri seni seviyorum ama hayvanlara olan bağlılığının derinliğini yeni bir gözle gördüğüm için bugün seni daha da çok seviyorum.

Hal böyleyken, bu saydıklarım sadece Homo sapiensler! Aile çevremiz çok daha geniş. Geçtiğimiz yıllar boyunca sevgime karşılık vererek beni seven hayvanlarla (kedi, köpek, tavşanlara) ve bana bazen azıcık bile olsa arkadaşça davranan veya tamamen görmezden gelen ama yine muhteşem olan ve yine de sevilen hayvanlarla (maymunlara, insansı maymunlara, bizonlara, kurbağalara, kuşlara ve diğerlerine) duygusal dünyalarınıza girmeye çalışmak, bir keyif ve aynı zamanda bir sorumluluk ve umarım bu işin bazı önemli noktalarını doğru yapabilmişimdir.

OKUMALAR VE GÖRSEL KAYNAKLAR

ÖNSÖZ

- Bekoff, Marc. “Animal Love: Hot-Blooded Elephants, Guppy Love, and Love Dogs.”
- Psychology Today blog, Kasım 2009. <http://www.psychologytoday.com/blog/animalemotions/200911/animal-love-hot-blooded-elephants-guppy-love-and-love-dogs>
- Kessler, Brad. Goat Song: A Seasonal Life, a Short History of Herding, and the Art of
- Making Cheese. New York: Scribner, 2009. Alıntılanmış bölüm sayfa 154.
- Krulwich, Robert. “Hey I’m Dead!’ The Story of the Very Lively Ant.” National Public
- Radio, 1 Nisan, 2009. <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=102601823>.
- Potts, Annie. Chicken. London: Reaktion Books, 2012.
- Rosenblatt, Roger. Kayak Morning. New York: Ecco, 2012. Alıntılanan bölüm, sayfa 49.

BÖLÜM 1

- Coren, Stanley. “How Dogs Respond to Death.” With a sidebar by Colleen Safford. Modern Dog, Winter 2010/2011, 60–65. Alıntılanan bölüm sayfa 62.
- Harlow, Harry F., ve Stephen J. Suomi. “Social Recovery by Isolation-Reared Monkeys.”

- Proceedings of the National Academy of Sciences 68 (1971): 1534–38. Alıntılanan bölüm sayfa 1534.
- <http://www.pnas.org/content/68/7/1534.full.pdf>.
- King, Barbara J. “Do Animals Grieve?”
- <http://www.npr.org/blogs/13.7/2011/10/20/141452847/do-animals-grieve>.
- Renard, Jules. Nature Stories. Çeviren Douglas Parmee. Resimleyen Pierre Bonnard.
- New York: New York Review of Books, 2011. Alıntılanan bölüm sayfa 39.

BÖLÜM 2

- Coren, Stanley. “How Dogs Respond to Death.” With a sidebar by Colleen Safford. *Modern Dog*, Winter 2010/2011, 60–65.
- Dosa, David. *Making Rounds with Oscar: The Extraordinary Gift of an Ordinary Cat*. New York: Hyperion, 2010.
- Hare, Brian, and Michael Tomasello. “Human-Like Social Skills in Dogs?” *Trends in Cognitive Science*, 2005. http://email.eva.mpg.de/~tomas/pdf/Hare_Tomasello05.pdf.
- King, Barbara J. *Being with Animals*. New York: Doubleday, 2010.
- Zimmer, Carl. “Friends with Benefits.” *Time*, 20 Şubat 2012, 34–39. Alıntılanan bölüm sayfa 39. (Patricia McConnell’in yanıtları için bakınız:
- <http://www.patriciamcconnell.com/theotherendoftheleash/tag/carl-zimmer>.)
- VİDEO Hachiko onuruna yapılan tören, Tokyo, 8 Nisan 2009. Hachi için yapılan heykel videonun ilk sahnelerinde görülebilir (Japonca) <http://www.youtube.com/watch?v=ff-B6IEFsD9A>.

- VİDEO Şili’de otobandaki kahraman köpeğin başka bir köpeği kurtarışı http://today.msnbc.msn.com/id/28148352/ns/today-today_pets_and_animals/t/little-hope-chilesighway-hero-dog/.
- FOTOĞRAF Jon Tumilson’ın tabutunun yanındaki köpeği Hawkeye. http://today.msnbc.msn.com/id/44271018/ns/today-today_pets_and_animals/t/dog-mourns-casketfallen-navy-seal/.

BÖLÜM 3

- Farm Sanctuary, “Someone, Not Something: Farm Animal Behavior, Emotion, and
- Intelligence.” <http://farmsanctuary.wpengine.com/learn/someone-not-something/>.
- Hatkoff, Amy. The Inner World of Farm Animals. New York: Stewart, Tabori & Chang, 2009. Alıntılanan bölüm sayfa 84.
- Marcella, Kenneth L. “Do Horses Grieve?” *Thoroughbred Times*, 2 Ekim 2006.
- <http://www.thoroughbredtimes.com/horse-health/2006/october/02/do-horses-grieve.aspx>.

BÖLÜM 4

- Archer, John. The Nature of Grief: The Evolution and Psychology of Reactions to Loss. New York: Routledge, 1999. House Rabbit Society. “Pet Loss Support for Your Rabbit.” <http://www.rabbit.org/journal/2-1/loss-support.html>.
- Wager-Smith, Karen, and Athina Markou. “Depression: A Repair Response to Stress-
- Induced Neuronal Microdamage That Can Grade into a Chronic Neuroinflammatory Condition.” *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 35 (2011): 742–64.

BÖLÜM 5

- Bibi, Faysal, Brian Kraatz, Nathan Craig, Mark Beech, Mathieu Schuster ve Andrew Hill. "Early Evidence for Complex Social Structure in Proboscidea from a Late Miocene Trackway Site in the United Arab Emirates." *Biology Letters* (2012). doi: 10.1098/rsbl.2011.1185.
- Douglas-Hamilton, Iain, Shivani Bhalla, George Wittemyer ve Fritz Vollrath.
- "Behavioural Reactions of Elephants towards a Dying and Deceased Matriarch." *Applied Animal Behaviour Science* 100 (2006): 87–102.
- Elephant Sanctuary. "Tina." http://www.elephants.com/tina/Tina_inMemory.php.
- Gill, Victoria. "Ancient Tracks Are Elephant Herd." BBC, 25 Şubat 2012.
- <http://www.bbc.co.uk/nature/17102135>.
- McComb, Karen, Lucy Baker, and Cynthia Moss. "African Elephants Show High Levels of Interest in the Skulls and Ivory of Their Own Species." *Biology Letters* 2 (2005): 2–26.
- Moss, Cynthia. *Elephant Memories: Thirteen Years in the Life of an Elephant Family*. New York: William Morrow, 1988. Alıntılanan bölüm sayfa 270.
- VIDEO Amboseli filleri ailenin dışı reisinin kemiklerine tepki veriyor. <http://www.andrewselephants.com/elephant-emotions-grieving.html>.

BÖLÜM 6

- Bosch, Oliver J., Hemanth P. Nair, Todd H. Ahern, Inga D. Neumann ve Larry J. Young. "The CRF System Mediates Increased Passive Stress-Coping Behavior Following the Loss of a Bonded Partner in a Monogamous Rodent." *Neuropsychopharmacology* 34(2009): 1406–15.

- Cheney, Dorothy L. ve Robert M. Seyfarth. Baboon Metaphysics: The Evolution of a
- Social Mind. Chicago: University of Chicago Press, 2007. Alıntılanan bölüm sayfalar, 193, 195.
- Engh, Anne L., Jacinta C. Beehner, Thore J. Bergman, Patricia L Whitten, Rebekah R
- Hoffmeier, Robert M. Seyfarth, ve Dorothy L. Cheney. "Behavioural and Hormonal Responses to Predation in Female Chacma Baboons (*Papio hamadryas ursinus*).". Proceedings of the Royal Society B 273 (2006): 707–12. Alıntılanan bölüm 709.
- Fashing, Peter J., Nga Nguyen, Tyler S. Barry, C. Barret Goodale, Ryan J. Burke, Sorrel C. Z. Jones, Jeffrey T. Kerby, Laura M. Lee, Niina O. Nurmi, and Vivek V. Venkataraman. "Death among Geladas (*Theropithecus gelada*): A Broader Perspective on Mummified Infants and Primate Thanatology." American Journal of Primatology 73 (2011): 405–9. Alıntılanan bölüm sayfa 408.
- Mendoza, Sally, and William Mason. "Contrasting Responses to Intruders and to
- Involuntary Separation by Monogamous and Polygynous New World Monkeys." Physiology and Behavior 38 (1986): 795–801.
- Sugiyama, Yukimaru, Hiroyuki Kurita, Takeshi Matsu, Satoshi Kimoto, and Tadatoshi Shimomura. "Carrying of Dead Infants by Japanese Macaque (*Macaca fuscata*) Mothers." Anthropological Science 117 (2009): 113–19.
- VIDEO Clever Monkeys, anlatan David Attenborough
- <http://www.youtube.com/watch?v=VaiFfSui4oc>.

BÖLÜM 7

- Anderson, James R. "A Primatological Perspective on Death."

American Journal of Primatology 71 (2011): 1–5. Alıntılanan bölüm sayfa 2.

- Biro, Dora, Tatyana Humle, Kathelijne Koops, Claudia Sousa, Misato Hayashi ve Tetsuro Matsuzawa. “Chimpanzee Mothers at Bossou, Guinea Carry the Mummified Remains of Their Dead Infants.” *Current Biology* 20 (2010): R351–R352. Alıntılanan bölüm sayfa R351.
- Boesch, Christophe ve Hedwige Boesch-Achermann. *The Chimpanzees of Tai Forest*. Oxford: Oxford University Press, 2000. Alıntılanan bölüm sayfa 248–49.
- Goodall, Jane van Lawick. 1971. *In the Shadow of Man*. New York: Dell. Alıntılanan bölüm sayfa.
- *Through a Window*. New York: Mariner Books, 1990. Alıntılanan bölüm sayfa 196–97.
- King, Barbara J. “Against Animal Natures: An Anthropologist’s View.” 2012.
<http://www.beinghuman.org/article/against-animal-natures-anthropologist’s-view>.
- Sorenson, John. Ape. London: Reaktion Books, 2009. Alıntılanan bölüm sayfa 70, 85.
- VIDEO Şempanzelerin saldırısı, anlatan David Watts (“Gang of Chimps Attack and Kill a Lone Chimp”; saldırı yaklaşık üçüncü dakikada başlıyor): <http://www.youtube.com/watch?v=CPznMbNcfO8>.
- VIDEO Şempanze saldırısı, anlatan David Attenborough: <http://www.youtube.com/watch?v=a7XuXi3mqYM&feature=fvst>.

BÖLÜM 8

- Barash, David. “Deflating the Myth of Monogamy.” *Chronicle of Higher Education*, 21 Nisan 2001.
- Heinrich, Bernd. *Mind of the Raven*. New York: Ecco, 1999. *The Nesting Season: Cuckoos, Cuckolds, and the In-*

vention of Monogamy. Cambridge: Belknap Press, 2010. Alıntılanan bölüm sayfa 26.

- Marzluff, John M., and Tony Angell. *Gifts of the Crow: How Perception, Emotion, and Thought Allow Smart Birds to Behave Like Humans*. New York: Free Press, 2012. Alıntılanan bölüm sayfa. 141, 146. In the Company of Crows and Ravens. New Haven: Yale University Press, 2005. Alıntılanan bölüm sayfa 187, 195.
- VIDEO Leylekler Rodan ve Malena (narration in French): <http://videos.tf1.fr/infos/2010/love-story-au-pays-des-cigognes-5786575.html>.

BÖLÜM 9

- ABC News. "Whales Mourn If a Family Member Is Taken: Scientists." 20 Ağustos, 2008. <http://www.abc.net.au/news/2008-08-10/whales-mourn-if-a-family-member-is-taken-scientists/470268>.
- Bearzi, Giovanni. "A Mother Bottlenose Dolphin Mourning Her Dead Newborn Calf in the Amvrakikos Gulf, Greece." Tethys Research Institute raporu (fotoğrafla birlikte). http://www.wdcsde.org/docs/Bottlenose_Dolphin_mourning_dead_newborn_calf.pdf.
- Evans, Karen, Margaret Morrice, Mark Hindell ve Deborah Thiele. "Three Mass Whale Strandings of Sperm Whales (*Physeter macrocephalus*) in Southern Australian Waters." *Marine Mammal Science* 18 (2002): 622–43.
- Klinkenborg, Verlyn. *Timothy, or Notes of an Abject Reptile*. New York: Vintage Books, 2007.
- Ritter, Fabian. "Behavioral Responses of Rough-Toothed Dolphins to a Dead Newborn Calf." *Marine Mammal Science* 23(2007): 429–33. Alıntılanan bölüm sayfa 430, 431.
- Rose, Anthony. "On Tortoises Monkeys & Men." In Kins-

hip with the Animals, edited by Michael Tobias and Kate Solisti-Mattelon. Hillsboro, OR: Beyond Words Publishing, 1998. <http://goldray.com/bushmeat/pdf/tortoisemonkeymen.pdf>.

- VİDEO Honey Girl'ün anıtındaki erkek deniz kaplumbağası <http://www.youtube.com/watch?v=qkVXucG1AeA>.
- VİDEO Yunus ve balinanın oyunu <http://www.youtube.com/watch?v=1C3AkGSigrA>.
- VİDEO Balinaların yas tutması ve karaya vurmalarıyla ilgili fotoğraflar ve video: <http://www.youtube.com/watch?v=XaViQ7FHJPI>.

BÖLÜM 10

- Elephant Sanctuary. Bella'nın ölümüyle ilgili yazı. <http://www.elephants.com/ele diary.php>
- Holland, Jennifer. Unlikely Friendships: 47 Remarkable Stories from the Animal Kingdom. New York: Workman Publishing, 2011.
- Pierce, Jessica. The Last Walk: Reflection on Our Pets at the End of Their Lives. Chicago: University of Chicago Press, 2012. Alıntılanan bölüm sayfa 220, 199.
- Zimmer, Carl. "Friends with Benefits." Time, 20 Şubat 2012, 34–39. FOTOĞRAF Tarra ve Bella birlikte: <http://www.elephants.com/Bella/Bella.php>.
- VİDEO Kutup ayıları ve köpekler birlikte oynuyor: http://www.dailymotion.com/video/x3ag9o_polarbears-and-dogs-playing_animal.
- VİDEO CBS Sunday Morning, "The Common Bond of Animal Odd Couples": <http://www.cbsnews.com/video/watch/?id=7362308n&tag=contentMain;contentBody>.
- FOTOĞRAF Kedi Tinky piyano çalarken: <http://www.barbarajking.com/blog.htm?post=801721>.

BÖLÜM 11

- ABC Science. "Lemmings Suicide Myth." 27 Nisan 2004. <http://www.abc.net.au/science/articles/2004/04/27/1081903.htm>.
- Bekoff, Marc. "Bear Kills Son and Herself on a Chinese Bear Farm." <http://www.psychologytoday.com/blog/animal-emotions/201108/bear-kills-son-and-herselfchinese-bear-farm>.
- Birkett, Lucy ve Nicholas E. Newton-Fisher. "How Abnormal Is the Behaviour of Captive, Zoo-Living Chimpanzees?" PLoS ONE 6 (2011): e20101. doi: 10.1371 /journal.pone.0020101.
- Bradshaw, G. A., A. N. Schore, J. L. Brown, J. H. Poole, and C. J. Moss. "Elephant Breakdown." Nature 433 (2005): 807.
- Guardian. "Dolphin Deaths: Expert Suggests 'Mass Suicide.'" 11 Haziran 2008. <http://www.guardian.co.uk/environment/2008/jun/11/wildlife.conservation1>.
- Karmelek, Mary. "Was This Gazelle's Death an Accident or a Suicide?" <http://blogs.scientificamerican.com/anecdotes-from-the-archive/2011/05/24/was-this-gazellesdeath-an-accident-or-a-suicide/>.
- King, Barbara J. "When a Daughter Self-Harms." <http://www.npr.org/blogs/13.7/2012/07/12/156550195/when-a-daughter-self-harms>.
- Poulsen, Else. 2009. Smiling Bears: A Zookeeper Explores the Behavior and Emotional Life of Bears. Vancouver: Greystone Books. Alıntılanan bölüm sayfa 208–9.

BÖLÜM 12

- Anderson, James R., Alasdair Gillies, and Louise C. Lock. "Pan Thanatology." Current Biology 20 (2010): R349–R351. Alıntılanan bölüm sayfa R350.

- Goodall, Jane van Lawick. *In the Shadow of Man*. New York: Dell, 1971. Alıntılanan bölüm sayfa, p. xi.
- Teleki, G. "Group Response to the Accidental Death of a Chimpanzee in Gombe National Park, Tanzania." *Folia primatologica* 20 (1973): 81–94. Alıntılanan bölüm sayfa 84, 85, 89, 92, 93.

BÖLÜM 13

- Berger, Joel. *The Better to Eat You With: Fear in the Animal World*. Chicago: University of Chicago Press, 2008. Alıntılanan bölüm sayfa, 117.
- Bradbury, Ray. *Dandelion Wine*. New York: Doubleday, 1957.
- Desmond, Jane. "Animal Deaths and the Written Record of History: The Politics of Pet Obituaries." In *Making Animal Meaning*, edited by Georgina Montgomery and Linda Kaloff, 99–111. East Lansing: Michigan State University Press, 2012. Alıntılanan bölüm sayfa, 99, 100, 103, 104.
- Lott, Dale F. *American Bison: A Natural History*. Berkeley: University of California Press, 2002. Alıntılanan bölüm sayfa, 4.
- Whittlesey, Lee H. *Death in Yellowstone: Accidents and Foolhardiness in the First National Park*. Lanham, MD: Roberts Rinehart, 1995. Quoted material, pp. 4, 30.
- FOTOĞRAF Martha Mason demirden akciğerin içinde: <http://www.nytimes.com/2009/05/10/us/10mason.html>.

BÖLÜM 14

- Archer, John. *The Nature of Grief: The Evolution and Psychology of Reactions to Loss*. New York: Routledge, 1999.
- Didion, Joan. *The Year of Magical Thinking*. New York: Knopf, 2005. Alıntılanan bölüm sayfa, 27.

- Goldman, Francisco. *Say Her Name*. New York: Grove Press, 2011. Alıntılanan bölüm sayfa, 43–44, 240–41.
- Lewis, C. S. *A Grief Observed*. New York: HarperOne, 1961. Alıntılanan bölüm sayfa, 6, 9–10, 18, 25, 54, 72.
- Oates, Joyce Carol. *A Widow's Story*. New York: Ecco, 2011. Alıntılanan bölüm sayfa, 105, 275. (Bu kitap Türkçede *Dul Kadının Öyküsü* ismiyle Kırmızı Kedi Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Çev. Alev K. Bulut. Alıntılanan bölüm sayfa, 133, 277)
- Rosenblatt, Roger. *Kayak Morning*. New York: Ecco, 2012. Alıntılanan bölüm sayfa, 143. *Making Toast*. New York: Ecco, 2010. Alıntılanan bölüm sayfa, 32–33.
- Saunders, Frances Stonor. "Too Much Grief." *Guardian*, 19 Ağustos, 2011. <http://www.guardian.co.uk/books/2011/aug/19/grief-memoir-oates-didion-orourke>.
- Volk, Tyler. *What Is Death? A Scientist Looks at the Life Cycle*. New York: John Wiley and Sons, 2002. Alıntılanan bölüm sayfa, 84–85.
- VIDEO Gombe şemponzeleri şelalede, anlatan Jane Goodall: <http://www.janegoodall.org/chimp-central-waterfall-displays>.

BÖLÜM 15

- Bar-Yosef Mayer, Daniella, Bernard Vandermeersch, ve Ofer Bar-Yosef. 2009. "Shells and Ochre in Middle Paleolithic Qafzeh Cave, Israel: Indications for Modern Behavior." *Journal of Human Evolution* 56 (2009): 307–14.
- Formicola, V., and A. P. Buzhilova. "Double Child Burial from Sungir (Russia): Pathology and Inferences for Upper Paleolithic Funerary Practices." *American Journal of Physical Anthropology* 124 (2004): 189–98. Alıntılanan bölüm sayfa, 189.

- Goldman, Francisco. *Say Her Name*. New York: Grove Press, 2011. Alıntılanan bölüm sayfa, 306, 313. Henshilwood, C. S., F. d'Errico, K. L. van Niekerk, Y. Coquinot, Z. Jacobs, S.-E. Lauritzen, M. Menu, and R. Garcia-Moreno. "A 100,000-Year-Old Ochre-Processing Workshop at Blombos Cave, South Africa." *Science* 334 (2011): 219–22.
- Volk, Tyler. *What Is Death? A Scientist Look at the Cycle of Life*. New York: John Wiley and Sons, 2002. Alıntılanan bölüm sayfa, 83.
- VIDEO/FOTOĞRAF Amos, Jonathan. "Ancient 'Paint Factory' Unearthed." BBC News: <http://www.bbc.co.uk/news/science-environment-15257259>.

SONSÖZ

- Archer, John. *The Nature of Grief: The Evolution and Psychology of Reactions to Loss*. New York: Routledge, 1999. Alıntılanan bölüm sayfa, 1.
- Sullivan, Deirdre. "Always Go to the Funeral." <http://thisibelieve.org/essay/8/>.